

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО НА ЗЛАМІ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ І НОВОГО ЧАСУ:

нарис з історії ментальності
та національної свідомості

Київ-2001

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО НА ЗЛАМІ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ І НОВОГО ЧАСУ:

**нарис з історії ментальності
та національної свідомості**

Авторський колектив:

к. і. н. А. О. Гурбик

д. і. н. О. І. Гуржій

к. і. н. В. М. Матях

д. і. н. В. М. Ричка

К. І. Салій

д. і. н. П. М. Сас

академік НАН України В. А. Смолій

д. і. н. В. С. Степанков

к. і. н. О. К. Струкевич

Відповідальний редактор:

академік НАН України В. А. Смолій

Рецензенти:

д. і. н. Ю. А. Мицик

д. і. н. Ю. А. Пінчук

д. і. н. О. І. Путро

Рекомендовано до друку вченою радою

Інституту історії України

НАН України

Текст подається в авторській редакції

**Інституту Історії України
НАН України —**

65

Зміст

Передмова (*В. А. Смолій*) . . . 5

Розділ I.

Система ціннісних орієнтацій: ментально-свідомісні виміри
(*В. М. Матях*) . . . 7

Розділ II.

Принципи соціальної політики і поведінки. Соціальні ідеали
(*В. А. Смолій*) . . . 41

Розділ III.

Правові уявлення та народна правосвідомість (*А. О. Гурбик*) . . . 57

Розділ IV.

Українська державна ідея (*В. С. Степанков*) . . . 71

Розділ V.

Провідні політико-культурні орієнтації еліти (*О. К. Струкевич*) . . . 111

Розділ VI.

Політична свідомість та соціокультурні орієнтації козацтва
(*П. М. Сас*) . . . 163

Розділ VII.

Субкультура військових канцеляристів (*П. М. Сас*) . . . 185

Розділ VIII.

Світоглядні засади селянства та міщанства (*О. І. Гуржій*) . . . 213

Розділ IX.

Політичні орієнтації та світогляд духовенства
(*В. М. Ричка, К. І. Салій*) . . . 233

Розділ X.

Місцеве самоврядування в суспільній свідомості та практиці
(*А. О. Гурбик*) . . . 249

Післямова (*В. А. Смолій*) . . . 278

Примітки . . . 281

XXI століття відкриває перед історичною наукою нові горизонти. Зокрема, світовий досвід наочно засвідчує: історія як наука надалі не може результативно розвиватися лише в межах подієвого вивчення цивілізаційного процесу, послідовної реконструкції його причинно-наслідкових виявів у різних хронологічних періодах. Охопити цей процес у всій його багатомірності та багатогранності можливо лише через паралельне дослідження його як історичної об'єктивності, так і суб'єктивної реальності у колективному сприйнятті певних суспільних страт і цілих соціумів. Останнє означає: сьогодні в ряд дослідницьких пріоритетів поряд з такими традиційними галузями, як політична, економічна, соціальна історія, все впевненіше входить історія інтелектуальна, історія ідей, поглядів, ментальних засад та свідомісних рівнів, ціннісних орієнтацій, нормативів поведінки, моральних та духовних устоїв тощо. Наукове вивчення цих та інших проблем має далеко не тільки академічний інтерес. Висновки, до яких приходять вчені, у тій чи іншій мірі екстраполюються на сучасні суспільні процеси. Зокрема, глибоке й всебічне дослідження історичних аналогів чи антиподів багатьох ситуацій сьогодення, вмотивованості тих чи інших дій як окремих особистостей, так і цілих суспільних колективів, їх реакції на певні конкретноісторичні реалії у минулому надає можливість суспільству знайти найбільш прийнятні шляхи виходу з них.

Однак на відміну від більшості європейських країн, вчені яких вже протягом тривалого часу досить плідно розробляють означену проблематику, українські історики фактично долають перші кроки на шляху опанування ментально-свідомісного зрізу національного історичного процесу, освоєння напрацьованого за попередніх часів інтелектуального багажу. Не будемо вдаватися в аналіз причин такого

становища. Вони добре відомі. Сподіваємося, певним внеском в заповнення утвореної історіографічної лакуни стане пропонуване читачському загалу видання, підготовлене в Інституті історії України НАН України.

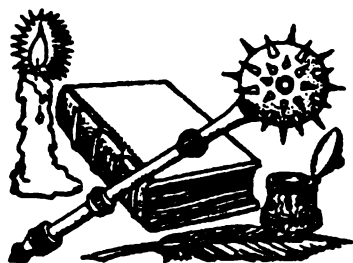
Поява цієї колективної праці є результатом багаторічних роздумів групи науковців над процесами, які мали місце на українських теренах на зламі середньовіччя та нового часу — складної та надзвичайно насиченої доби української історії. Протягом досить незначного в історичному вимірі часового відрізка (в основному йдеться про кінець XVI–XVIII ст.) українському суспільству довелося здолати складний шлях, визначальними віхами на якому були перебування в господарсько-політичній системі Речі Посполитої, спалах Національної революції і як результат — утворення власного державного організму — Української держави, поглинення національних суспільно-політичних інституцій Російською монархією. Змінювався не лише калейдоскоп подій. Змінювали одна одну політичні та соціально-економічні моделі. Справді новаційні зрушення відбувалися в культурно-духовній сфері. Таке надзвичайне розмаїття суспільно-політичних, економічних та культурних умов та впливів на їх перебіг іноземних цивілізаційних середовищ неминуче провокувало в українському соціумі появу широкої гами реакцій на ті чи інші реалії.

Як сприймало тогочасне українське суспільство історичну дійсність? Яким чином у його свідомості переломлювалися часті зміни ситуацій? Якою системою цінностей були продиктовані колективні реакції на ці зміни? Як формувалася правова свідомість? Які ідеї виступали рушіями суспільного прогресу чи регресу? На ці та інші питання намагалися знайти відповідь автори вміщених у книзі нарисів. Спираючись на ґрунтовний джерельний матеріал, вони спробували у світлі накреслених завдань осмислити вміщену у ньому інформацію, чесно і об'єктивно реконструювати основні закономірності і особливості ментально-психологічного фону доби, відтворити субкультури окремих соціальних страт.

Безперечно, авторський колектив усвідомлює, що в книзі подано лише схематичний зріз того ментально-свідомісного клімату, який скеровував інтелектуальне життя українського суспільства в XVI–XVIII ст. На шляху його повної реконструкції перед істориками відкриваються широкі перспективи.

розділ I

система ціннісних орієнтацій: ментально-свідомісні виміри

90-і роки XX століття позитивно позначилися на національній історіографії в плані звільнення її від заскорузлих наукових штампів і відпрацьованих методологічних схем та підходів, надали більш широкі можливості дослідникам обирати для студіювання нові наукові проблеми, відкривати перспективні наукові напрями. Зокрема, останнім часом у фокусі дослідницьких інтересів все частіше опиняється проблематика, пов'язана із вивченням історичного зрізу ментальності та процесів формування суспільної свідомості українського етносу. Висунення цієї проблеми в пріоритетний ряд для комплексної реставрації перебігу історичного процесу в Україні з усією очевидністю ставить сучасних істориків перед необхідністю наукової розробки такого важливого її зрізу, як система ціннісних орієнтацій суспільства в її соціально-історичному контексті. Адже саме цінність, яка концентрує у собі весь спектр бажань і устремлінь соціуму, його установок, цілей і проєктів, нормативів поведінки, ідейних переконань тощо, виступає мірилом розвитку суспільної свідомості, гарантом поступу людської цивілізації, показником адаптованості суспільства до існуючих соціально-політичних реалій. Саме вона справляє вирішальний вплив на усталення певної моделі світосприйняття на певному хронологічному відрізку часу. З іншого боку, саме з системою орієнтацій, якими насамперед зумовлюються «стиль мислення» та «кодекс поведінки» суспільства, в історичній науці нерозривно пов'язане уявлення про менталітет соціуму чи індивіда і ментальність епохи.

Доречно буде зазначити, що аксіологічний (тобто, ціннісний) аспект буття людини чи людського колективу вже досить тривалий час перебуває в полі зору дослідників-філософів. Так, цінність як наукова категорія, характеристичною сутністю якої виступає кла-

сифікація значущості предметів і явищ об'єктивного світу для людини як соціального індивіда (а також певної суспільної спільноти) через їх екстраполяцію на сферу соціальних відносин, є однією з визначальних дефініцій соціальної філософії і слугує в якості основного об'єкта дослідження її підрозділу — аксіології — вчення про цінності та історію ціннісних орієнтацій. Сьогодні в філософії побутують п'ять типів ціннісних теорій: натуралістичний психологізм, трансценденталізм, персоналістичний онтологізм, культурно-історичний релятивізм і соціологізм, які різняться між собою саме мірою співвідношення реальності і цінності як двох граней єдиної структури дійсності. Певний доробок в розробці аксіологічної проблематики має і радянська філософська наука¹. Зокрема, протягом 60–80-х рр. її представники досліджували такі проблеми, як ціннісні форми свідомості та місце цінностей в філософії², вплив ціннісних орієнтацій на спосіб життя суб'єкта³, співвідношення культури і цінностей⁴, соціальних цінностей і норм⁵ тощо.

Визначення поняття категорії цінностей як «орієнтації знань, інтересів і переваг різних суспільних груп і особистостей», а в подальшому і «як засобу виявлення соціальних зв'язків і функціонування соціальних інститутів»⁶, не тільки суттєво збагатило методологію аксіологічних досліджень, але й дозволило перенести її основні засади, прийнятні в філософії, і на історичний контекст, зокрема, застосовувати в працях, спрямованих на вивчення історії культури, науки, суспільної свідомості, соціальних відносин тощо⁷.

✓ Успішне розв'язання завдань, пов'язаних з задекларованою проблемою, потребує врахування кількох вузлових моментів методологічного характеру. Насамперед йдеться про упорядкування понятійного апарату, яким повинен оперувати історик у своїх пошуках. Перш за все це стосується таких ключових дефініцій, як «менталітет» та «ментальність». В існуючій сьогодні науковій літературі (як історичного, так і філософського профілю) спостерігається досить широкий діапазон їх різночитання. Для прикладу, не вдаючись в історію походження термінів, наведемо лише декілька найбільш пізніх за часом варіантів їх тлумачення. Так, М. Барг розглядає менталітет як сукупність символів (понять, образів, ідей), сформованих певною культурно-історичною епохою і зафіксованих у свідомості людей методом повторення⁸, що в кінцевому рахунку слід розуміти як «засіб пояснення дійсності»⁹. Доктор філологічних наук О. Білий та доктор філософських наук Є. Бистрицький схильні вбачати у цій дефініції норми побутової поведінки окремого індивіда чи соціальної групи. На думку І. Герасимова, мода на вживання терміну «менталітет»

перетворила його з «інструменту пізнання минулого» в дослідженнях представників нової історичної науки в «непевну, семантично переобтяжену метафору», під якою почали розумітися будь-які «стійкі вияви духовного життя»¹⁰. Є. Кравцова розуміє під поняттям «менталітет» ту планку, якою визначається рівень суспільної та індивідуальної свідомості¹¹. На думку ж Л. Нагорної, сутність колективної свідомості відбивається через категорію ментальності, пізнавальна цінність якої «полягає у тому, що вона являє собою відображення історичного процесу в суспільній психології...»¹²

Відзначаючи важливість ідентифікації дефініцій «менталітет» та «ментальність» для успішного вивчення проблем і явищ історичного зрізу соціальної психології і духовної культури суспільства, О. Усенко одночасно застерігає від необґрунтованого синонімічного вживання цих термінів в сучасній дослідницькій практиці¹³. Зокрема, він визначає ментальність «...як універсальну здатність індивідуальної психіки зберігати у собі типові інваріантні структури, в яких виявляється приналежність індивіда до певного соціуму і часу»¹⁴. Відповідно менталітет дослідник розглядає як форму «конкретно-історичного втілення ментальності», «будівельну конструкцію», базисом якої виступає сфера «колективного підсвідомого», а надбудову визначає «рівень самосвідомості індивіда»¹⁵. Одночасно з цим існує і енциклопедичне визначення ментальності як образу думок, сукупності розумових навичок та духовних установок, притаманних як окремій людині, так і суспільній групі¹⁶.

Ми не даремно акцентували увагу на необхідності вироблення сучасною історичною наукою компактного, викристалізованого уявлення про сутність найбільш уживаних термінів і понять, якими їй доводиться оперувати при дослідженні комплексу проблем, пов'язаних з вивченням світогляду середньовіччя, шляхів формування різновидів психологічних типів соціальних індивідів, певних моделей свідомості і поведінки в умовах існування тих чи інших історичних реалій. Адже, з одного боку, уявлення про цінності і відповідна сукупність ціннісних зразків та світоглядних настанов є невід'ємною складовою «парадигми свідомості» як елементу структури менталітету¹⁷. З іншого — ментальність епохи виступає в якості складового «структуруючого елементу системи інтелектуальної і моральної орієнтації людини»¹⁸.

Іншим важливим моментом є визначення концептуальних засад розробки проблеми, підведення під неї методологічної бази. Це завдання ускладнюється тим, що, досліджуючи ціннісні орієнтації певної історичної доби, історик має справу не з матеріальним свідчен-

ням розвитку суспільства, а з абстрактними константами його духовності. Звідси витікає потреба вироблення певного симбіозу з методик, що застосовуються в дослідницьких розробках кількох спеціальних наукових галузей — історії, соціології, соціальної психології та філософії, з чітким розмежуванням функцій між ними.

Зокрема, історик, до сфери наукових інтересів якого входить вивчення еволюції моральних принципів і норм, ідеалів, ідей, установок і цілей духовного життя суспільства, беручи на озброєння методику, застосовану у філософських дослідженнях, повинен запобігати сліпого копіювання чи перенесення засад та методів останніх у галузь історичних розробок. Тут підхід мусить бути диференційованим. Так, залишаючи за філософією прерогативи у вивченні співвідношення рефлексорного і свідомого у формуванні ціннісних орієнтирів людини чи суспільства, вчений (зокрема, медієвіст) перш за все повинен узагальнити накопичений в українській історичній науці досвід дослідження історії суспільної свідомості і духовної культури нації, тобто, тих галузей, в яких більшою чи меншою мірою присутній зріз тематики, пов'язаної з механізмом та структурним аналізом системи цінностей українського суспільства переломної між середньовіччям і новим часом доби; ув'язати установки, ідеї, переконання, моральні та етичні норми поведінки індивіда з загальною канвою його історичного буття, враховуючи при цьому всю сукупність економічних, політичних, ідеологічних, культурних, релігійних чинників, якими зумовлюється психологічний клімат епохи.

У цьому генетичному зв'язку на окремих стадіях історії визначальними можуть виступати різні, інколи діаметрально протилежні, групи або окремі чинники, що зумовлюється як спільними характеристичними показниками перебігу історичного процесу в певний проміжок часу, так і особливостями його виявів в окремо взятих країнах, в залежності від їхнього суспільного устрою, географічного положення, кліматичних умов тощо.

Цілком логічно перед історичною наукою постає питання: що ж все-таки являє собою цінність в історичному контексті? Наголосимо, що мова йде про духовну субстанцію, яка, формуючись в конкретно-історичних епохах, конкретизується в моральних принципах і правових нормах, ідеалах, установках, цілях, переконаннях і виступає одним із важелів прогресивного чи регресивного поступу історичного процесу. Так, на думку доктора історичних наук Р. Г. Руденка, кардинальна зміна ціннісних орієнтацій в Європі у першій половині XVII ст. була спричинена насамперед індустріалізацією економічної сфери і відповідно обумовленими цим зрушеннями у політичній системі¹⁹.

Аналогічна картина, але викликана дещо іншими причинами, спостерігалася на зламі двох епох і в Україні. Тут вирішальним фактором зміни системи цінностей виступила Національно-визвольна війна українського народу, що спричинила не тільки до якісного вибуху у політичній та соціально-економічній сферах, але й докорінно змінила весь психологічний фон доби. З іншого боку, прикладом того, як переорієнтація ціннісних показників може слугувати першопричиною негативних змін у соціально-політичному житті суспільства, виступають події періоду так званої Руїни, коли домінанта цінностей у психології національної еліти переважила на користь деструктивних, відцентробіжних орієнтацій. Аналогічні причини зумовили пізніше, вже у кінці XVIII ст., перемогу російського абсолютизму з його набором цінностей охлократичного характеру над традиційним українським козацьким демократизмом, що в політичній сфері призвело до знищення української державності, а в соціальній обумовило виникнення проблеми старшинського нобілітету. Згруповані в цілісні системи ціннісних орієнтацій, цінності обумовлюють вибіркове відношення людини до явищ матеріальної і духовної культури, зумовлюють соціально-політичні позиції окремих станів і суспільних груп, формують відносно усталений психологічний склад окремого соціуму, відповідний соціальний характер²⁰. Саме через цю останню функцію система ціннісних орієнтацій тісно пов'язана з соціально-політичною структурою суспільства, що, на думку А. Гуревича, становить другу важливу проблему соціально-історичної психології²¹. Зокрема, вчений підкреслює, що лише через вивчення соціальної структури суспільства в цілому та окремих її складових можливе пізнання сутності будь-якого соціуму. «Приналежність до того чи іншого класу для будь-якого члена суспільства, — наголошує він, — в кінцевому рахунку є моментом, що визначає комплекс ідей, якими він керується, його поведінку і психіку»²².

Якщо в цілому в українській історичній науці дослідженість проблематики, пов'язаної з вивченням ціннісних орієнтацій середньовічного суспільства, перебуває сьогодні в зародковому стані (хоча в арсеналі світової медієвістики існує певний доробок у цій галузі (нехай суто гіпотетичного характеру), який, безсумнівно, повинен бути врахованим вітчизняними науковцями), то дещо по-іншому виглядає справа з студіюванням другої частини проблеми — а саме з вивченням суспільного устрою українських земель та його класово-станового складу, а також взаємовідносин між його окремими прошарками і соціальними групами, їх політичного положення в суспільстві, властивих їм устремлінь, соціальних рухів. Зокрема, тематика, пов'язана

з дослідженням соціально-політичної структури українського суспільства, перебуває в полі зору вітчизняної історіографії, починаючи з середини минулого століття. Останнім часом у вітчизняній медієвістиці помітно активізувалася увага до національних соціальних інститутів (зокрема, Української козацької держави XVII–XVIII ст.) як чинників соціально-політичних змін в ієрархії українського середньовічного суспільства, що пов'язується з актуальністю цієї проблематики для практики того національного розбудовчого процесу, який переживає Україна після серпневих подій 1991 р. Однак ми не можемо не погодитися з тими з дослідників, що наполягають на необхідності звернення до проблем соціально-політичної структури суспільства під кутом зору соціально-історичної психології, а не лише ценових та юридичних ознак соціальної ієрархії. Безперечний сенс має й наполягання А. Я. Гуревича на поглибленому дослідженні як макро-, так і мікроструктури феодального суспільства²³. Але при цьому слід враховувати й властиву всьому суспільству ступінь «колективного мислення», що можливе завдяки аналізу притаманних йому системи цінностей, уявлень та інших формовиявів духовного життя. Тим більше останнє актуалізується через те, що система ціннісних орієнтацій напряму пов'язана з таким його формовиявленням як політична культура, для якої цінність виступає «головною мотиваційною базою»²⁴, на якій ґрунтується не лише сприйняття чи несприйняття індивідом чи суспільною спільнотою побутуючих на окремих проміжках часу політичних концепцій, але й певна лінія і спрямованість політичної поведінки²⁵.

Чи не найголовнішим компонентом колективного мислення у будь-якій суспільній структурі середньовіччя виступає категорія історичної свідомості, яка розцінюється окремими дослідниками як найвища духовна і етична цінність²⁶, що акумулює у собі «пануючі уявлення про світ і місце в ньому людини, про суспільство, що розглядається крізь призму простору і часу»²⁷. В кінцевому рахунку, саме через цю ціннісну одиницю забезпечується спадковість поколінь, створюються необхідні умови «для культурного, соціально-етнічного самовизначення народу, для визнання ним себе як особливої етнічної спільності, як особливої цілісності»²⁸.

Висунення ціннісних орієнтацій українського суспільства в спеціальний об'єкт історичного дослідження відкриває перед науковцями широке поле діяльності. Перш за все, очевидно, необхідно окреслити коло орієнтирів, притаманних саме українському суспільству на певних етапах його історичного існування, і провести порівняльний аналіз з загальнолюдською системою цінностей, з'ясувати причини,

згідно яких ті чи інші складові цієї системи набували своєрідної інтерпретації на національному психологічному ґрунті. Другим важливим завданням є визначення еволюційного поступу формування системи цінностей українського етносу в залежності від загального стану розвитку його свідомості та співвідношення чинників політичного, економічного, географічного характеру тощо. При цьому не слід забувати, що особливістю історичного буття українського етносу є його відносно коротке хронологічно існування в умовах наявності власного незалежного державного організму (мається на увазі Українська козацька держава, яка постала завдяки державотворчому генію Б. Хмельницького на сході Європи в середині XVII ст.). Переважно ж українські землі на більш-менш короткий проміжок часу підпадали в політичну і економічну залежність від іноземних держав — Великого князівства Литовського, Речі Посполитої та Росії, що не могло не накласти відповідного карбу і на сферу духовності українського народу. Саме тому в дослідженні культурно-психологічних впливів чужорідних ментальностей на самосвідомість української нації та ментальні орієнтації українського суспільства вбачаємо один із важливих напрямів вивчення соціальної психології українців. Зокрема, цей вплив виявився в проблемі культуртрегерства польської шляхти в українських землях, боротьбі конфесій у релігійній сфері, переміщенні західно- і східноєвропейських, а також східних та азійських стилів в українській архітектурі, музиці, виникненні феномену Феофана Прокоповича з його еволюційним розвитком від православ'я через католицизм знову у лоно православної церкви, через служіння українській науці шляхом привнесення у неї модернізаційних теорій західноєвропейського просвітництва до російського царедворця, вірного поборника реформаційної діяльності царя Петра I, у відмові української старшини від боротьби за традиційні козацькі привілеї і шуканні нею прав російського дворянства та багатьох інших суперечностей культурного і політичного життя України в XVII–XVIII ст. У зв'язку з цим цікаво простежити і більш опосередковані впливи на українську ментальність здобутків західноєвропейської духовної цивілізації, зокрема, трансформації на українському національному ґрунті ідей Реформації та Просвітництва, протестантизму та інших виявів духовного життя Європи на зламі середньовіччя і нового часу. Важливо також виявити співвідношення у системі ціннісних орієнтацій українського народу цінностей, на які орієнтувалося суспільство в цілому, та тих, що спрямовували установки та устремління його окремих соціальних груп чи навіть індивідів. В цьому контексті надзвичайної актуальності набуває з'ясування рівнів інтелектуального

та духовного розвитку окремих станів, верств і соціальних прошарків українського суспільства, а також впливу на їх свідомість інтеграційних процесів. При цьому слід пам'ятати про ту роль, яку відіграють у формуванні соціальної психології доби «елітарні прошарки суспільства» як носії повної інформації про соціокультурну спадщину нації²⁹. В українському суспільстві другої половини XVII–XVIII ст. цю функцію надійно перебрали на себе представники заможних кіл козацтва — так звана козацька старшина та новонароджувана українська шляхта, які «були змушені, добровільно чи примусово, розділити роль політичного представника землі та захисника “малоросійських прав і вольностей” з українським гетьманом»³⁰.

Специфіка об'єкту дослідження неодмінно обумовлює і специфіку залучення джерельної бази. Оскільки в даному випадку мова йде про емпіричні прояви існування суспільства, то в якості документального джерела перш за все повинен залучатися інтелектуальний багаж епохи, а саме її правовий кодекс, філософські та теологічні праці, зразки духовної та світської літератури, народного фольклору, міфотворчості, епічні твори, перекази, легенди, історичні та полемічні праці. Важливим джерелом для виявлення пануючої в суспільстві в цілому та в його окремих структуруючих одиницях системи ціннісних орієнтацій та мотивів їх зміни виступає комплекс судових справ, наративні та актові документи, листування офіційного та приватного характеру. Певний інформативний зміст у розрізі задекларованої проблематики несуть у собі зразки образотворчого мистецтва, національної архітектури. Так, приклад вдалого використання витворів фундаментального мистецтва для дослідження втілення у свідомість суспільства ідеї національної державотворчості демонструє монографія А. Макарова «Світло українського бароко» (К., 1995). Доцільно погодитися і з тими істориками, які для дослідження процесів мислення широко залучають художню літературу, вважаючи досить продуктивним «шлях вивчення менталітета через живий характер, особистість (образ героя в художньому творі), розгорнуту в типологічному аспекті»³¹. Для виявлення системи ціннісних орієнтацій та вивчення їх впливів на вирішення найважливіших проблем історичного буття нації в якості джерела можуть застосовуватися дані допоміжних історичних дисциплін. Зокрема, на думку Є. В. Пчолова, використання досягнень генеалогії «дає можливість виявити нові риси і особливості історичної свідомості епохи, доповнити картину взаємодії етносів і культур, допомагають зрозуміти менталітет середньовічної людини»³². Не менш важливим у цьому відношенні уявляється і використання здобутків геральдики, дипломатики, фалеристики тощо.

Абстрагуючись від цих загальних положень на конкретно-історичний ґрунт України XVII–XVIII ст., зазначимо, що саме на цьому хронологічному відрізку часу відбулися справді революційні зрушення в свідомості українського суспільства, причому, зрушення з досить великою амплітудою ціннісних коливань. Зокрема, з середини XVII ст. в свідомості українців особливої ваги набувають такі ціннісні політико-правові категорії, як свобода особистості, демократія, рівноправ'я, національна самоідентифікація, національна та державницька ідея, демократизм чи монархізм влади, право на труд та землеволодіння, право успадкування, поняття соборності, консерватизм і революційність, справедливість національно-визвольних рухів тощо, що не лише обумовило становлення на українських теренах нових моделей світосприйняття, політичної культури та соціально-економічних відносин, але й дозволило Україні, як стверджує італійський дослідник С. Грачоті, впродовж досить короткого історичного проміжку часу не лише продемонструвати світові своє «пан'європейське покликання», а й прилучитися, через утворений тут «культ свободи», до «універсального фонду Європи»³³.

Нагадаємо, що початки цього процесу були закладені ще у XVI ст. Так, політичним наслідком Люблінської унії 1569 р. стало різке посилення на українських землях чужорідного латино-польського впливу, оборотною стороною чого виявилось тісне злиття в свідомості українського суспільства ідеї християнської з ідеєю національною³⁴, що пришвидшило темпи становлення національної самосвідомості українців, формування самобутності української культури, а в політичній сфері — ополячення та зради національним інтересам вищого українського панства — шляхти. Активізується просвітницька діяльність українських православних братств, зростає кількість друкованої продукції, поряд з широкою мережею початкових та середніх навчальних закладів в Україні засновуються вищі учбові установи, за своєю програмою і структурою наближені до західноєвропейських університетів. Таким чином починають складатися національні кадри інтелігенції, діяльність яких, поряд з політичною активізацією українського суспільства, справляє помітний вплив на становлення українського національного характеру. Зміну світоглядної системи в свідомості українців зафіксували ренесансно-гуманістичні та реформаційні ідеї, які почали поширюватися в українських землях, набуваючи тут своєрідного національного забарвлення, спрямованого на «осмислення актуальних проблем українського суспільства»³⁵, зокрема, створення «ідеології визвольного руху» на основі орієнтації на візантійські та давньоруські культурні традиції³⁶. В суспільну свідомість все глибше

вкорінюються стереотипи громадянських свобод, національного самовизначення, релігійної толерантності³⁷ тощо. На практиці це означало, що на ареалі етнічноукраїнських земель на зламі століть почалося становлення української нації³⁸. З цього моменту національна свідомість набуває суспільно-політичного значення³⁹. В ній все чіткіше вкорінюються ідеї соціальної справедливості, «обрання альтернативою експлуататорському суспільству ідеалу суспільного устрою, побудованого на принципах співжиття ранньохристиянської общини, обґрунтування природної рівності людей»⁴⁰, тобто тих свідомісних стереотипів, які незабаром стали лозунгом повсталого народу. Разом з тим, оцінюючи рівень національної свідомості української людності на момент завершення першої половини XVII ст., дослідники сходяться на тому, що на цей час ідея створення незалежної держави ще не опанувала українським громадянством внаслідок довготривалої перерваності процесу національного державотворення на ареалі етнічноукраїнських земель та деформування національної самосвідомості української еліти, а також домінанти в козацькому менталітеті соціальних і релігійних стереотипів⁴¹.

«Вузловою точкою», подією епохального значення в історії українського народу на зламі середньовіччя і нового часу, яка змусила пересічну людину брати «під сумнів звичні оцінки, гостро усвідомлювати проблемність свого існування і нестійкість системи ціннісних орієнтирів», а суспільство — виробити «нову консолідуючу ідею, ...яка виступає як оціночний критерій історичних подій і ситуацій наступного періоду аж до чергової переоцінки всієї колективної взаємодії»⁴², стала Національно-визвольна війна 1648–1676 рр.

Без будь-якого перебільшення можна твердити, що вона (поряд із революційними змінами в політичній, соціальній та економічній сферах) справила вирішальний вплив на духовність українського етносу, ставши своєрідним синтезатором всього попередньо набутого досвіду української спільноти в означеній сфері і каталізатором нових якісних зрушень в її суспільній свідомості, зачепивши при цьому всі її рівні — від побутового до теоретичного — та існуючі форми виявлення. Причому цей вплив можна спостерігати щонайменше в трьох площинах. По-перше, він виявляється в свідомості людей — сучасників і учасників подій; по-друге, обумовлює зміну стереотипу щодо сприйняття українця і України в ментальності оточуючих народів; по-третє, простежується в ціннісних орієнтаціях та оціночних критеріях кількох поколінь нащадків. Власне, в екстраполяції подій Визвольної війни на духовну сферу ми маємо справу з своєрідним політичним феноменом, під дією якого перевага революційних, нова-

ційних цінностей у свідомості українського суспільства над їх традиціоналістським набором обумовила вартісну перебудову всіх галузей його життя, сприяла входженню молодой держави в цивілізаційну ауру європейського континенту.

Разом з тим, слід відзначити, що дослідження свідомісного рівня розвитку українського суспільства в переломну добу 1648–1676 рр. практично не має традицій в історіографії. Подібні сюжети якщо і залучалися дослідниками середини XIX — перших десятиліть XX ст. (М. Максимович, М. Грушевський, М. Костомаров, М. Василенко та інші)⁴³, то лише в якості ілюстративного матеріалу до зображення та пояснення сутності конкретних історичних перипетій доби. Виняток в цьому відношенні становлять хіба-що праці В. Липинського⁴⁴, в яких автор спробував простежити конфлікт шляхетського і козацького етносів, трансформацію ідеї козацького автономізму в державотворчий ідеал української нації, дослідити прояви монархічної ідеї в свідомості української правлячої еліти, та студії над державною ідеєю Д. Донцова⁴⁵, І. Кривецького⁴⁶, М. Возняка⁴⁷ (хоча ці дослідники переважно акцентували увагу на періодизації історії української державної ідеї, ніж її свідомісному аспекті).

В подальшому на перешкоді вивчення психологічного фону Визвольної війни українського народу середини XVII ст. стала хибна офіційна концепція, привнесена в історичну науку партійними та державними ідеологами. Окрім аксіомного утвердження в історіографії стереотипу споконвічного устремління українського народу до возз'єднання в єдиній державі із своїм старшим братом — російським народом та класовості в оцінці тих чи інших явищ як матеріальної історії, так і духовності, ця концепція значно обмежувала хронологічні рамки Національно-визвольної війни, тим самим звузивши її сутність до боротьби за звільнення від польсько-шляхетського гноблення заради піддання «під високу руку» Московської держави. В таких умовах звернення науковців до ідеологічного надбання повсталого народу заздалегідь спрямовувалося в наперед задане русло і не знайшло в історичних розробках (окрім праць І. П. Крип'якевича⁴⁸ та Ф. П. Шевченка⁴⁹, в яких дотично до історичного контексту доби розглянуто окремі аспекти ідеологічної, політичної, соціальної та історичної форм свідомості, а також стереотипи сприйняття Української держави світовою спільнотою), щонайменшого якісного вияву.

В 70–80-х рр. до вивчення історії Національно-визвольної війни звертаються представники молодшої генерації українських істориків. В їх працях розглядаються питання світогляду селянства й козацької голоти та трансформації в ньому уявлення про суспільний устрій

України⁵⁰, вперше в вітчизняній історіографії порушується питання про необхідність дослідження впливу подій воєнного часу на формування соціальної свідомості української людності⁵¹, визначаються основні форми виявлення цього процесу на двох її свідомісних рівнях — в ідеології та соціальній психології⁵².

Звичайно, було б некоректним не згадати спеціальні розробки, які були здійснені впродовж попередніх десятиліть в зарубіжних центрах українознавства. Насамперед маємо на увазі монографічні дослідження Т. Хінчевської-Геннелъ⁵³ та С. Величенка⁵⁴, студії О. Оглоблина⁵⁵ та М. Стахова⁵⁶. Однак відірваність від джерельної бази не дозволила цим науковцям охопити всієї глобальності змін в духовному житті українського народу у другій половині XVII ст., покликаних до життя, поряд з економічними та соціальними чинниками, і майже 30-річним воєнним протистоянням на ареалі етнічно-української території. Зокрема, зведення канадським дослідником сутності війни до рамок повстання «в ім'я короля й справедливості» і обмеження ідеологічних засад політичної програми Б. Хмельницького улегітимненням в масовій свідомості «володарної ідеї» в умовах відсутності династичної тяглості за козацтвом — фактичним правлячим станом входить в суперечливість не тільки з тогочасною історичною дійсністю, а й із здобутками історичної науки в галузі дослідження суспільно-політичних рухів та національно-визвольних воєн середньовіччя і нового часу.

Зрушення в національній свідомості сучасного суспільства, які відбуваються під впливом проголошення Акту про державну незалежність України 24 серпня 1991 р. та необхідності утвердження самостійного державного організму, позитивно позначилися і на розширенні проблематики, пов'язаної з дослідженням Української національної революції, та залучення для цього ширшої джерельної бази. Звернення уваги на державотворчий процес на терені українських земель в XVII–XVIII ст., 400-літній ювілей творця незалежної козацької держави гетьмана Б. Хмельницького та 350-а річниця від початку Визвольної війни українського народу обумовили появу ряду історичних праць, автори яких спробували по-новому поглянути на, здавалося б, вже добре вивчену історію Хмельниччини та віднайти в її історіографії чимало незаповнених лакун. До числа їх належить і проблема впливу Національно-визвольної війни на суспільну свідомість доби, для комплексного наукового розв'язання якої сьогодні створилися реальні можливості.

Однак зауважимо, що ставлення науковців до цієї проблеми продовжує залишатися досить неоднозначним і не завжди адекватним

тогочасним реаліям. Чималу роль в цьому відіграють основні концептуальні засади, з яких той чи інший дослідник підходить до загальної оцінки доби XVII–XVIII ст. та місця і значення у ній подій 1648–1676 рр. Так, сучасна академічна медієвістична школа, спираючись на традиції української національної історіографії, в якій утворився погляд на історію Лівобережної України другої половини XVII–XVIII ст. як на один із найцікавіших епізодів всесвітньої історії⁵⁷, а Хмельниччина оцінюється як подія екстраординарного значення в долі українського народу, за наслідками адекватна німецькій реформації та Великій французькій революції⁵⁸, підходить до оцінки Визвольної війни як епохального за своїми політичними, соціальними, економічними та етнокультурними результатами періоду української історії, який водночас став своєрідним рубежем для витворення новаційних позитивних стереотипів та вкорінення їх в свідомості українського суспільства. Саме з цих позицій було вироблено нову концепцію Визвольної війни⁵⁹, згідно якої, хронологічні межі розширено до 1676 р., після якого «обезкровлені і здеморалізовані народні маси України були вже неспроможними піднятися на боротьбу за незалежність, створення національної соборної держави»⁶⁰, і відповідно збагачено її сутнісний зміст⁶¹; змальовано соціально-політичний портрет творця Української держави⁶². Відповідно історіографія збагатилася новими розробками з проблеми впливу війни на суспільну свідомість доби⁶³, вкорінення в ній нових суспільних стереотипів мислення та ідей загальнооціннісного значення, (зокрема, ідеї української державності, ідеї соборності Української держави, ідеї спадковості гетьманської влади тощо⁶⁴).

З іншого боку, в працях окремих істориків спостерігається тенденція до сприйняття Хмельниччини як страшної трагедії для українського народу та його сусідів, що за своїми масштабами не переросла рамок звичайного козацького повстання, щоправда, наймасштабнішого, яке «на багато століть уперед, якщо не донині, визначило національний ідеал, довкола якого невдовзі вперше в єдиному ритмі почали обертатися й елітарна, й протонародна культури, — постать героя-козака, символічного борця «за волю України»⁶⁵, і тим самим перетворилося на підґрунтя як націоналістичної, так і марксистсько-ленінської історіографії для створення відповідного ідеологічного міфу, успадкованого (за твердженням прихильників цієї концепції) «сучасним історіописанням»⁶⁶. Подібна точка зору накладає відповідний карб і на сприйняття її прибічниками психологічного аспекту Хмельниччини як епохи «бездомності духу»⁶⁷, обумовлюючи тим самим появу низькопробних та заздалегідь упереджених праць⁶⁸.

В контексті вищесказаного спробуємо хоча б контурно прослідкувати історичні реалії, в умовах яких формувався психологічний фон Української національної революції. Перш за все слід пам'ятати, що всі інновації, привнесені в суспільну свідомість України політичними подіями середини XVII ст., не лягали на чистий аркуш, а більшою чи меншою мірою підготовлялися попереднім розвитком суспільного та духовного життя українського етносу. В світлі цього важливого значення набуває питання про духовний стан суспільства напередодні повстання Б. Хмельницького в січні 1648 р. та започатковані на цьому етапі його ідеологічні та ідейні передумови. Зауважимо, що в цілому проблема культурного розвитку України в кінці XVI — першій половині XVII ст. неодноразово ставала об'єктом дослідження як істориків⁶⁹, так і філософів⁷⁰ та мистецтвознавців⁷¹. Дискусійність питання про рівень національної свідомості української людності на момент завершення першої половини XVII ст. засвідчують різні точки зору, які висловлено в новітній історичній літературі. Однак переважна більшість дослідників сходиться на тому, що революція застала українське суспільство в момент його досить високого духовного розвитку, який в історіографії оцінюється як період національного піднесення⁷².

Таким чином, при дослідженні стрімких зрушень в світосприйнятті та системі ціннісних орієнтацій українського суспільства протягом 1648–1676 рр. завдання полягає насамперед в окресленні кола тих свідомісних рівнів і форм, зміни у яких ставали загальнонаціональним надбанням. При цьому перш за все необхідно акцентувати увагу на модифікаціях в політичному і соціальному свідомісних рівнях. Здобутки історичної науки останніх років дозволяють твердити, що ці модифікації відзначилися справді революційним характером. По-друге, оскільки еволюція ціннісних орієнтацій суспільства відбувається в чітко визначеній системі координат, як суспільно-політичних, так і соціально-економічних, які, в свою чергу, весь час перебувають в постійному русленні, варто чітко означити сукупність тих чинників, які протягом лише кількох років обумовили появу абсолютно нової якості суспільної свідомості українців.

Акумулювавши весь попередній досвід національно-визвольних рухів та збагативши його дійовими здобутками у сфері соціальної боротьби, Національно-визвольна війна вже на першому її етапі докорінно переорієнтовує погляди і устремління як самого гетьмана, так і частини наближеної до нього старшини і української шляхти. В їх свідомості ідея козацького автономізму поступається «спрямуванню на досягнення незалежності національної держави та возз'єднання у її кордонах усіх українських земель»⁷³. Втіленню цієї мети

у практику надалі підпорядковуються всі політичні, соціально-економічні та воєнні заходи українського володаря.

Однак, як цілком слушно зауважують дослідники, «для розвитку національної державної ідеї від автономії до незалежної соборної Української держави мав відбутися складний процес переосмислення цілей боротьби, подолання існуючих політичних стереотипів, розвитку українського менталітету»⁷⁴. Водночас певних змін зазнає і сама ідея соборності, яка значною мірою залежить від стану політичної і правової культури соціуму. Отже, цілком має рацію П. Сергієнко, коли наголошує на необхідності вивчення трансформації цієї ідеї в контексті її політичного, ідеологічного і соціокультурного значення⁷⁵.

Витворення на середину XVII ст. незалежної держави, визнаної урядами інших країн, в значній мірі стало можливим завдяки психологічному фактору. Не перебільшуючи його значення в ряді інших факторів, зазначимо: політичні ідеї Б. Хмельницького впали на сприятливий психологічний ґрунт, вкорінений у свідомості українського суспільства ціннісними орієнтаціями його тодішньої провідної верстви — козацтва, яке на середину XVII ст. перебрало на себе функції національної державотворчості. Одночасно з цим соціальні ідеали козацтва (як-то усвідомлення своєї особистості, власної людської гідності, демократичних принципів рівноправ'я і соціальної справедливості) знайшли поширення у свідомості всього українського народу. Таким чином, на певний час в країні, за спостереженням М. Максимовича, утворюється «однодумне громадське суспільство»⁷⁶. В основі цього процесу лежало усвідомлення всіма його верствами загрози втрати своєї національної самобутності⁷⁷. Інша справа, що цей етап, на жаль, був надто короткоплинним.

Подібна консолідація громадянства навколо національної ідеї, яка на середину XVII ст. ототожнюється в Україні з ідеєю державності, вже сама по собі стає найякіснішою інновацією у політичній культурі українського народу. В історіографії доведено, що вироблення її наріжних принципів припадає на першу половину 1648 р. З початку 1649 р. вона починає домінувати в політичних планах гетьмана. Відповідно на цей момент набуває чинності трансформація в політичній свідомості суспільства таких імперативів, як національна самоідентифікація, уявлення про владу і авторитет та їх закріплення в правових нормах, «народний ідеал громадського, демократичного рівноправного ладу»⁷⁸, відношення до певних соціальних процесів і явищ, становлення державних інституцій, мовний аспект, просторово-територіальна орієнтація тощо. Всі ці фактори необхідно враховувати досліднику для з'ясування зрізу політичної свідомості суспільства

Щодо свідомості соціальної, то тут вплив Національно-визвольної війни, яка одночасно була і Селянською війною, перш за все виявився через «матеріалізацію козацького ідеалу на величезній території українських земель», перетворення його «на життєздатний матеріал» новоутвореної соціальної будови⁷⁹, а також через модифікацію «віками культивованого стереотипу на корінне питання тогочасної епохи — питання про «землю та волю»⁸⁰. В масах селянства формується ідеал «справедливого вирішення земельного питання»⁸¹, тяглість якого простежується протягом всього XVII ст., справляючи відповідний вплив на правосвідомість рядового козака і селянина. Як зазначають дослідники, «у селянській правовій свідомості в досліджуваний період традиційно зберігалось уявлення про те, що кожне село володіло певними “власними” угіддями» на основі традиційного звичаєвого права⁸². Одночасно з цим збільшується тенденція до усвідомлення селянством особистих свобод, проявом чого стає масове покозачення населення, вимоги знищення великого панського землеволодіння⁸³, привнесення в соціальну свідомість елементів світосприйняття нового часу (ідеал дрібної земельної власності, використання вільнонайманої робочої сили тощо)⁸⁴. Під впливом Визвольної війни в суспільній свідомості селян і козаків відбувається переосмислення соціальної політики як місцевої, так і урядової адміністрації⁸⁵. Однак при цьому не слід забувати і про зворотний бік медалі — а саме зміну ціннісних орієнтацій в соціальній сфері представників державної влади, насамперед гетьмана Богдана Хмельницького, який з перших кроків Національної революції взяв курс на збереження «соціальної рівноваги в громадянстві»⁸⁶, обмеження «надто широких прагнень окремих станів»⁸⁷. Саме зважена соціальна політика гетьманського уряду, врахування соціальних ідеалів козацтва та сформованих на Запорозжжі «зародків національної державності» обумовили усталення на середину XVII ст. повноцінного державного організму «з демократичними рисами національного устрою та соціально-економічних відносин»⁸⁸.

Винесення хвилею Національної революції в епіцентр політичних подій в Україні козацького стану та необхідність улегітимнення його репрезентаційних функцій в очах світової громадськості не могли не позначитися позитивно на такому важливому зрізі суспільної свідомості, як свідомість історична. Переломлюючи через призму історичного пізнання пануючі на певному часовому відрізку уявлення про оточуючий людину світ та суспільство, вона, відповідно до концепції світосприйняття М. Барга, виступає в якості «структуруючого елементу культури»⁸⁹, обумовлюючи «просторово-часову орієнтацію суспільства»⁹⁰, і тим самим становить «найвищу духовну і етичну

цінність людини»⁹¹. За спостереженням вчених, «в колективному інтелектуальному багажі» середньовічного суспільства саме історії належало одне з провідних місць⁹², а метод відшукування у минулому пояснення прецедентам сучасності здавна увійшов до творчого арсеналу політиків і юристів⁹³. Як відомо, широко користувався ним у своїй політичній практиці і гетьман України Б. Хмельницький. Зокрема, торкнувшись у своїх дослідженнях цієї теми, Ф. Шевченко засвідчував, що український володар неодноразово звертався до уроків минулого для обґрунтування територіальних претензій України на свої етнічні землі, під час дипломатичних переговорів, при укладенні міждержавних договорів тощо⁹⁴. Сприйняття місця історії в духовному житті суспільства сучасниками гетьмана засвідчив переписувач Густинського літопису ієромонах М. Лосицький. Без історичних знань, на його думку, «...и люде бы як у тмі будучи не відали, що ся прошлых віков діяло»⁹⁵.

Започатковане в перші десятиліття XVII ст. формування в свідомості населення духу національного патріотизму через «вкорінення у ній «культу козацтва» і «культу пам'яті»⁹⁶ набуває своєрідного апофеозу вже після перших блискучих перемог повстанської армії. Патріотичну направленість історичних праць, створених за часів Хмельниччини, відзначив відомий історіограф Д. Дорошенко⁹⁷. Він підкреслив вплив на характер і структурну композицію козацьких літописів другої половини XVII ст. національної державної ідеї, що опанувала на той час умонастроями громадянства»⁹⁸. «Важливим нюансом» літописів Самовидця, Г. Грабянки і С. Величка було, на думку С. Заремби, «вироблення їх авторами певної системи поглядів, тобто історичної концепції»⁹⁹, основними ідеями якої стало ствердження спільності походження слов'янських народів, відстоювання рівноправності української народності та єдності українських земель¹⁰⁰, що відповідало основним положенням політичної урядової програми. Новацією в порівнянні з попереднім часом стає вкорінення в свідомості українського народу через історичну пам'ять поколінь усвідомлення «тягlosti руської історії на території України при відсутності пануючої династії»¹⁰¹, а також «візії козацькою старшиною історичного процесу» як підстави для обґрунтування права на автономне і незалежне існування Української держави¹⁰². Таким чином, в козацьких літописах відбивалися основні суспільно-політичні ідеали тогочасної громадсько-політичної думки, що робить ці праці, поряд з мемуаристикою часів Гетьманщини, важливим джерелом для дослідження суспільної свідомості української нації періоду Національної революції.

Певних змін протягом 1648–1676 рр. зазнала і правосвідомість українського суспільства. Визначаючи місце і роль права в Українській козацькій державі, дослідники звернули увагу на те, що «в ході Визвольної війни в праві, яке об'єктивувалося у свідомості кожного члена тогочасного суспільства як особлива і керуюча сила, відбувалася певна трансформація понять “справедливість”, “моральність”, “добро-та” і т. д.»¹⁰³ Однак цей процес відбувався не безболісно, оскільки нові стереотипи моралі і поведінки людини «часто-густо» вступали «в конфлікт з загальновизнаними до 1648 р.»¹⁰⁴ Так, під впливом соціальної революції докорінно змінюється суспільне уявлення про право власності на землю, право успадкування, право праці; трансформації зазнає усвідомлення «добра і зла» тощо. Традиційні норми моралі поступаються перед «новим розумінням гідності людини, її шляхів досягнення щастя на землі», визнанням величі людського розуму¹⁰⁵. Але, незважаючи на те, що історія українського права, починаючи зі становлення у другій половині XIX ст. української юридично-державницької школи, постійно перебувала в полі зору науковців, такий її зріз, як вкорінення правових нормативів в суспільну свідомість та формування у ній уявлень про право, потребує більш детального дослідження.

Ще одна проблема, яку не можна скидати з рахунку. В роки Національно-визвольної війни суттєвої детермінованості в суспільній свідомості набуває християнська ідея, усвідомлення населенням ролі релігійного фактору, його значення в національно-визвольних рухах. На слабку розробленість цих питань вказав під час роботи Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річному ювілею Б. Хмельницького, московський дослідник Л. В. Заборовський. Сьогодні дещо спрощеними виглядають трактування повстання 1648 р. як «боротьби за віру», коли релігійні вимоги поступалися лише вимогам боротьби за стародавні козацькі вольності¹⁰⁶, або теза щодо своєрідного «альянсу релігії і нації» на першому етапі війни¹⁰⁷. Значно більше наблизилися до розуміння ролі релігійного фактору в формуванні суспільної ідеології в роки Національної революції середини XVII ст. ті дослідники, які вбачають у тогочасному православ'ї «концентрований вираз самобутнього державного духовного розвитку українського народу»¹⁰⁸, через призму вивчення якого переломлювався комплекс соціальних та національно-визвольних ідеалів і ідеологічних установок суспільства. Однак поступово, з часу постановня Української держави, православ'я починає втрачати свою роль провідника національної самосвідомості. Так, вже з 1648 р. в уявленні козацтва відбувається переосмислення самої християнської ідеї. Як на наш

погляд, не позбавлене сенсу припущення з цього приводу зробила О. Трофимчук. Вона пов'язала цей процес з козацькою візією поступу національної історії, згідно якої «ідея православ'я була тактично чинною для української справи до моменту завершення національно-визвольної революції». Після ж 1654 р. воно починає ототожнюватися у свідомості українців з імперськими ідеалами Російської держави¹⁰⁹.

Одночасно з цим не слід забувати, що саме під час Визвольної війни в суспільній свідомості українського етносу все більшої чинності набувають секуляризаційні ідеї, які поряд з духовною охоплюють і сферу політичного мислення¹¹⁰. Їх поширення найбільш рельєфно відбилося у філософській формі світосприйняття. На взаємопов'язаність переорієнтації національної свідомості й філософських теорій вказав свого часу Д. Чижевський. «Філософія, — писав він, — як усвідомлення людством своєї культурної творчості, відбиває в собі зміни в усіх сферах культури»¹¹¹. Перш за все ці зміни позначаються на порядку і становищі в існуючій філософській системі теоретичних, етичних, естетичних та релігійних цінностей¹¹². В роки революції відбувається переорієнтація філософської та суспільно-політичної думки на практичні земні цінності, на контакт з природознавством, прикладною наукою. На зламі середньовіччя і нового часу започатковується процес розмежування філософії з теологією: «царство Бога» поступалося місцем «царству людини»¹¹³, якій надавалося пріоритетності в загальній системі світобачення. Відповідно посилюються (на противагу трансцендентним) світські тенденції в культурі. Нові світоглядні поняття і принципи, викликані до життя змінами в соціально-економічній сфері, утвердили в філософсько-етичних курсах другої половини XVII ст. «примат наукового знання»¹¹⁴. В філософських трактатах розкривається суперечність між аскетичним теологічним світобаченням та гуманістичними й раціоналістичними традиціями¹¹⁵. Значний внесок у підриг системи середньовічного світогляду, яка існувала в Україні до Визвольної війни, зробили професори Києво-Могилянського колегіуму, ідеї і концепції яких формувалися під впливом прогресивних течій західно-європейських філософських вчень¹¹⁶.

Чільне місце в філософії доби посідають ідеї громадянського гуманізму та суспільного прогресу, спрямовані на ствердження «зміни на краще багатьох аспектів суспільного життя: пізнання і підкорення людиною природи для загального добра, розвиток науки і освіти, повна свобода особистості, утворення сильної централізованої держави»¹¹⁷. В уявленні людності закріплюється трьохступенева схема світобудови: перший рівень Божественного провидіння; другий рівень володаря як символу держави; третій рівень колективної сили —

народу¹¹⁸. Відповідно до цієї схеми формується і харизматичність постаті Б. Хмельницького.

Протистояння світського і релігійного мислення досить рельєфно відбилосся в літературі. В роки Національно-визвольної війни посилюється започаткований письменниками-полемістами першої половини XVII ст. процес усвідомлення літераторами своєї функції глашатаїв новітніх ідеалів і ідей, покликаних до життя глобальним перетворенням суспільно-адміністративної структури українських земель¹¹⁹. Громадянська функція літературних творів проявляється у оспівуванні сюжетів реальної історичної дійсності¹²⁰, в «генетичному звязку з давньоруською художньою традицією»¹²¹. Найбільш яскравого вираження ці тенденції знайшли у поезії, думах, історичних піснях та переказах про Визвольну війну. Серед них насамперед слід згадати «Думу козацькую о війні з ляхами над рікою Стиром», «Думу про Хмельницького та Барабаша», думу «Перемога Корсунська», анонімні вірші про Визвольну війну українського народу. Ці твори відзначає високий пафос боротьби, життєстверджуюча сила піднесення духу самоусвідомлення нації, усвідомлення Б. Хмельницького національним героєм. Характерною їх рисою стає надання переваги політичним, соціальним подіям над релігійними проблемами¹²². В піснях і віршах оспівується військова майстерність і міжнародна політика гетьмана, «сприйняття й оцінка людських взаємин керівника держави з кращими представниками його найближчого оточення»¹²³, розуміння його державотворчих заходів. Загалом у другій половині XVII ст. в Україні спостерігається тенденція до наближення літератури до потреб народних мас. Виведення в епіцентр твору образу «маленької людини» з притаманними їй рисами «стоїцизму, вірності християнським ідеалам... свідчило про поступове становлення ментальності української нації... з її самотутнім та своєрідним поглядом на світ»¹²⁴.

Одночасно відповідні зрушення відбуваються і на рівні елітарної літератури. Нової чинності набувають полемічні твори, спрямовані на піднесення авторитету православного віросповідання. Поряд з традиційною тематикою в ораторській прозі починають звучати соціальні мотиви, які відображують світогляд нової української аристократії — козацької старшини, теми історичної спільності словянських народів. Гуманістична насиченість літературних творів підсилюється застосуванням їх авторами секуляризаційних сюжетів з античності, виведенням в образі літературних героїв видатних історичних осіб. «Найважливішою гуманістичною ідеєю» тут, як і в філософії, стає ідея «про свободу волі або “самовладдя” людини»¹²⁵.

Важливою структуруючою складовою суспільної свідомості поряд з філософією та літературою виступає мистецтво. Суть цієї форми свідомості полягає у її здатності, вириваючись за межі повсякдення, за допомогою засобів образного відображення дійсності та «сутності подій історії» скеровувати духовний прогрес певного соціального соціуму шляхом привнесення у його світосприйняття «нових, більш широких соціальних, моральних критеріїв»¹²⁶, сприяти «піднесенню духовної активності народу, ...демократизації суспільства»¹²⁷. На зламі середньовіччя та нового часу в різноманітних жанрах українського мистецтва знайшло втілення не тільки сприйняття тогочасним суспільством подій Національно-визвольної війни (це засвідчують портрети та батальні композиції, зокрема, гравюра львівського майстра К. Невдловича про облогу військами Б. Хмельницького м. Львова у жовтні 1648 р.; gobelen із зображенням полонення та смерті козацького полковника М. Кричевського після бою під Лоевим у 1649 р.; барельєф на фронтоні гетьманської резиденції у Суботові тощо), але й основних суспільних ідей тогочасся, зокрема, ідеї державотворчості, боротьби за державну незалежність, соціальне рівноправ'я. В монументальних творах, архітектурі, книжковій графіці, портретному живописі відбивається боротьба теологічного та світського рівнів свідомості, почуття любові до Батьківщини, патріотизму, зростання самосвідомості нації, ствердження ідеї спадковості від Давньоруської держави. Водночас мистецькі твори несуть на собі і реакцію на соціально-політичні зміни доби представників протилежного табору — української та польської аристократії. Зразком такого світосприйняття може слугувати третій варіант гравюри В. Гондіуса, в якому образ українського володаря персоніфікується з образом темної диявольської сили¹²⁸, карикатурні портрети його соратників Кривоноса та Півторакожуха, медаль в пам'ять окупації Києва військами литовського князя Я. Радзивілла у 1651 р. та ін.

В мистецьких творах, особливо в портретному живописі, досить рельєфно відбилися і соціальні уявлення різних станів та прошарків українського суспільства. Так, демократичні ідеали козацтва, які поділялися збіднілим духовенством, міщанами та селянами, знайшли втілення в скромному невеликому портреті, в той час як аристократичні тенденції української шляхти і козацької старшини потребували більш пишних і динамічних форм¹²⁹.

Підготувавши на попередньому етапі свого розвитку на базі ідей гуманістичного та ренесансного світогляду «ідеологічні основи визвольної епопеї» середини XVII ст.¹³⁰, українське мистецтво другої половини XVII — початку XVIII ст. відбило у своїх творах струнку

та своєрідну систему суспільних, моральних, релігійних та філософських поглядів, що утвердилися в тогочасній свідомості¹³¹, розробивши самобутні оригінальні форми стилістичного відтворення історичної дійсності. Зокрема, цю особливість в українському монументальному живописі вже у 1654 р. відзначив під час своєї подорожі по Україні арабський мандрівник П. Алепський¹³². На новаторський характер монументальних розписів доби вказували в спеціальних розробках також відомі дореволюційні та радянські мистецтвознавці¹³³. Найбільш виразно нові стилістичні особливості виявилися в українському бароко, яке «якнайкраще відповідало піднесенню національної самосвідомості українського народу, тріумфові, здобутому у Визвольній війні і створенні власної держави — Гетьманщини»¹³⁴. Втіленням ідеї тріумфальності та величч людського духу виступили храмові споруди XVII–XVIII ст., зокрема, Густинський Троїцький, Троїцький Чернігівський, Крупецько-Батуринський, Петропавлівський Глухівський монастирі¹³⁵. Динамічний і життєстверджуючий дух епохи втілено в іконостасах Софійського собору у Києві та Преображенської церкви в с. Великі Сорочинці на Полтавщині¹³⁶.

Усвідомлення необхідності становлення і утвердження державних інституцій Гетьманщини позначилося на українській геральдиці і емблематиці. З початком Національно-визвольної війни тут відбувається стрімкий злам традиційних канонів. Основний геральдичний фонд поповнюється за рахунок атрибутики, запозиченої з народного побуту, оточуючого середовища, широкого використання козацької символіки (бунчуків, перначів, булави, зброї, печаток). За спостереженням Д. В. Степовика, існують всі підстави розглядати тогочасну українську символіку «як суверенну цілісність», що «відіграла свою роль у збереженні національної самосвідомості українського народу»¹³⁷.

Однак з другої половини 1657 р. в еволюції ціннісних орієнтацій українського суспільства все більшої чинності набувають негативні тенденції. Відразу після смерті Б. Хмельницького в цілому мажорний (незважаючи на лихоліття воєнного часу та докорінну ломку соціально-економічної та політичної системи) психологічний фон доби різко змінюється на мінорну тональність. І причини цього криються насамперед у стрімких руйнівних зрушеннях у політичній сфері, які негайно обумовили руйнацію нещодавно усталених соціально-економічних відносин. Не останню роль в цьому процесі відігравала й політика російського самодержавства в українському питанні, яка вже на перших порах встановлення політичної протекції над Україною спрямовувалася на обмеження, а згодом і повну ліквідацію її автономних прав та самобутніх політичних інституцій. Ця проблема досить

грунтовно висвітлена в історіографії. І навряд чи можна заперечити сьогодні М. С. Грушевському в тому, що саме політична зорієнтованість Москви на перетворення України в свою провінцію перекреслила будь-які можливості для встановлення між двома державами хоч скільки-небудь дружніх стосунків¹³⁸. З іншого боку, при цьому значною мірою зачіпалися як станові інтереси, так і політичні привілеї українського суспільства, насамперед його правлячої еліти. «Розлад і хитання в таборі козацької старшини, — підкреслював, зокрема, М. Марченко, — ще більше поглибились. Керівні українські кола... відчули, що російське самодержавство починає обмежувати їх владу на Україні»¹³⁹.

Започаткований відразу після Переяслава, а відверто оприлюднений 1656 р. (вперше в практиці українсько-російських міждержавних відносин українську офіційну делегацію було усунуто від участі в обговоренні умов Віленського перемир'я) процес невпинно набирив прискорення протягом найближчих ста років, набуваючи різного забарвлення, але не змінюючи своєї сутності із зміною політичних доктрин російського уряду. Тим самим закладалося підґрунтя подальшої спрямованості українських гетьманів у своїй боротьбі з російським централізмом на різні політичні сили за межами власної держави¹⁴⁰. В свою чергу, політика загравання І. Мазепи (а згодом і деяких інших українських гетьманів) з російським урядом, націлена попервах на збереження автономних прав України, за слушним спостереженням сучасного дослідника В. Горобця, «таїла у собі небезпеку «тихої» інтеграції Української держави до складу Російської монархії, перетворення її на провінцію останньої»¹⁴¹. Вже на зламі XVII–XVIII ст. в українсько-російських стосунках чітко окреслилися тенденції уніфікації національних «державних норм і порядків за російським зразком та насильницької інтеграції українських земель до складу імперії»¹⁴². Власне, вже в цей час було поставлене «під сумнів даліше існування української державності»¹⁴³. Разом з тим, «роздвоєння між політичними змаганнями старшини й соціальними вимогами народних мас підривало сили народу»¹⁴⁴, що в сукупності з перемогою в кінці XVIII ст. набору цінностей охлократичного характеру, притаманного російському абсолютизму, над традиційним українським козацьким демократизмом у політичній сфері привело в кінцевому рахунку Україну до трагічної розв'язки.

Ступінь дослідженості політичної історії Гетьманщини дозволяє вже сьогодні поставити питання про міру впливу політичних та геополітичних факторів на суспільну свідомість доби, з'ясувати, яким саме чином під їх дією відбувалася трансформація усталених на

попередньому етапі стереотипів поведінки та ідейних переконань як представників різних соціальних прошарків, так і суспільства в цілому.

Коригування системи цінностей української людності під дією згаданих факторів у другій половині XVII–XVIII ст. перш за все позначилося на сфері ідей та тогочасній суспільній ідеології. В контексті вищезначеного як першочергова у вивченні системи ціннісних орієнтацій Гетьманщини на порядок денний виступає проблема еволюції в умовах інкорпораційного наступу російського царату української національної ідеї, відношення до неї представників різних прошарків і станів тогочасного українського суспільства. В цілому, незважаючи на наявність ряду спеціальних досліджень як в вітчизняній історіографії, так і в західних українознавчих центрах¹⁴⁵, ця проблема залишає широке поле діяльності для науковців. Разом з тим, саме національна ідея «займає» чітко визначене місце в структурі того чи іншого світогляду¹⁴⁶, виступає яскравим виразником національної самобутності та національної самоідентифікації. На думку політологів, суть її полягає «у визначенні мети існування етнічної спільноти», виробленні певної системи цінностей, в якій чітко диференціюється співвідношення національних і загальнолюдських «принципів і уявлень»¹⁴⁷. Протягом другої половини XVII–XVIII ст. своєрідною домінантою в існуючій шкалі ціннісних орієнтацій стала ідея національного державотворення. Проблема її наукового вивчення продовжує залишатися однією з пріоритетних в медієвістиці.

Найбільш синтезно, підвівши ґрунтовну джерельну базу, до її розв'язання підійшли сучасні українські дослідники В. Смолій та В. Степанков¹⁴⁸. Вперше в історіографії вченим вдалося не лише комплексно висвітлити основні етапи зародження та розвитку в політичній культурі українців ідеї державотворення, але й розкрити її місце в політичній свідомості нації, виявити механізми її практичної реалізації. Без перебільшення можна твердити: з появою їх праці українська історіографія збагатилася новою історичною концепцією українського державотворчого процесу на межі середньовіччя і нового часу.

В світлі проблеми, що нас цікавить, в заслугу науковцям варто зарахувати також те, що на підставі чіткої аргументації їм вдалося довести, що, незважаючи навіть на втрату власної держави, саме ідея державотворчості в усталеній на кінець XVIII ст. ієрархії цінностей продовжувала залишатися політичною та ідеологічною орієнтацією, яка одна була спроможна об'єднати в єдиному руслі патріотичні почуття найширших верств суспільства — від рядового козака до найвищого урядовця, від неписьменного селянина до рафінованого інтелігента, саме вона виступала «потужним імпульсом для розвитку

здеформованої і придушеної національної самосвідомості українського суспільства...»¹⁴⁹ Таким чином, новітня українська історіографія надійно заперечує побутуючу нині в деяких працях закордонних вчених тенденцію (подеколи її починають пропагувати й деякі метри вітчизняної медієвістики) щодо відсутності в національно-визвольних змаганнях XVII–XVIII ст. зорієнтованості на політичну самостійність України¹⁵⁰.

Інша справа, що орієнтація на державну ідею зазнавала певних коректив на окремих етапах політичної історії Гетьманщини, причиною чого виступав цілий комплекс факторів, не останнім серед яких був вузькогруповий егоїзм частини політичної еліти держави¹⁵¹. У зв'язку з цим при дослідженні системи ціннісних орієнтацій доби помітно актуалізується проблема збалансування у суспільній свідомості державотворчої ідеї і козацького автономізму, наукове вивчення якої було започатковане свого часу В. Липинським і продовжене представниками різних генерацій українських істориків.

Саме тут варто зазначити, що якщо на початку Національної революції ідея козацького автономізму поступається «спрямуванню на досягнення незалежності національної держави та возз'єднання у її кордонах усіх українських земель»¹⁵², то вже на кінець XVII ст. ситуація змінюється на протилежну. В національному самовизначенні народу дедалі більший вплив почали справляти деструктивні настрої, що поступово набували «загального ціннісно-установочного характеру»¹⁵³. Під їх дією відбувається зростання соціального егоїзму козацької старшини, привласнення нею величезних земельних володінь з загальновійськового (практично, державного) скарбу, «ігнорування на місцях інтересів» трудового люду¹⁵⁴. Вже під час так званої «Руїни» домінанта цінностей у психології національної еліти переважила на користь відцентрованих орієнтацій, що обумовило на кінець 50-х — першу половину 60-х рр. XVII ст. відсунення «на другий план» у її свідомості державної ідеї¹⁵⁵. В свідомості козацької старшини цього часу успішно співіснують три різні концепції політичного устрою Гетьманщини: січове народоправство, старшинська олігархія та гетьманська монархія¹⁵⁶, набувають поширення ідеї повернення до Польщі, співзвучні з ідеєю «козацького маневрування» Д. Вишневецького¹⁵⁷. Сучасна політологія схильна пояснювати такий стан речей протипоказанням «менталітету українства» проїнятого «духом вірно-подданства і сліпої покори політичного ладу Росії»¹⁵⁸.

Досить виразну характеристику свідомості козацької старшини залишив свого часу І. П. Крип'якевич. «Це була, — писав вчений, — освідчена, провідна верства, що розуміла значення незалежності і

автономії, бачила в ній забезпечення своїх класових інтересів і вміла ставати в обороні незалежності. Але хибою старшини було те, що свою користь вона ідентифікувала з добром держави і в егоїстичному засліпленні намагалася підкорити собі інші класи — козацтво, селянство, міщанство, не додаючи, що таким робом руйнує основи державної сили»¹⁵⁹. В той же час, як стверджує В. Панащенко, «в перші десятиріччя після об'єднання України з Росією козацька старшина не сприймала особливостей внутрішнього устрою Росії, її не приваблював соціальний стан російського дворянства, з його пожиттєвою військовою службою, обов'язки якої, особливо з часів Петра I, значно зростали...»¹⁶⁰ Однак скерована на інші цілі спеціальна монографія згаданого автора, присвячена соціальній еліті Гетьманщини, досить широко розкриваючи її соціальний та правовий статус, на жаль, майже нічого не додає до розуміння ментальних засад цієї верстви, рівня її духовності, психологічних важелів, що визначали ті чи інші ціннісні переорієнтації.

Слід відзначити, що на сьогодні практично єдиним спеціальним дослідженням, присвяченим політикокультурним орієнтаціям козацької старшини в розглядуваний нами період (і то на його завершальному етапі), є невелика студія О. Струкевича¹⁶¹. В своєрідній класифікації цінностей, що набувають поширення в українському суспільстві у другій половині XVII ст., автор виділяє перемогу республіканських орієнтацій над монархічними (що пояснюється питанням «про характер легітимації влади гетьмана та про порядок формування вищих державних органів»)¹⁶²; обґрунтування ідеї розділення законодавчої і судової влади¹⁶³; старшинської nobilitaції; намагання встановити рівновагу між центральними та місцевими владними структурами¹⁶⁴; сприйняття місця і ролі законів у житті суспільства¹⁶⁵; зверненість у майбутнє через культ минулого¹⁶⁶; культивування знань; віру в можливість перетворення життя на засадах розуму¹⁶⁷; патріотизм, пожертвування особистими інтересами на користь суспільним¹⁶⁸. На наш погляд, остання теза потребує скоригування на ту відносно незначну в кількісному відношенні частину козацької еліти, яка в умовах наступу Російської імперії продовжувала сповідувати традиції, започатковані епохою Хмельниччини. Потребує спеціального дослідження і питання про міру збалансованості в українському суспільстві другої половини XVII–XVIII ст. республіканських і монархічних тенденцій. Сьогодні однозначної відповіді на нього історична наука не має.

Зауважимо, що науковці неодноразово звертались в своїх студіях до розгляду під певним кутом зору і в певних ракурсах, що відповідали загальній меті їх дослідження, і до інших означених О. Струкевичем

вимірів політичної культури козацької старшини, однак не зводили їх в єдиний логічний ряд. Безсумнівною ж перевагою названої розвідки є те, що автор пов'язує еволюцію системи ціннісних орієнтацій в ментальності українського суспільства в другій половині XVIII ст. не лише із дією внутрішніх чинників, але й з загальноєвропейськими політикокультурними процесами, зокрема, впливом ідей європейського просвітництва XVIII ст. Однак, як слушно зауважує історик, ця залежність «ніколи не набувала чітко вираженого функціонального характеру»¹⁶⁹. В той же час саме західноєвропейські просвітницькі ідеї він вважає «ґрунтом політикокультурних орієнтацій козацьких старшин» в їх змаганнях за розширення автономних прав України¹⁷⁰.

В світлі задекларованої проблеми певний інтерес становить також монографічне дослідження американського вченого З. Когута «Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини», перевидане в перекладі українською мовою у 1996 р. Серед інших питань, автор зосередив увагу на реакції українського суспільства на імперську інтеграцію та впливі цього процесу на суспільну свідомість українців, зокрема, вироблення в ній (насамперед серед представників державницької еліти) протягом XVIII ст. стереотипу усвідомлення себе репрезентантами політичних інтересів та суспільно-політичних цінностей Гетьманщини. Основними імперативами їх поведінки, за спостереженням дослідника, стали повага до козацького минулого, шляхетський соціально-політичний світогляд і підтримка договірних відносин Гетьманщини з царем¹⁷¹. В епіцентр політичної орієнтації українців була висунута боротьба за «малоросійські права і вольності», що, втім, з цілком зрозумілих причин по-різному розумілися різними прошарками суспільства. Та, «незважаючи на внутрішню суперечливість і нечіткість визначення своїх прав і вольностей, — підкреслював З. Когут, — українці визнавали їх колективним символом певних політичних, соціальних й адміністративних норм, обґрунтованих законом та історичною традицією». Історик наголосив на тому, що «ці права та привілеї сформували досить міцну систему, яка глибоко вкорінилася в колективній свідомості»¹⁷². Саме в посяганні на них він вбачав головну причину українсько-російської конфронтації протягом майже півтора століття.

В історіографії неодноразово відзначалася особливість соціальної структури та системи управління Гетьманщини. Не зупиняючись детально на цьому питанні, все ж нагадаємо, що, незважаючи на поступову їх наближеність до «характеру соціальних взаємовідносин у тодішній Східній Європі, зокрема, в Росії», через вертикальну соціальну ієрархію, майже до кінця XVIII ст. зберігалися суттєві

відмінності в соціальному устроєві та політичних орієнтаціях двох сусідніх держав¹⁷³. Не в останню чергу саме цими відмінностями в національній свідомості українців заперечувалося сприйняття Гетьманщини як невід'ємної частини Російської імперії. З іншого боку, і для російської монархії «існування автономної козацької України було... аномальним явищем»¹⁷⁴. Саме цим можна пояснити, що важливою запорукою інкорпораційного наступу російського царизму, поряд із заміною самобутніх інституцій Гетьманщини імперською адміністративною системою, практикуванням політики внутрішньої диверсії¹⁷⁵ та знищенням пам'яті нації, виступало «поступове злиття української і російської соціальних структур»¹⁷⁶, що ставало можливим через інтеграцію в суспільну свідомість українців (насамперед нової української шляхти як основної сили, спроможної протистояти чи прискорити проведення інкорпораційних заходів) притаманних російській ментальності цінностей, а саме службового кар'єризму, переваги наближеності до імперського двору, підпорядкованості внутрішньому закону, аристократизації суспільства тощо.

Зауважимо, що досліджуючи систему ціннісних орієнтацій козацької старшини як провідної верстви українського суспільства (після розмежування з рядовим козацтвом) в його соціальній стратифікації кінця XVII–XVIII ст., не можна не враховувати кілька важливих моментів. По-перше, мова йде про ступінь збереженості або ж нівелювання в ній таких громадянських цінностей, як козацький демократизм, особиста свобода, політична рівність, можливість утримання політичної влади, поняття національного, патріотизм, служіння вітчизні, рицарська гідність, козацькі та шляхетські вольності тощо. Яким чином всі ці ціннісні категорії пов'язуються з елітарною концепцією політичного устрою, що набуває поширення в суспільстві з кінця XVII ст., — питання далеко не риторичне. Розв'язання його можливе лише за умови зрозуміння провідних мотивів трансформації суспільної свідомості українців з урахуванням впливу на них як зматеріалізованих, так і духовних, психологічних чинників. Не останню роль при цьому відіграють і типологічні риси українського національного характеру.

Проблема, наукове вивчення якої було започатковане М. Костомаровим працею «Две русские народности», а пізніше продовжене Д. Чижевським, В. Антоновичем, М. Грушевським, Т. Рильським та іншими науковцями другої половини XIX — початку XX ст., в контексті дослідження місця ціннісних орієнтацій в суспільній ментальності Гетьманщини та їх зміни під впливом зростаючого спрямування політичного курсу російського уряду на повну інтеграцію останньої

до складу Російської держави набуває своєї актуалізації через можливість порівняння національних характерів двох сусідніх слов'янських народів, що втім живуть в різних культурних (згадаємо тяжіння російської культури до Сходу, в той час, як українська розвивалася під впливом західних віань) та географічних середовищах, а відповідно і їх відношення до тих чи інших загальнолюдських цінностей.

Зокрема, П. Феденко свого часу зробив наголос на тому, що національний характер в Україні сформувався під впливом козацького лицарського ідеалу, який зберігся в історичній пам'яті українців практично до кінця XVIII ст.¹⁷⁷ Однак, на його думку, породжене цим ідеалом елігаристичне розуміння свободи й державності влади коринило в собі загрозу піддання української людності під московського царя заради збереження себе від панування власної аристократії¹⁷⁸. З іншого боку, притаманні українському національному відродженню риси свободолюбства і рівноправності в поєднанні з усвідомленням персональної гідності виступали активно діючим стимулятором боротьби української еліти проти імперської інкорпораційної політики. «В цій боротьбі, — стверджує, зокрема, З. Когут, — проявилися два підходи української шляхти» — асиміляторський і традиціоналістський. «Це були не системні політичні ідеології, — підкреслює далі автор, — а протилежні погляди на цінності і спадщину Гетьманщини»¹⁷⁹.

В контексті вищесказаного набуває актуальності і своєчасності постановка І. Турбаковим питання про необхідність дослідження формування стереотипу сприйняття українця в свідомості росіянина¹⁸⁰. Зокрема, дослідник підтверджує висловлені свого часу В. Ключевським погляди на розбіжність політичних культур двох сусідніх народів як один із чинників їх взаємонепорозуміння¹⁸¹. Ключовим у російсько-українських відносинах після подій 1654 р. він вважає вкорінення в політичному обігу поняття «зради» щодо визвольних змагань українців другої половини XVII–XVIII ст.¹⁸²

В той же час усвідомлення напрямів еволюції системи цінностей в період перебування України під протекцією Російської держави навряд чи можливе без врахування особливостей національного самоусвідомлення українців і росіян. Зокрема, доречно нагадати, що український історик і публіцист М. Демкович-Добрянський як характерні риси національної свідомості росіян виділяв їх багатоплощинність та територіальне розуміння нації¹⁸³. Натомість українська національна самосвідомість характеризується ним як одноплощинна, а поняття нації в ній вже з другої половини XVI ст. ідентифікується з православ'ям¹⁸⁴.

Поряд з цим слід пам'ятати, що важливим важелем коригування ціннісної системи Гетьманщини у XVIII ст. став поступовий вихід на провідні позиції в ідеологічній сфері козацької інтелігенції. «Учителі, літератори, друкарі, видавці, — зазначав І. Крип'якевич, — скупчилися в міцний провідний гурт, що творив ідеологію і піднімав свідомість мас»¹⁸⁵. Висловлене стосовно більш раннього історичного періоду зауваження цілковито зберігає свою слушність і щодо XVIII ст. Зокрема, в цей час інтенсивно продовжується започаткований у роки Національної революції процес секуляризації суспільного життя, який найбільш яскраво позначився на таких його виявах, як політична культура, історична думка, література, наука, мистецтво¹⁸⁶. Своє реальне втілення цей процес знаходить у зрушенні усвідомлення такої дефініції, як слово, яке чим далі, тим більше починає асоціюватися із правом і обов'язком людини. У ньому знаходять своє вираження «всі форми буття» соціуму¹⁸⁷. Зокрема, більш відкритими до відображення проблем суспільного життя і пануючих в суспільстві настроїв стають поетичні твори¹⁸⁸. «Процес секуляризації політичного життя, — підкреслює Б. Криса, — позначився появою нових тем, які істотно вплинули на розширення тональності поетичного мислення»¹⁸⁹, утверджували в суспільстві «настрій узгодженості і гармонії, зумовлений вірою в можливість кожної з наук дати цілісний образ світу»¹⁹⁰.

Визначну роль в руйнації усталеної системи середньовічного світогляду впродовж майже усього XVIII ст. продовжували відігравати філософські курси та твори професури Києво-Могилянської академії, які базувалися на ідеях і концепціях, що насамперед спрямовувалися на гуманістичне сприйняття світу, розуміння людини частиною оточуючої природи¹⁹¹, її прав «на задоволення земних потреб»¹⁹².

Таким чином, у другій половині XVII–XVIII ст. у вітчизняній філософській науці відбувається становлення нових пізнавальних орієнтацій, ідеологічно спрямованих на утвердження в свідомості громадян прогресивних суспільних ідеалів¹⁹³.

Виявом нових орієнтацій суспільства можна вважати пам'ятки української етичної думки доби, які спрямовувалися насамперед на редукування в свідомості української людності «суспільних політичних чеснот» та правомірності сповідування земних цінностей¹⁹⁴. За оцінкою Л. Довгої, характерними для них виступали взаємопов'язаність з усіма сферами суспільного життя, сконцентрованість уваги на проблемах «місця людини в світі, найвищих людських цінностях, «людської досконалості»¹⁹⁵. Водночас в етичних вченнях XVIII ст. утверджується розуміння національної належності громадян. З іншого

боку, в них було «вперше закладено усвідомлення відносності і нестабільності всіх людських цілей і цінностей...»¹⁹⁶

Більш оптимістичним в цьому відношенні був розвиток тогочасної історичної науки. Як виразник світоглядних і ціннісних установок свого часу, вона разом з тим як ніяка інша тогочасна суспільна наука виконувала важливу функцію вкорінення в суспільну свідомість сучасників нових світоглядних і ціннісних орієнтацій, обґрунтовуючи їх прикладами минулого. Саме в історичних творах доби найбільш виразно відбилися опозиційні настрої українського суспільства, насамперед автономістичні змагання його соціальної еліти. За оцінкою М. Грушевського, історіографія першої половини XVIII ст. виразно продемонструвала вкорінення в суспільну свідомість доби «панегіристичного» сприйняття історії Гетьманщини¹⁹⁷. З іншого боку, культивуючи добу Хмельниччини, козацькі літописці вкорінювали в свідомості людності «позитивний стереотип» сприйняття її «як епохи у національній історії»¹⁹⁸, формували усвідомлення періоду Національної революції середини XVII ст. як «часу, що не лише приніс військові перемоги, але й привів до нових адміністративних форм управління, нового рівня соціальних відносин і, нарешті, утворив у свідомості думку, що Україна є державою»¹⁹⁹. Сакралізація як доби, так і самої постаті великого гетьмана України пояснювалася намірами козацької старшини на прикладах ще недалекого минулого, харизматичності українського володаря, спираючись на історичні факти, довести своє право на політичне лідерство, заперечити звинувачення в «бунтівничих» настроениях та зраді самодержавній владі, а, з іншого боку, обґрунтувати право України на зречення підданства Російській державі на підставі порушення її владними структурами пунктів договірних умов. Разом з тим, саме через формулу «володарі і козаки» в історіографії утверджувалася легітимність гетьманської влади та тяглість української історії від часів Київської Русі, доводилося право козацького стану «на панування над частиною старої спадщини Рюриковичів»²⁰⁰.

Важливо відзначити і ту роль, яку відіграли історичні твори другої половини XVII–XVIII ст. в утвердженні у суспільній свідомості української людності концепції нації. Так, якщо на кінець XVII ст. поняття національності в історичних пам'ятках доби ще не відзначалося стабільністю і сталістю, то після 1690 р., за спостереженням Ф. Сисина, «поняття «*natio*» і «*patria*» здобули в українській історіографії повноправного статусу, перш за все завдяки зосередженню уваги авторів історичних творів «на нових політичних чинниках — козацтві як політичній основі нації і на Гетьманщині як вітчизні»²⁰¹.

Оцінюючи історичні твори другої половини XVII–XVIII ст. як яскраві зразки суспільно-політичної думки доби, М. С. Грушевський тим самим вивів їх в ранг важливого джерела для науковця, який займається вивченням тогочасної етносвідомості українського народу як в цілому, так і еволюції в ній системи ціннісних орієнтацій, зокрема²⁰². Водночас вони, поряд з іншими свідоцтвами політичної культури, відбиваючи візію козацькою старшиною історичного національного процесу, сутність якого розумілася нею як намагання здобути незалежність та досягнути «універсального ідеального ладу»²⁰³, побудованого на рівноправних засадах суспільної організації, та відображення в її свідомості загальної картини світобудови, можуть слугувати взірцем формування «нового державницького світогляду, роль котрого мала б виконувати станова ідеологія української шляхетсько-козацької верстви»²⁰⁴.

В даній розвідці ми свідомо обмежилися визначенням тих тенденцій, які обумовлювали впродовж другої половини XVII–XVIII ст. еволюцію системи цінностей (насамперед політичних) в свідомості переважно однієї соціальної групи — козацької старшини, яка волею долі перебрала на себе репрезентативні функції (насамперед в презентації перед іноземними державами державницьких устремлінь українського народу) всього козацького стану.

Тим не менш, навряд чи варто упускати з поля зору такий ракурс проблеми як сприйняття чи несприйняття ціннісних устремлінь елітарного прошарку суспільства політичною свідомістю інших станів — духовенства, міщанства, селянства. Адже соціальна диференціація української нації виступила чи не найбільш вагомим внутрішнім чинником, який обумовив деформацію суспільної свідомості на користь панування в ній на кінець XVIII ст. цінностей негативного характеру, як то депресивні настрої та підкорення зовнішнім впливам.

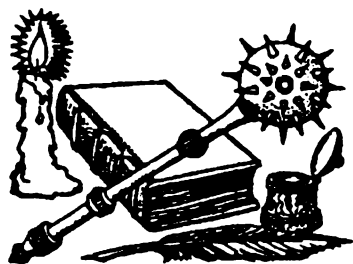
Як зазначав З. Когут, «перша реакція в Гетьманщині на імперську інтеграцію й асиміляцію була повністю негативною... Але виявилось, що це суспільство не було єдиним, а його політичну активність повністю контролювали шляхта й вище духовенство. Інші верстви... турбувалися лише про свої станові права і навряд чи усвідомлювали політичну кризу, що загрожувала самому існуванню Гетьманщини»²⁰⁵. Гадаємо, що ця теза американського дослідника наштовхує сучасного науковця на необхідність уважно дослідити еволюцію системи цінностей в умовах інтеграційної політики Росії всіх без винятку соціальних станів та прошарків української людності.

Насамкінець зазначимо, що при дослідженні всіх названих аспектів проблеми історик повинен повсякчасно відчувати загальноісто-

ричний пульс епохи, без врахування особливостей якого реставрація сутнісних виявів національної свідомості буде виглядати однобокою. Не слід скидати з рахунку і того факту, що без врахування реального соціокультурного середовища не можливо в повній мірі усвідомити як сам процес формування ціннісних орієнтацій, так і ступінь впливу останніх на поведінкові стереотипи та соціальну динаміку суспільства. Важливим характеристичним показником такого впливу, на думку О. Донченко, виступає шкала «екстравертованості — інтровертованості», тобто, відкритості чи закритості суспільства до сприйняття довколишніх впливів²⁰⁶. Так, саме інтровертованість українського суспільства, доводить дослідниця, в значній мірі обумовила не тільки самотність національного характеру українського народу, але й специфічність історичного розвитку цілої нації. Саме завдяки своїй закритості «Україна... зберегла домінуючі психосоціальні тенденції», які дозволили їй «менш, аніж треба було чекати, трансформуватися у результаті історичних подій минулого...»²⁰⁷. З іншого боку, через ірраціональність, притаманну українській соціополітичній культурі, Українську державу досить тривалий час потрясали «внутрішньо-суспільні конфлікти неконструктивної природи»²⁰⁸, наслідком чого стало «розшарування інтересів, цінностей та ідеалів не тільки стосовно життя, власності, але й стосовно природи й суті українства як соціальної спільноти»²⁰⁹, що зіграло не останню роль у реалізації політичної зорієнтованості Російської держави на перетворення України у свою провінцію.

розділ II

принципи соціальної політики і поведінки. соціальні ідеали

Соціальні стереотипи, якими жило українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу, формувалися протягом багатьох десятиліть. Окремі з них сягають ще доби Київської Русі, інші виникли і знайшли поширення у литовський і польський періоди української історії. Проте основні соціальні орієнтири, які детермінували поведінку різних суспільних верств населення і які, по суті, перетворилися у невід'ємний елемент культурного буття українського народу, з'явилися у роки Національної революції середини XVII ст.

Остання внесла докорінні зміни у суспільну свідомість і спосіб мислення практично всіх верств українського суспільства. Для селянства це означало реалізацію на практиці заповітного гасла «землі та волі». Козацтво ж з стану гнаного і переслідуваного перетворилося у провідну суспільну верству, через яку, по суті, переломлювалися основні тенденції політичного, господарського та етнокультурного розвитку України. Відповідні зміни відбувалися і у становищі міщан, а також духовенства й шляхти.

Вже перші місяці повстання засвідчили, що величезні маси українського селянства прагнуть «навіки не мати панів», «воліють всі загинути, ніж панам звикле послушенство віддавати»¹. Водночас документальний матеріал яскраво показує, що колишні кріпаки прагнули «бути вільними», «не платити ніяких податків», «не віддавати послушенства панам»². Характерно, що соціальне спрямування цих прагнень мало масовий, стійкий і тривкий характер.

Фундаментальні основи соціальної політики були закладені Б. Хмельницьким з перших же місяців повстання. Протягом наступного часу вони зазнавали певних змін і трансформацій. Але основне полягало у тому, що ця політика виявилася життєздатною і мала довгостроковий характер. Вона проводилася у життя в умовах розгортання небаченого досі збройного повстання та швидкого наростання широкої хвилі

народного протесту. Тому гетьману часто доводилося йти на певні уступки різним верствам і категоріям тогочасного суспільства. Заходами, які вживалися, Б. Хмельницький насамперед прагнув не допустити наростання існуючих конфліктів у повстанському середовищі. Гетьман з самого початку війни став на шлях заборони реставрації великого феодального землеволодіння. Дослідниками нині підраховано, що протягом перших її семи років він видав лише 17 універсалів, які підтверджували власницькі інтереси шляхти на землю чи надавали їй нові земельні володіння. Ще жорсткішу лінію проводив Хмельницький щодо соціальних апетитів козацької старшини. Документи зафіксували лише один факт підтвердження права на володіння маєтком і не відзначають жодного універсалу, який би закріплював нові земельні володіння у руках козацької старшини³.

Дещо іншу політику Б. Хмельницький проводив щодо православної церкви і монастирів. Гетьман добре розумів значення релігійного фактору у розгортанні Національно-визвольної війни і чудово усвідомлював ту обставину, що матеріальна підтримка православ'я не лише не викличе супротиву широких народних мас селян і козаків, але й зміцнить авторитет гетьманської влади в їх очах. Не випадково вже у червні 1648 р. ним видаються перші універсали, які захищали церковне землеволодіння й передбачали суворе покарання осіб, які зазіхали на майно і землі монастирів. Характерно, що у майбутньому питання про підтримку православної церкви і монастирів практично не сходило з порядку денного програмних документів Б. Хмельницького та інших гетьманів.

Загроза розколу повстанського табору та реально існуюча тенденція щодо переростання напруженості у взаєминах між козаками і селянами у відкритий збройний конфлікт змушували Б. Хмельницького постійно вносити корективи у соціальну політику. Сприятливе ставлення до шляхти і української магнатерії змінюється відвертою ворожістю. Гетьман вміло застосовує метод «батога і пряника». З одного боку, час від часу видаються універсали, які страхали «бунтівників» смертною карою, з іншого, навіть під натиском польського уряду Б. Хмельницький не вдавався до відкритих репресій проти повсталих. Принципового кредо про те, що він звільнить «з лядської неволі народ весь руський» і в цьому йому допоможе «та чернь всяя по Люблин и Краков, которой я не одступлюсь, бо то права рука наша»⁴, гетьман дотримувався до кінця свого життя. Наскільки реалістичною і зваженою була ця політична лінія, свідчить, зокрема, той факт, що навіть після укладення Зборівського 1649 р. і Білоцерківського 1651 р. договорів, коли соціальне напруження у

суспільстві досягло крайніх меж, Б. Хмельницький зумів зберегти відносний мир і стабільність у державі.

У цілому події Визвольної війни внесли значні зміни в уявлення української людності щодо принципів формування соціальної лінії поведінки. Від 60 до 80% населення проголосило себе козаками, що, природно, давало їм значні переваги у різних сферах господарського, політичного та культурного життя. Причому соціальна результативність Визвольної війни була настільки глибокою, що її вплив відчувався протягом багатьох наступних десятиліть XVII–XVIII ст. З'явилася і набула надзвичайного поширення така форма козацького та селянського землеволодіння, як займанщина. Захоплення на основі існуючих звичаїв землі (після вигнання польських панів її було достатньо) та її наступний обробіток стали чи не нормою господарського життя України. Характерно, що здобуті у такий спосіб землі козаки і селяни вважали своєю власністю, якою могли вільно розпоряджатися — здійснювати операції куплі-продажу, обмінювати, дарувати, заставляти і т. п.

На думку козаків і селян, земля належала їм на цілком законних підставах. Адже вони завоювали право власності силою зброї, а не одержали його з рук свого сюзерена. Не випадково ці погляди продовжували широко побутувати у народному середовищі навіть наприкінці XVIII ст. Матеріали Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. фіксують, наприклад, численні факти, згідно яких селянські і козацькі поля, городи, сіножаті кваліфікуються як «свои власние», «свои собственные», «свои жилие» тощо⁵. У ряді випадків особи, які продавали ґрунт, вважали за потрібне підкреслити, що земля «отцу своему наследная... в спокойном владении его доньне состоящая»⁶.

Характерний й інший бік цього питання. У купчих, оформлених у ратушах, сотенних та полкових канцеляріях, підкреслюється, що земельні угіддя продаються козаками і селянами «в вечное владение», «в потомственное владение», «в спокойное владение» «вечно и безповоротно»⁷.

Зберігалися також традиційні погляди на займанщину як реальну основу щодо справедливого вирішення земельного питання. Так, під час судової тяжби за землю з Новгород-Сіверським монастирем представники громади с. Покошиці заявляли, що коли «Малороссіяне з гетманом Богданом Зеновієм Хмельницьким крові своєю освободили Малую Россію от ярма лядского и от держави польских королей, а пришли в подданство всероссийского монарха... в тую пору по обоих сторонах Днепра вся земля была малороссиян сполная и общая,

потамисть, покамисть они первее — под полки, а во полках под сотне, а в сотнях под местечка, села и деревне, а в оных под свои жилища, двори, доми и футори осягли и позаймали и потому сталися все добре малороссіянам быть властным чрез займы. Оніе ж займы свои малороссіяне разными означали способами: одни обурували, другие концами обносили и рвом окопували, кляками ограничили и что хотели в тех займах строили, гай возвращали и сади заводи́ли, футори, слободы, деревне, села на свое имя селили, к себе в користь приводили, на болотах, где видели у строений мельниц места, там оніе строили»⁸. Цей випадок не був поодиноким. Матеріали сотень сторінок «Генеральних слідств про маєтності», які проводилися у різних полках Гетьманщини протягом 1720–1730 рр., засвідчують незмінність традиційних поглядів козаків і селян на займанщину.

Стійкість, з якою українське поспільство доводило своє право на землю і волю (опираючись не лише на документи, але й на усталені норми звичаєвого права), пояснюється соціально-економічними та політичними реаліями, які почали складатися з кінця 50-х рр. XVII ст. в Україні. У психології старшини з'явилися і поступово набували дедалі стійкішого характеру елементи соціального егоїзму. Вже наприкінці століття козацька еліта як справжній курйоз сприймала згадку про те, як у 1656 р. П. Тетеря (тодішній переяславський полковник) у Москві випрошував для себе та І. Виговського грамоти на маєтності, та розмову, що сталася між ним і московськими боярами. Тоді П. Тетеря заявив, що «хотя царское величество его писаря (І.Виговського. — *Авт.*) і отца его, и братью и пожаловал, только они тем ничем не владеют, опасаясь от Войска Запорожского». Здивовані бояри відповіли, що посли, які незабаром відвідають Україну, «о тех маєтностях, чем кого царское величество пожаловал, объявят, и им мочно будет, с ведома Войска Запорожского, тем всем владеть свободно». Занепокоєний такою відповіддю полковник почав переко-нувати бояр не робити цього, «потому, что про то и гетман Богдан Хмельницкой не ведал; а только де в войске про то сведают, что он писарь с товарищи упросили себе у царского величества такие великие маєтности, и их де тотчас побьют», оскільки в «Войске Запорожском владеть им ничем нельзя»⁹. Більше того, документи фіксують випадки, коли старшина одержані з рук московського уряду пожалування на земельну власність, побоюючись козацького гніву, змушена була закопувати у землю.

Смерть Б. Хмельницького розв'язала руки тій частині козацтва, яка здавна мріяла про збагачення й закріплення за собою великої земельної власності та закріпачення селян. Егоїзм частини старшини

та поступова поляризація соціальних сил суспільства, зрозуміло, не пройшли не поміченими у Москві, яка використала сприятливу ситуацію у своїх цілях. Роздаючи землю, різні угіддя, промислові місця, царський уряд тим самим поглиблював суперечності, що існували не лише між козаками і селянами, але й у середовищі самого козацтва. Він йшов назустріч соціальним домаганням старшини, відволікаючи її від боротьби політичної.

Розмиті на першому етапі Національної революції станові рамки знову поступово почали входити у звичайне для того часу русло. Вже Березневі статті 1654 р. чітко визначили прерогативи тієї чи іншої станової групи населення. Як зазначалося, привілейоване місце у суспільстві зайняло козацтво та лояльна до нового режиму шляхта («шляхта, которые в Россіи обретаются и веру, по непорочной заповеди христове, чтобы великому государю нашему... учинили, чтоб при своих шляхетских волностях пребывали и меж себя старших на уряды судовые обирали и добра и волности имели, как при королех полских бывало»¹⁰). Разом з тим, не викликав будь-якої іншої інтерпретації пункт Березневих статей про те, що «кто пашенной крестьянин, той будет должность обыкшую... отдавать, как и прежде сего»¹¹. Юридична норма, закріплена у перших договорах українських гетьманів з московськими царями, згодом знайшла свій дальший розвиток у наступних договірних статтях. Причому, нові статті надавали старшині широкі, а пізніше і необмежені можливості у соціальній сфері.

Нова епоха, породжена соціально-економічними реаліями XVII ст. та визвольними змаганнями українців, викликала до життя ряд явищ, які є справжнім етносоціальним витвором української людності (зрозуміло, що це не виключало загальних тенденцій господарського розвитку, характерних для всього європейського континенту). Державно-феодальна власність на землю, яка утвердилася в роки Національної революції, поступово відійшла на другий план. Натомість виникли і набрали значного поширення такі форми власності, як рангова («на ранг», «на уряд») та приватна («зуполне», «вічне» володіння). До першої форми належали маєтки, які надавалися старшині замість грошового пожалування і володіння якими обмежувалося певними часовими рамками. Формально вони вважалися власністю Війська Запорозького. Наприклад, генеральний обозний на 1729–1730 рр. володів 402 дворами, два генеральні судді — 599 дворами, підскарбій — 302 дворами, два генеральних осавули 397 дворами. В цілому 16 особам генеральної старшини — «на ранг» належало 1915 дворів. З часом одержані як винагороду за службу землі старшина почала перетворювати у спадкову власність. Спроби

гетьманів обмежити прогресуючий процес поступового зменшення фонду земель, що надавалися старшині «на уряд», як правило, були малоефективними. Не випадково офіційна «Ведомость о малороссийских ранговых маестностях» засвідчує на 1764 р. півтораразове зменшення рангових маєтків¹².

Історичні умови, спричинені наступом царизму на автономію України, торкнулися також господарської сфери життя. У Гетьманщині спостерігалось інтенсивне зростання земельної власності російських поміщиків та московських вельмож. Великі маєтності мали члени Малоросійської колегії, князі О. Меншиков, Г. Долгорукий, Г. Головкін, Б. Шереметев та інші. Сотні десятин землі та тисячі селян належали російським поміщикам у Слобідській Україні, а пізніше (з другої половини XVII ст.) у Причорноморських степах. Так звані «відписні» маєтності знаходилися у руках інших чужинців — грузин, німців, сербів, болгар. Всі вони, як правило, користувалися значними пільгами у влаштуванні своїх земель — звільнялися на певний час від податків, купляли по занижених цінах посівний матеріал тощо. Важливо й інше — господарське життя у цих маєтках, як правило, будувалося не за місцевими звичаями, а на кшалт великоросійських поміщицьких помість.

Перетворенню старшини на привілейований стан українського суспільства сприяла відверта протекціоністська політика Москви. Обмежуючи політичні права, російські самодержці водночас розпалювали соціальні апетити козацької еліти. Гонитва за маєтностями і посадами нерідко ставала чи не основним сенсом життя цього найбільш освіченого і господарськи міцного прошарку населення України. Документи фіксують появу у середовищі старшини настроїв щодо можливості здобуття нею статусу російського дворянства. Відомо, наприклад, що ще у 1665 р. московський уряд надав звання боярина лівобережному гетьману І. Брюховецькому. Дворянство одержали генеральні обозний, писар, осавули, хорунжі, полковники.

Самі українські гетьмани також прагнули до створення прошарку старшини, наближеної за своїм статусом до дворянства. Вже за часів правління І. Самойловича, а по тому й І. Мазепи з'являється особлива привілейована група із числа козацької еліти, що в документах зазначена як «бунчукове товариство» (знаходились при гетьмані й охороняли бунчук і хоругву), «значкове товариство» (виконували різні господарські послуги генеральній і полковій старшині), «значні військові товариші» (складалися, як правило, з числа відставних генеральних і полкових старшин). Процес нобілітації козацької верхівки розтягнувся на кілька десятиліть. Напівзаходи царського уряду у

цьому питанні змінилися ціленаправленими діями, спрямованими на зрівняння старшини і російського дворянства у політичних правах. Серед старшини з'являється нова категорія осіб, які виконували функції «предводителей» дворянства. У 1767 р. малоросійський генерал-губернатор П. Румянцев одержав царський указ, що передбачав «доставить к определению в кадетский корпус и общество благородных девиц детей обоего пола из лучших малороссийских семей»¹³. Характерно, що не обійшли мовчанкою актуальне для них питання про нобілітацію також укладачі наказів до Комісії по складанню Нового Уложення (1767 р.). Документи вимагали, щоб «как прежде того козаки заслуженные честию дворянскою пожалованы были, то чтоб при том же чину и чести пребывали...» (Прилуцький полк), «козаки заслуженные пожалованы были честию дворянскою, то чтоб они притом же чину и пребывали» (Чернігівський полк)¹⁴.

Найбільш помітними віхами на шляху остаточного урівняння прав української старшини і російського дворянства став царський указ від 26 жовтня 1781 р., відповідно до якого за старшиною, що володіла «вотчинами и поместьями» (а земельну власність мало все козацтво), визнавалися права, що їх мав дворянський стан. Остаточна українська старшина права дворянства одержала з рук Катерини II у 1785 р. Так завершився тривалий процес нобілітації козацької еліти. Соціального ідеалу було досягнуто. Лише незначне коло осіб з числа автономістично настроєної старшинської верхівки звернуло увагу на той факт, що паралельно відбувався інший процес, який характеризувався поступовим, але неухильним згасанням тих елементів державності, які існували на Гетьманщині ще з часів війни. Відповідно обмежувалися можливості щодо створення нормальних умов для духовного розвитку народу. Забезпечені державною підтримкою, культурні пріоритети перейшли до рук північного сусіда.

Власне, сам козацький стан був далеко не однорідним. Відповідно до політичних обставин він змінювався як кількісно, так і якісно. Ці зміни, інколи навіть не помітні на перший погляд, боляче відбивалися на становищі козаків, приводили до міжстанових та внутрістанових конфліктів, впливали на загальний стан суспільства, час від часу використовувалися іншими силами для втручання у внутрішньоукраїнські справи. Вже сам факт загрози виключення з козацького реєстру (його число, наприклад, коливалося від 60 тис. чоловік у 1675 р. до 30 тис. у 1687 р.) викликав помітне невдоволення козаків. Мир і спокій у суспільстві порушувалися зростаючим процесом поляризації соціальних інтересів різних категорій козацького стану. Формально узаконений його особливий статус у реальному житті був

далеким від ідеалу. Насамперед це виявилось у неоднаковому забезпеченні козаків землею і тягловою силою. Не випадково документи поряд з «грунтовими» і «середньогрунтовими» фіксують і такі категорії козацтва, як «городники», «жебраки», «крайні жебраки». Кількісне зростання цих прошарків козаків підривало матеріальні основи існуючого ладу, що, природно, позначалося на загальному духовному стані суспільства.

Московський уряд та місцева гетьманська адміністрація у соціальній сфері проводили щодо козацтва далеко не однозначну політику. Всі гетьмани після Б. Хмельницького не стримували матеріальних устремлінь старшини різних рангів. Разом з тим, різке кількісне зменшення боездатної, добре організованої військової сили рано чи пізно повинно було поставити на порядок денний питання про долю українського козацтва. 1723 р. з'явився указ, який, по суті, став документом, що на тривалий час регулював процедуру переходу осіб, які шукали козацтва¹⁵. Далі з'явилися царські укази від 1739, 1740, 1742 та наступних років, що у контексті попереднього документу лише вносили певні корективи у політику гетьманської влади щодо козацького стану. Майже аналогічні заходи соціального характеру вживалися на Слобожанщині. Петро I ще у 1697 р. визначив кількісний склад слобідських полків. Відповідно до нового указу імператора (1700 р.) відбір у козацькі полки став більш суворим і відбувався на основі формулярних списків, які містили відомості про основні віхи життя козака, дані про службову кар'єру, родинний стан, характерні прикмети, місце народження і останнє помешкання¹⁶.

Подвійний стандарт у питанні щодо вирішення соціального аспекту існування козацтва не викликає будь-якого сумніву. З одного боку, царизм справді нібито прагнув не допустити, на його думку, надмірного визиску козаків. З іншого, своїми діями лише сприяв цьому процесу. Згідно розпоряджень Москви, тисячі молодих людей відправлялися на фортифікаційні роботи по будівництву каналів тощо. У рідні місця не поверталось від 40 до 60 відсотків особового складу козацьких полків. Вони гинули далеко від дому у ході війн, що їх вела Російська імперія. Процес обезтяглення козацьких господарств та перехід їх у селянський стан пришвидшували постійні квартирування російських регулярних військ, величезні податки, узаконені і свавільні збори, що їх здійснювало командування московських полків. На очах одного покоління хиріли господарства, а колись вільні козаки переходили у залежні категорії населення.

Не лише політичні, але й глибоко соціальні наслідки мали реформи, здійснені царизмом щодо українського козацтва у 60–80-х рр.

XVIII ст. Насамперед ще у 1765 р. зазнало докорінних змін слобідське козацтво, що було переведене у категорію військових казенних обивателів, які платили відповідний податок державі. З ліквідацією Запорозької Січі (1775 р.), по суті, було перервано процес розвитку зимівників — господарств фермерського типу, які у майбутньому могли стати основою нових виробничих відносин в Україні. На початку 80-х рр. зазнав змін адміністративно-територіальний устрій колишньої Гетьманщини. Створення намісництв означало остаточну ліквідацію традиційного поділу на сотні і полки й відповідно передбачало перетворення козаків у регулярні частини російської армії. Зазнала змін і податкова система (запроваджено подушний податок). Вже на кінець XVIII ст. українські козаки, зберігаючи традиційну назву, по суті, перетворилися в одну із залежних податних категорій населення Російської імперії.

Рівень духовного стану будь-якого суспільства визначається ставленням його правлячої еліти до найбільш приниженої частини населення держави. В Україні, як і інших тогочасних європейських країнах, до такої категорії належало селянство. На жаль, ні Б. Хмельницький, ні його наступники у розв'язанні селянського питання не змогли вийти за межі соціальних установок, що існували у середньовічному суспільстві. Лише екстремальні умови війни змусили Б. Хмельницького скоригувати напрями соціальної політики.

Уступки з рук правлячих станів селяни виривали силою зброї. Ліквідація поміщицьких латифундій, панщини і кріпацтва стали результатом Селянської війни, яка відбувалася паралельно з Національною революцією. Перестановка політичних сил в ході війни і угода з Москвою дали можливість Б. Хмельницькому чітко й недвозначно зафіксувати у Березневих статтях принципове положення про послушенство як форму соціального визиску селян України. Ця юридична формула (до речі, вона з'явилася ще в перших універсалах гетьмана), по суті, стала визначати політику Української держави щодо селян протягом багатьох наступних десятиліть XVII–XVIII ст. Звичайно, зміни, які відбувалися в роки війни у становищі селян, були настільки разючими, що про швидке відновлення послушенства не могло бути й мови. Цей процес розтягнувся на багато років. Він відзначався суперечливістю й глибоким внутрішнім драматизмом. Але започаткована ще наприкінці 50-х рр. XVII ст. тенденція щодо росту різних форм залежності селян і посилення їх соціального гніту з часом набрала стійкого й динамічного характеру. Причому це торкнулося всіх категорій селянства. Насамперед за декілька десятків років у Лівобережжі істотно зменшилася кількість дворів так званих «вільних»

військових сіл (з 24604 у 1666 р. до 1100 у 1764 р.)¹⁷. За цими цифрами, по суті, прихована втрата цілого соціокультурного явища в історії України. Воно виникло в роки Визвольної війни і значною мірою визначало шляхи еволюції господарства Лівобережної і Слобідської України. Села, що знаходилися у підпорядкуванні Військового скарбу, перетворилися у своєрідний земельний фонд, з якого поповнювала свої володіння українська старшина. Відповідно змінювався і статус мешканців цих сіл. За короткий час вони пройшли шлях від вільних виробників до залежних (у різних формах) селян. Величезний документальний матеріал доніс до нас погляди селян на свій попередній соціальний статус як мешканців «вільних» військових сіл. Так, частина «Генеральних слідств» розпочиналася такими словами старожилів: «По изгнаніи ляхов гетманом Богданом Хмельницким з Малой Россіи стало быть то будыше войсковое свободное» (с. Лакома Буда Стародубського полку); «а за гетмана Богдана Хмелницкого, свободное было войсковое, а не было не в чієм подданстве и послушаніи» (с. Білокопити Ніжинського полку); «а за гетмана Богдана Хмелницкого осталось свободное войсковое и не в чієм подданстве и владении не было» (с. Уланів Ніжинського полку)¹⁸. Це не поодинокі згадки у документах. У різній формі ця думка домінує на сторінках багатьох інших свідчень селян, які вони давали у полкових канцеляріях.

Перехід мешканців «вільних» військових сіл в інші категорії селян ще більше ускладнював їх соціальне становище. Адже селяни приватних, монастирських і рангових маєтностей, по суті, перетворювалися у залежних виробників матеріальних благ. Поступово зростали повинності й побори, а з кінця XVII ст. намітилися й почали набирати силу кріпосницькі тенденції. Ще у 1701 р. гетьман І. Мазепа своїм універсалом узаконив дводенну панщину в окремих районах Лівобережної України. 30–70-і рр. XVIII ст. пройшли під знаком дальшого наступу старшини і російського царизму на права українських селян. У 1738, 1739, 1742, 1763, 1765–1769 рр. з'явився ряд універсалів та указів, а слідом і конкретні кроки, спрямовані на обмеження селянських переходів. Нарешті, з травня 1783 р. Катерина II остаточно заборонила такі переходи. У словах імператорського указу про те, що «в отвращении всяких побегов к отягощению помещиков и остающихся в селении обитателей, каждому из поселянин оставься в своем месте и звании, где он по нынешней последней ревизии написан»¹⁹, знайшла втілення давня мрія царизму і російських поміщиків щодо запровадження у Лівобережній і Слобідській Україні кріпосного права. Відтак узаконювались існуючі норми відробіткової ренти та інші повинності.

У Лівобережній Україні та Слобожанщині царизмом була відпрацьована модель інкорпораційної політики у політичній, економічній і духовній сферах щодо окраїнних, іноетнічних територій імперії. Москва тут вперше зустріла у «чистому» вигляді політичну структуру у формі власної держави, діючих правових норм, існування відповідної території, соціального складу населення і т. п. Не випадково процес поглинання Гетьманщини і насадження у її межах чужих і незрозумілих народу органів влади та управління, соціальних установок тощо розтягся на багато десятиліть. Значно швидшими темпами свою політику царизм проводив в інших регіонах. У Південній Україні соціальна лінія поведінки Росії практично не відрізнялася від тієї, що здійснювалася у Лівобережжі й Слобожанщині. У її межах також формувалася велика земельна власність старшини і російських поміщиків, впевненою рукою Москви насаджувалися різні форми феодальної залежності посполитих.

Разом з тим, шлях від часу заселення й колонізації Причорноморських степів до закріпачення поміщицьких підданих і державних селян панівними верствами був подоланий надзвичайно швидко. Вже у 1796 р. з'явився царський указ, що передбачав заборону самовільних переходів цих категорій селян. Те, на що Російській імперії у межах Гетьманщини знадобилося понад століття, у Південній Україні було здійснене за два десятиліття.

Звичайно, соціальна лінія поведінки тих чи інших станів суспільства в різних регіонах України була далеко не однаковою. Вона залежала від багатьох факторів, серед яких у середині XVII ст. чи не найголовнішим був політичний. Як зазначалося, наслідки війни найсильніше відчувалися у Лівобережжі й Слобожанщині і у менш стійкому вигляді спостерігалися у західноукраїнських землях. У Правобережній Україні ці процеси протягом 60-х рр. XVII — початку XVIII ст. переломлювалися через призму визвольних змагань. Незважаючи на підлив продуктивних сил, викликаний безперервними воєнними діями, вторгненнями кримських орд, турецьких, польських і російських полків, а також глибокою кризою економіки, обумовленою так званою Руїною, господарське життя у краї не завмерло. У другій половині XVII ст., як і в інших українських землях, тут відчувалися глибокі наслідки Національної революції: зменшилося число феодальних власників, були знищені панщина й особиста залежність селян, ліквідовані великі магнатські латифундії. На значній частині Правобережжя продовжували діяти правові норми молододі козацької держави. Так тривало до середини 70-х рр. XVII ст.

Падіння П. Дорошенка знаменувало собою початок нової сторінки в історії правобережних українських земель. У їх межах почалася поступова реставрація польських порядків. Перш за все це проявилось у відновленні діяльності владних структур Речі Посполитої і спробах повернення магнатів і шляхти до проведення довоєнної соціальної політики. Однак для поляків це виявилось далеко не простою справою. Насамперед це пояснюється тим, що у межах Правобережжя продовжувало мешкати козацьке населення (діяльність Ю. Хмельницького, А. Драгинича, С. Куницького, О. Гоголя, А. Могили та інших гетьманів). Тому реставрація довоєнних соціальних порядків у Правобережжі розтяглася на багато десятиліть. Більш швидкими темпами вона відбувалася у північно-західній частині краю, значно довше у південно-східному регіоні, який у 80-х рр. XVII — на початку XVIII ст. контролювався козаками С. Палія і його сподвижників. На території колишніх Чигиринського, Канівського, Корсунського, Черкаського, Уманського, Білоцерківського і Кальницького полків, по суті, були відновлені козацькі порядки. У соціальній сфері С. Палій прагнув дотримуватися лінії свого великого попередника. Документально зафіксовано, що в межах території, контрольованої козаками, було встановлено невеликі за своїми розмірами грошові й натуральні податки. Літописець зазначав, що С. Палій «десятину з пасек, индукты и всякіе приходи со всего Заднепра, даже до Днестра и Случи, на себе отбираши»²⁰. Документи Овруцького гродського суду (1699 р.) свідчать, що лише медову данину вносили селяни Іванківського ключа, а невеликий чинш — жителі Радомишля, Унина, Кухарів та інших маєтків Овруччини²¹.

У майбутньому ситуація майже не змінилася. Під час піднесення визвольного руху у Правобережжі в 1702–1704 рр. наказний гетьман Самусь (Самійло Іванович) в одному із своїх універсалів (1702 р.) проголосив вічну волю селянам і звільнення їх від підданства поміщикам²². Шляхта мала всі підстави називати ці події «ною Хмельниччиною», яка загрожувала пануванню Речі Посполитої у цьому регіоні українських земель.

Наступний час вніс значні корективи у соціально-політичну ситуацію у Правобережжі. Відновлення влади Польщі докорінно змінило соціальну лінію поведінки різних станів суспільства. Магнати і шляхта за кілька десятиліть повернули втрачені позиції. Селяни знову опинилися у кріпосному ярмі. У Правобережжі та Галичині майже до кінця XVIII ст. продовжували діяти іноетнічні правові норми польського законодавства, які, по суті, регламентували всі сторони життя суспільства. На жаль, Польська держава не винесла жодного

уроку з трагічних для неї подій Хмельниччини. На підвладних їй територіях українських земель місцева людність розглядалася, як «схизматики», здатні лише до роботи на полі пана. Десятиліттями залишалися невирішеними господарські, релігійні та культурно-освітні проблеми, які породило XVIII ст. В результаті у суспільстві до краю загострилися соціальні та міжконфесійні суперечності, зокрема, виникла так звана «дисидентська» проблема, що дало Росії привід до втручання у внутріпольські справи. По суті, у складі Речі Посполитої Правобережжя та західноукраїнські землі зберегли у законсервованому вигляді господарські структури й духовний стан суспільства, які склалися у попередній період. Часу для здійснення реформ залишалось зовсім мало. Наприкінці XVIII ст. Польща як самостійна держава припинила своє існування.

Зміни, які відбулися у політичному становищі Правобережжя (його територія перейшла до складу Росії), майже не позначилися на соціальній сфері. Повновладним господарем у краї залишалася польська шляхта, продовжували діяти попередні юридичні норми. Атмосфера польського духовного життя панувала у тих небагатьох культурно-освітніх закладах, які існували після 1793 р. у Правобережжі. Тимчасові послаблення селянам (звільнялися на два роки від сплати податків) змінилися новим наступом польських панів на їх права. І гарантом цих заходів тепер виступало російське самодержавство в особі намісницьких, а пізніше губернських правлінь. Український народ був черговий раз обдурений у своїх сподіваннях.

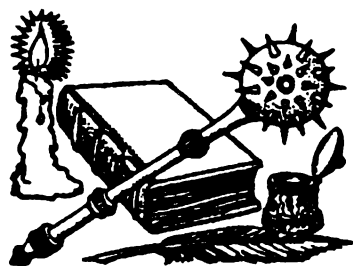
Більш цивілізованим шляхом, а, основне, підпорядковані певним правовим нормам, формувалися з останньої третини XVIII ст. принципи соціальної політики у західноукраїнських землях. Входження величезної території Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття з більш як 2,5 млн населенням до складу монархії Габсбургів обумовило істотні зміни у їх господарському та політичному становищі. У межах цих територій був ліквідований усталений протягом попередніх століть адміністративний поділ (запровадження округів та дистриктів) та введено ряд інших новшеств. Зокрема, згідно патентів Марії-Терезії та Йосипа II знищувалось кріпосне право, обмежувалась відробіткова рента й скасовувався ряд повинностей. З інших заходів, проведених австрійським двором, слід відзначити надання ширших прав місцевим громадам (вони, наприклад, звільнялися від домінального суду), можливість вільної продажі селянами продукції своїх господарств, надання колишнім кріпакам права скаржитися на поміщиків і т. п.²³ Зрозуміло, що спроби регулювання державою цих важливих сфер економічного життя справляли позитивний вплив на

загальний стан суспільства. Так, уряд Йосипа II здійснив ряд заходів культурно-освітнього (заснування руської семінарії у Львові, відкриття Львівського університету, запровадження викладання окремих предметів українською мовою) та релігійного характеру. Незважаючи на половинчастість та обмеженість реформ (окремі з них були взагалі звернуті), вони об'єктивно були провісниками тих змін у суспільстві, які наступили вже у наступному столітті.

В цілому ж соціальна політика протягом багатьох століть залишалась складовою частиною загального культурного процесу в українських землях. Вона лише видозмінювалась, набувала нових форм та напрямів у своєму розвитку. Мали місце її регіональні модифікації. Проте, незалежно від цих факторів, у формуванні соціальної політики завжди відображались об'єктивні реалії розвитку тогочасного суспільства: співвідношення політичних сил, стан цивілізованості та правового забезпечення, напрями еволюції продуктивних сил тощо. Особливо суперечливо та неоднозначно цей процес відбувався у період, перехідний від середньовіччя до нового часу, коли ламалися попередні погляди та стереотипи і з'являлися нові ідеї, пов'язані з епохою Просвітництва та конституціоналізму.

розділ III

правові уявлення та народна правосвідомість

У загальному контексті розвитку історичних досліджень вивчення та висвітлення менталітету* українців епохи середньовіччя та нового часу є важливим науковим завданням. Актуальність декларованої проблематики особливо зростає за нинішнього стану історіографії, коли в тематиці робіт, присвячених вітчизняному середньовіччю, намітився певний крін у бік соціально-економічної проблематики. Хоча, як вже відзначали медієвісти, які вивчали західноєвропейське середньовіччя, «однієї лише соціально-економічної характеристики середньовічного суспільства виявляється недостатньо для проникнення в його таємницю»¹. Крім останньої, необхідним стає перш за все «побудова повної типології суспільних зв'язків»² та виявлення дійсних причин суспільних процесів у тому рахунку й мотивів діяльності як соціальних груп, так і окремих індивідумів.

Тому аналіз економіки середньовіччя дозволяє виявити лише загальні передумови суспільних процесів і явищ, але аж ніяк не розкриває «причин історичної діяльності»³. Вказані ж передумови, як зазначав А. Я. Гуревич, «стануть справжніми причинами дій людей тільки тоді, коли пройдуть через їх психіку, свідомість»⁴. Це й зумовлює значну різноманітність соціальних форм та зразків суспільної свідомості конкретних середньовічних суспільств, що побутували часом в однотипних соціально-економічних умовах. В свою чергу, спільність останніх аж ніяк не може давати підстав до постулювання причинно-наслідкових зв'язків у різних середньовічних суспільствах. Виявити причини в кожному конкретному

* Термін «менталітет» (від франц. mentalite) означає систему основних уявлень та поглядів членів певного суспільства.

випадку, як зазначав видатний французький вчений Марк Блок, є одним з найголовніших завдань дослідника⁵.

На даному етапі розвитку історичних досліджень у вітчизняній медієвістиці утвердилося розуміння «про середньовіччя як про певну системну єдність з внутрішньою, тільки йому властивою логікою руху суспільства»⁶ та навіть зроблено кроки до вивчення механізму, за допомогою якого функціонувала вказана система, через дослідження не лише її економічної основи, а й соціального середовища, «в якому жив конкретний індивід, керуючись його (середовища. — *Авт.*) обов'язковими нормами поведінки, духовною орієнтацією, стереотипами цінностей»⁷.

Поряд із зазначеними аспектами подальший напрям розвитку медієвістичних досліджень передбачає також вивчення економічно і соціально детермінованих явищ суспільної свідомості — менталітету українського середньовіччя. Хоча створення загальної картини еволюції української середньовічної ментальності на даному етапі розвитку історичної науки може бути здійснене лише через поетапне дослідження менталітету різноманітних соціальних макро — (шляхти, міщан, селян, козаків) та мікроструктур (територіальні громади, цехи, братства, сімейні колективи і т. п.), це дасть можливість висвітлити не тільки спільне в ментальності всіх без винятку структурних складових суспільства, а й викристалізувати специфіку менталітету різних соціальних груп (принаймні, в межах макроструктур).

Традиційний підхід до історії середньовічного селянства України, яке на зламі середньовіччя та нового часу становило абсолютну більшість людності, полягав переважно у вивченні землеволодіння, повинностей, «невпинного» посилення гніту та класової боротьби посполитих⁸, і не передбачав дослідження комплексу основних поглядів селянства на навколишній світ та суспільство середньовіччя. Тож не дивно, що вчені-аграрії і в наш час змушені констатувати, що духовне життя і суспільна свідомість «середньовічного селянства — одна з найменш досліджених галузей в історичній науці»⁹. Хоча аксіоматично, що детерміновані «матеріальними й ідеологічними умовами» суспільна свідомість загалом та соціально-історична психологія, зокрема, є «одним із тих основних елементів, без відтворення яких картина історичного минулого не може вважатися повною»¹⁰.

Дещо далі просунулися в зазначеному напрямі наукового пошуку медієвісти, які досліджували західноєвропейське середньовіччя. Особливо плідно вивчали різні аспекти суспільної свідомості селян Європи російські та французькі вчені, які присвятили ряд

робіт середньовічній народній культурі (М. Сидорова, М. Бахтін, Ж. Легоф, Р. Манселі, А. Гуревич та ін.)¹¹. Зазначені дослідження містять не лише нетрадиційні підходи до використання вже відомих джерел та певні теоретичні узагальнення, які можуть бути застосовані для вивчення менталітету українського народу, але й дають можливість висвітлення останнього (менталітету.. — *Авт.*) в порівняльному європейському контексті.

У вивченні селянської ментальності в Україні (епохи середньовіччя та нового часу) важливим бачиться дослідження таких її блоків: загальних засад селянського світосприйняття (освіченість, ставлення до навколишнього світу та природи і т. п.); соціальної психології селян (соціально-етичні погляди, соціально-політичні уявлення і т. д.); правової свідомості (земельно-майнові та сімейні стосунки, селянське судочинство); релігійних поглядів (християнські уявлення, елементи язичництва).

А серед останніх однією з найважливіших складових менталітету середньовічних селян були їх правові уявлення та правосвідомість. Адже в них відображалось не лише ставлення посполитих до основоположних соціально-економічних умов свого буття (земля, відповідні повинності, майно і т. п.), а й правове становище, яке селяни посідали в середньовічному суспільстві. Враховуючи, що зазначений аспект селянської ментальності був найкolorитнішим на українському ґрунті (особливо селянське судочинство), та більш-менш належне забезпечення декларованої проблематики джерельними відомостями (при наявності лише фрагментарних даних з проблем селянської соціальної психології та релігійного синкретизму), вважаємо за можливе через дослідження селянської правосвідомості підійти до постановки проблеми щодо висвітлення основних рис селянської ментальності.

Детермінована реальним правовим та соціально-економічним становищем правосвідомість українського селянства становила комплекс основних поглядів на землеволодіння (отримання наділу в спадщину, купівля-продаж землі, передача у спадок нащадкам, користування громадською альмендою і т. п.), сімейно-майнові стосунки (спадкування та розділ майна, відтворення традиційних форм сім'ї та сімейно-шлюбних стосунків і т. п.), селянське судочинство (джерела, устрій та компетенція громадського суду, його процедура і т. д.), які незважаючи на поступове погіршення реального становища посполитих на українських землях у складі Великого князівства Литовського, Руського, Жомойського (далі — ВКЛРЖ) та Королівства Польського, все ж являли собою більш-

менш стали систему уявлень навіть в умовах активного «наступу» феодального права. Звичайно, в міру зростання державної централізації ВКЛРЖ, в ході якої відбувалась не лише уніфікація місцевих звичаїв, але й нарощувало потужність загальнодержавне право (великокнязівське законодавство, Статути ВКЛРЖ 1529, 1566, 1588 pp.), поле застосування традиційного для селянства звичаєвого права дедалі звужувалось. Частина активно використовуваних, живих звичаїв, що вибудовувались у чітку систему норм, була кодифікована загальнодержавним законодавством (із селянського звичаєвого права, зокрема, до Статутів ВКЛРЖ увійшли, хоча й у досить обмеженому феодальним правом вигляді, положення про копні збори). Проте переважна більшість селянських звичаїв побутувала в Україні у вигляді неписаних норм, регулюючи практично всі сторони селянського життя.

Загалом же правосвідомість середньовічних селян формувалася, з одного боку, на базі активно вживаних норм неписаного звичаєвого права, а з іншого, — на своєрідній інтерпретації положень феодального права (як загальнодержавного, так і помісного). Причому трактувалось феодальне право селянами виключно на свою користь, і основним аргументом, як у поясненні норм останнього, так і в боротьбі з ними (у випадку їх розходження із селянським розумінням тієї чи іншої норми права), завжди виступав звичай («обычай», «старина»).

Згідно з селянською правосвідомістю та практикою поземельних відносин практично до XVI ст. включно, як алоди окремої селянської сім'ї (малої, нерозділеної великої), так і громадська альменда (оранка, сінокоси, пасовиська і т. п.) вважались спадковим володінням селян і громади. Причому, не лише *de facto*, а й *de jure*, з точки зору звичаєвого права посполитих. Хоча згідно з феодальною юрисдикцією, селяни практично протягом XIV–XVI ст. визначалися лише держателями наділу землі, яких великокнязівські урядники могли в будь-який час зігнати або переселити на інше місце. Відомості про те, що землі підданих забирались цілком або частково для князівських потреб, збереглися ще з часів правління Вітовта (1392–1430)¹². Проти вільного «руху» селянської землі особливо активно починає виступати великокнязівська влада за князювання Олександра (1492–1506) та Сигізмунда I (1506–1548). Останні в своїх грамотах неодноразово підкреслювали: «Людем нашим нельзе земель продавати, ани запродавати без нашего произволения»¹³.

Наявна практика поземельних відносин, коли, згідно своєї правосвідомості, селяни вільно успадковували, купували-продавали й заповідали землю, знайшла відбиток й у загальнодержавних зводах законів, що повсякчас настійливо підкреслювали заборону такої практики. Перший Статут ВКЛРЖ 1529 р. повторював неодноразово згадувану у попередніх великокнязівських посланнях вимогу, яку селяни часто «забували», — «не маєт жаден боярин а ни человек в чужого человека земли закупати без воли пана его»¹⁴. Тотожні артикули містили й Статути 1566 та 1588 рр., а також «Устава на волоки» 1557 р., в якій великий князь прямо сповіщав, що ревізори «мають мерити всякий грунт, куплений и заставный, кгдаж кметь и вся его маєтность наша есть»¹⁵.

Проте, незважаючи на активний наступ феодального права, у селянській правосвідомості практично до кінця XVI ст. право вільно розпоряджатися своїми наділами побутувало не лише як традиція, а й як норма повсякденного життя, свідченням чого може слугувати яскравий приклад про спробу волочної поміри на Житомирщині (1593 р.), коли селяни не дозволили ревізорам навіть обміряти свої землі, не кажучи вже про те, щоб забрати чи перепідпорядкувати останні. Виняток з цього становили в другій половині XVI ст. хіба що поміряні на волоки села деяких регіонів Волині — Кременецький повіт (частково), Ратненське і Ковельське староства, окремі шляхетські помістя Луцького та Володимирського повітів¹⁶. Хоча і Сигізмунд II Август (1548–1572) змушений був констатувати: «Есть обычай в том Великом Князьстве, что везде себе холопы считают свои земли дедитством и присваивают их в отчизность»¹⁷.

Ще запекліший опір чинили селяни наступу феодального землеволодіння та спробам шляхти захопити як громадську альменду, так і алоди окремих господарів, які у свідомості посполитих ототожнювались із давніми і спадковими їх володіннями. Причому, і в таких ситуаціях акцент в аргументації переносився на «давність» та «звичай», що загалом не являло собою якоїсь особливості методів боротьби українського селянства, а становило загальноєвропейську рису. «Старое право» та «давность владения» також були головними аргументами у боротьбі за землю російського (в XIV–XVI ст.), французького та англійського середньовічного селянства¹⁸.

Стійкою рисою селянської правосвідомості в Україні XIV–XVI ст. була непохитна віра у великокнязівську та королівську юстицію. Так звані «царистські ілюзії» посилювалися в міру зростання конфліктності між селянами та господарськими ревізорами і місце-

вою феодальною юрисдикцією загалом, що робило досить популярною в селянському середовищі віру в справедливість великокнязівського й королівського суду, про що свідчать численні документальні матеріали¹⁹. Особливо, коли правителі задовольняли прохання підданих, як це було з петицією волинської депутації селян с. Смідина (Володимирський повіт, 1582 р.), які ходили прохати короля, щоб «ратунок и помочь з рамени своего господарского дати рачил». Подібні риси були властиві і середньовічній селянській ментальності в Західній Європі²⁰.

Поряд із довготривалими й стійкими рисами правосвідомості селянам були властиві і т. зв. тимчасові уявлення. Вони виявлялися тоді, коли посполиті використовували консервативне помісне право, яке чітко фіксувало на певному етапі розмір феодальної ренти, для боротьби із зростанням норми останньої. Кількість відомостей подібного характеру в українських документальних матеріалах особливо значно зростає з кінця ХV ст. Характерно, що західноєвропейські джерела теж фіксували протягом ХІІІ–ХV ст. подібні епізоди селянської боротьби проти збільшення ренти та сеньоріальної реакції за допомогою консервативного помісного звичаю²¹.

Що ж стосується земельно-майнових стосунків та їх відображення у правосвідомості селян, то зазначимо, що принцип спадкування рівних доль землі та майна (нерухомого й рухомого) спадкоємцями був одним з домінуючих, і не лише у селянському, а й у шляхетському середовищі. Щоправда, у селян зазначені уявлення базувалися на звичаєвому праві, а феодальна верства підкріплювала їх офіційною системою права. Подібну практику й риси селянської свідомості відзначали і російські дослідники, які зауважували, що вказане правило спадкування «діяло протягом століть» і «було стабільним компонентом ментальності»²². Дослідження теоретичних підходів до спадкування землі й майна та принципів розподілу останніх у ХІV–ХVІ ст. на українському ґрунті дасть можливість глибше зрозуміти процеси розподілу великих дворич (інтенсивність їх розпаду особливо зростає в ХVІ ст.), які стали основою творення сябриних спілок і водночас базою формування багатодвірних дольових сіл України.

Феодальне право зазначеного періоду з свого боку теж намагалось регулювати і селянське землеволодіння, і традиції спадкування рухомого й нерухомого майна. Зокрема, Статути ВКЛРЖ уже в другій половині ХVІ ст. чітко регламентували майнові стосунки в дворах отчичів. Так, згідно із Статутом 1566 р., останні могли вільно розпоряджатися лише третиною рухомого майна.

Дві інші частини рухомих статків мали залишатись дітям, а при їх відсутності шляхтичу: «Ку службе оного пана, на чьей земли сидел» (Статут 1566 р. — Р. VIII. — Арт. 5). Якщо діти були «вольними» і бажали переселитись в інше місце, то Статут 1588 р. (тобто, і в кінці XVI ст.) дозволяв їм вільний вихід і можливість забрати дві третини рухомих статків, залишених батьком (Статут 1588 р. — Р. VIII. — Арт. 9). За непохожими ж селянами подібне право не зберігалось.

Важливою бачиться в даному аспекті і проблема реального правового становища селян та відображення останнього у свідомості самих посполитих. Одним з найактуальніших серед останніх було право вільного пересування селян, т. з. «право виходу»²³. Перші обмеження вказаного права на терені ВКЛРЖ з'являються вже в середині XV ст., коли, згідно з грамотою Казимира від 1447 р., право вільного виходу забиравось у «людей данных, извечных, селянитых, невольных» (2). Це ж підтвердили на початку XVI ст. і обласні привілеї. Зокрема, київський 1507 р. забороняв феодалам приймати в своїх помістях «отчинних людей: непоходячих»²⁴.

Загалом же до початку XVI ст. не було чітких критеріїв визначення селян «извечними», «отчичами», «непоходячими». Відповідно до селянської правосвідомості до останніх належали ті господарі, які висиділи на шляхетських землях декілька десятків років, (це могло бути не одне покоління селян). Проте з другої третини XVI ст. шляхта настійливо добивалася, щоб 10 років вважалися достатнім терміном для визначення селян «непоходячими». Проте 10-літній термін не був включений ні до Першого (1529), ні до Другого (1566) Статуту.

Визначення селян отчичами або непохожими позбавляло останніх права й можливості покинути свого сюзерена. Похожі ж категорії сільського населення в досліджуваний період могли вільно переходити з одного місця на інше, щоправда, лише за виконання умови угоди, яка складалася при переході землі селян до шляхти або при поселенні посполитих на «льготе» в шляхетському помісті. В останньому випадку, згідно з помісним правом, необхідно було відпрацювати такий же, яким був і пільговий, термін або відкупитися за кожний пільговий тиждень по 6 грошей, тобто за кожний пільговий рік понад 5 кіп грошей. Коли ж засиджена похожим селянином давність перевищувала 10 років, то сума вихідного дорівнювала 10 копам грошей. Згодом вказані положення помісного права були кодифіковані Статутами ВКЛРЖ (Статут 1529 р. — Р. VIII — Арт. 20; Статут 1566 р. — Р. IX. — Арт. 19;

Статут 1588 р. — Р. IX. — Арт. 29), хоч на практиці зазначені суми визначалися певними регіональними особливостями. Так, згідно з помісним правом і селянською правосвідомістю, в першій половині XVI ст. у селах Вінницького замку вся сума вихідного не перевищувала 2 кіп, а на Брацлавщині в другій половині XVI ст. — 6 кіп грошей²⁵.

Важливо відзначити й те, що деякі дослідники дещо перебільшували значення зафіксованих Статутами розмірів вихідного, пишучи про бідність та «убогість» похожих і про те, що вказані суми «широко відкривали двері вільним селянам в неволю»²⁶. По-перше, як уже зазначалося, на українських землях суми вихідного були дещо меншими. Але в даному випадку головним доказом може виступити ще один мало вживаний дослідницький аргумент — аналіз рівня матеріальних статків селянських дворів. А вони були чималими. Так, у XVI ст. достаток значного відсотку дворів у селах Київщини та Брацлавщини оцінювався в межах від 100 до 500 кіп грошей²⁷. Середня кількість худоби в більшості дворів селян Волині теж була високою і становила не менше 3 тварин (маються на увазі воли і коні в різному співвідношенні)*. На Київщині непоодинокими були селянські господарства, в яких налічувалося більше 10 волів і коней²⁸. Крім того, документальні матеріали неодноразово згадують про наявність у селян від кількох до десяти кіп «готових грошей», що в скупності дає підстави твердити про наявність усіх матеріальних передумов у більшості похожих селян для того, щоб скористатись правом виходу і сплатити вихідне. А це в кінцевому підсумку значною мірою впливало і на правосвідомість даної категорії селян.

Для глибшого розуміння еволюції селянської правосвідомості в XIV–XVI ст. неабияке значення має дослідження типології селянського сімейного ладу, адже сім'я — базовий суспільний осередок середньовіччя — була основним носієм правових поглядів. В її межах вироблялись і зберігались основні правові уявлення селян (про право на землю, розподіл майна, спадщину, шлюб, судочинство), а також розвивалась практика стосунків з іншими сімейними колективами, сьбрами, громадою та іншими станами середньовічного суспільства. Зміна ж форми сім'ї та громадського укладу призводила в свою чергу і до зміни правосвідомості посполитих.

* В XVI ст. ціна одного вола коливалась від 2 до 4 кіп, а одного коня була не менше 5 кіп грошей.

Документальні матеріали XIV–XVI ст. з історії форм сім'ї в Україні дають усі підстави твердити про малі й великі нерозділені (регенеровані на основі малих) сім'ї, як про основні форми сімейного ладу. Принагідно слід відзначити й такий ключовий аспект проблеми, як відмінність нерозділених селянських сімей епохи середньовіччя і великих патріархальних сімей родоплемінного (та й перехідного) суспільства. Останні побутували постійно й були етапом переходу від роду, що розпадався, до малої сім'ї, а нерозділені існували за умов панування малої сім'ї і відтворювались на її основі. Причому, на українському ґрунті дедалі більш помітною була тенденція, особливо в XVI ст., до зменшення тривалості існування нерозділеної сім'ї в циклі: мала сім'я — нерозділена сім'я — малі сім'ї. Загалом це зумовлювалося перемогою трипілья, при якому з'являлась значна кількість постійних (угноюваних) полів, а відповідно відпадала необхідність постійної розчистки нових ділянок, що було під силу лише великосімейним господарствам. Вказані чинники значно вплинули і на тип сільських поселень, які з малодвірних великосімейних (дворищ, селець, селищ) перетворюються протягом XVI ст. у багатодвірні малосімейні села²⁹. Кожен новий голова малої сім'ї (їх кількість значно зросла внаслідок розпаду дворищ) ставав суб'єктом правовідносин (розділу дворища, землі, майна, захисту свого двору в суді, реалізації права «виходу» та ін.), тоді як у великій нерозділеній сім'ї, що включала кілька малих, носієм правових знань міг бути лише один загальний голова дворогосподарства.

Зазначені процеси висували на передній план широке розповсюдження правових знань у селянському середовищі.

Особливо сприятливий матеріал для дослідження правосвідомості селян України XIV–XVI ст. дають документальні джерела з історії селянського судочинства. Для цього, щоправда, необхідним стає висвітлення і фактологічного аспекту діяльності громадських судів селян. Одним з останніх дослідників, хто системно вивчав зазначену проблематику, був І. Черкаський, а його монографія побачила світ ще в кінці 20-х років XX століття³⁰. Проте вже тоді у передмові до вказаної книги академік М. Василенко зазначав, що І. Черкаський вивчав копні суди «виключно в статичному стані. Їх еволюції, історії він не торкався. Автор не зміг поставити свою працю і в зв'язок з економічним та суспільним життям українських та білоруських земель XVI–XVIII віків. Для цього й матеріалу тепер у розпорядженні науки обмаль, і він ще не

досліджений остільки, щоб на підставі його можна було робити наукові висновки та узагальнення»³¹.

Теоретичну основу селянського судочинства в XIV–XVI ст. складало звичаєве, а точніше «копне» право, для якого були характерними досить високий ступінь систематизації основних його положень та відпрацьовані віками механізми розв'язання різноманітних конкретних ситуацій повсякденного селянського життя. Згідно селянської правосвідомості, судочинство досліджуваного періоду структурно являло собою кілька тісно пов'язаних між собою блоків судових дій. Перш за все це підготовка до суду копи (збір попередньої інформації, «заклич» і «заповідь на торгу», оповіщення околиці про збори копи та ін.). Другим етапом суду був вихід селян на копу, вибори суддів та заслуховування сторін. Третій етап передбачав широкий спектр слідчих дій («личкування», «поволання», «гоніння сліду», «тортури» і т. п.) та проведення другої і третьої копи у випадку безрезультатності розслідування. І лише після цього копа приступала до визначення винуватців, які й відшкодовували збитки та несли покарання. До речі, сітка визначення тих, хто міг бути визнаним копою винним, була досить розгалуженою, як, власне, і система покарань.

Копний суд загалом не був постійно діючою установою, а збирався за потребою в кожному конкретному випадку. Причому, у свідомості жителів кожного села подібні судові збори асоціювались, як правило, із вічем на традиційному загальновідомому місці (майдан поблизу громадської церкви, урочище на границі сусідніх сіл і т. п.). А спроби проводити судові копи на нетрадиційних місцях не лише викликали протест, а й вважались неправомірними. Селяни у таких випадках заявляли, що це не узгоджується з їхніми звичаями й традицією, і підкреслювали: «тут перед тым от стародавних веков копа не бывала»³².

Цікаво відзначити, що в селянській правосвідомості правомірність копних судів обґрунтовувалася не лише традицією, але і т. зв. селянським «правом». Зокрема, на Волині і в кінці XVI ст., тобто за умов дії Статуту 1588 р., селяни збирались на копи не згідно із статутними артикулами, а «водлуг давного звычаю» и «права посполитого» та «водлуг копного права»³³. Це свідчить про досить високий рівень правових уявлень посполитих зазначеної епохи, оскільки копні суди в селянському розумінні були лише одним з елементів цілої системи «посполитого» та «копного» права.

Відповідно до останнього та суті розглядуваної справи (злочин, спір, розділ майна і т. п.), кожна конкретна копа обирала суддів. Це

були відомі авторитетні співгромадяни, або ж рівна кількість представників від кожного села. Проте у селянській правосвідомості загалом судді копні асоціювалися із «мужами добрыми, веры годными и ведомыми копного суду»³⁴. Таким чином, від суддів вимагалось не тільки моральне благочестя, а й обізнаність із ходом та нюансами копного суду.

Початок копи, як і інші судові дії, відзначався певним чітко встановленим ритуалом. І селяни досить різко реагували на порушення правил і порядку ведення копи. Це виявлялося в тих випадках, коли хтось із «коплян» заважав як загалом ходу копи, так і, зокрема, потерпілому висловити свій погляд на справу. Так, у 1570 р. на копі в с. Богурині (Волинь) селяни поставили в провину якомусь Нестору те, що він, «не выслухавши обыску» потерпілого Томилця, «почал говорити перекаживаючи ему речь»³⁵.

Селянське судочинство відзначалося досить складною й досконалою системою розслідування злочинів. Зафіксовані джерелами «след», «опыт», «лик», «обыск», «шкрутиниум», «выведення» та інші передбачали різноманітні слідчі дії учасників копи, що на практиці означало і опитування жителів околиці, і «гоніння сліду», і пошуки речових доказів, і обшук у садибах підозрюваних, і допит, і навіть тортури («мука огнем» та ін.).

Згідно з копним правом, при розгляді досить заплутаних справ допускалось проведення кількох копних зібрань, особливо тоді, коли необхідно було запросити відсутніх на копі свідків чи подати додаткові докази. Зазначені положення селянського звичаєвого права в другій половині XVI ст. були кодифіковані статутами 1566 (Р. XI. — Арт. 31) та 1588 рр. (Р. XI. — Арт. 26). Цікаво відмітити, що селяни в багатьох випадках обґрунтовували свої судові дії не лише звичаєвим правом, а й положенням загальнодержавного законодавства. Так, у 1572 р. волинські селяни «на двох копах опыт чинили, нижли винного опитати не могли, для чого дей водле артыкулу статувого 31 в разделе первомнадцат, вжо на третюю купу присяжную... выехали, хотечи то правне скончити»³⁶.

Загалом же всі дії учасників копних судів XIV–XVI ст. в Україні були спрямовані на виявлення винного, «якому давалась вина», і який зобов'язаний був відшкодувати збитки. Парадоксально, але останній не завжди був справжнім винуватцем скоєного злочину, а звинувачувався на підставі невиконання певних формальних норм поведінки. Згідно з селянською правосвідомістю, копи зазначеної епохи визнавали винуватими окремих селян або цілі громади у таких випадках: невиходу на слід; невиведення сліду

за межі дворища, села; невиходу на копу без поважних причин; знайдення крадених речей в когось у дворі; відмови відвести від себе підозру очищувальною присягою; відмови громади заступитися за когось із жителів села чи присягнути за останніх; спійманих на місці злочину, і т. п. Така широка мережа визначення копним судом винних вимагала від селян активної участі в копних зібраннях та вивчення положень звичаєвого права, по крайній мірі хоча б для того, щоб не потрапити до розряду звинувачених. А це в свою чергу дає підстави твердити про високий рівень правосвідомості українських селян декларованого періоду.

У системі вироків і покарань, що виносилися селянськими судами «водле обычаю права», найпоширенішими були грошові штрафи та тілесні покарання. Хоча непоодинокими були й смертні вироки за особливо тяжкі злочини. Цікаво, що у свідомості посполитих загалом смертна кара не асоціювалась із чимось екстраординарним. Так, копа в Луцькому повіті (1568 р.) застосувала її навіть у справі про крадіжку речей, оголосивши злочинцям: «сказуем вас обоих на шибеницу, водлуг права нашого копного»³⁷. Селяни чітко розуміли мету покарання як невідворотність відповідальності за злочини і як «науку» іншим. Це підкреслювали учасники зазначеної копи: «Не хотечи такого злодейства mezi собою мети и ...штобы ся десятыи на то гледечи каял»³⁸. На позбавлення доброго імені в околиці було спрямоване і таке покарання: злодія водили по селу, повісивши на нього знаряддя злочину та вкрадені речі, що теж передбачало «науку» для інших.

Загалом же відзначимо, що для народного судочинства декларованого періоду була властива значна ритуалізація багатьох правових дій. Досить колоритно, з дотриманням певних обрядів проводились як загальні (початок та закінчення судових віч, коп), так і спеціальні судові дії («гоніння сліду», «личкування», «поволання», заклад, свідчення, присяга, винесення вироку та його виконання). Останні в свою чергу набували у свідомості учасників загальнонародних віч-коп і певних словесних формул, як от: «годная речь вижу врьдникову верити», «невыход всигды платить шкоду», «хто без пригоды (достатніх підстав. — *Авт.*) кого сожжеть, тот сам огню годен», «хто ся на сведомье (свідків. — *Авт.*) не шлеть, тот свою речь тратит», «што судди mezi нами найдуть, того мають терпितы» і т. п. Багато положень звичаєвого (копного) права інколи набували в селянській правосвідомості і форм прислів'їв та приказок: «чия шкода того й гріх», «винного двома батогами не бють», «не взявшись за невинного, не будеш мати

винного», «хто став у ряду, держи й біду», «правда не втоне в воді, не згорить в огні», «копа переможе й попа» та інші³⁹.

Таким чином, у народній правосвідомості на зламі середньовіччя та нового часу важливе місце належало не лише судовим діям, ритуалам, обрядам-символам, а й усним словесним формулам і приказкам, з-посеред яких, як слушно зазначав А. Яковлів, «обряди символи виявляли звичаєве право у формі чину, дії, а формули й приказки — у словесній формі», і обидві вони однаково сприяли «закріпленню звичаєвого права в народній пам'яті та надавали його нормам силу чинного закону, вічно живого й рухливого»⁴⁰.

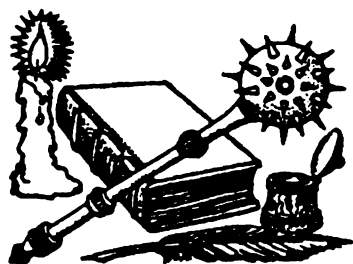
Насамкінець відзначимо, що в епоху середньовіччя та нового часу в ментальності українців (переважаючи більшість яких складало селянство) умовно можна вичленити такі основні складові блоки, як загальні засади світосприйняття, соціально-етичні погляди, соціально-політичні уявлення, релігійні вірування та правосвідомість. Остання з них була чи не найважливішою, оскільки відображала не лише ставлення посполитих до базових умов свого буття, але й те реальне правове становище, яке займало селянство в тогочасному українському суспільстві.

У народній правовій свідомості, яка значною мірою детермінувалася соціально-економічними чинниками, фіксувалися основні уявлення людей про землеволодіння (як родинне, так і громадське); майнові та сімейно-шлюбні стосунки; устрій, компетенцію та теоретичну основу діяльності громадських судів. Поряд із економічними факторами, домінуючий вплив на формування селянської правосвідомості справляли вживані норми звичаєвого права та своєрідна інтерпретація посполитими положень державного та помісного феодального права. Тому доводиться твердити про існування як стійких (довготривалих) рис правосвідомості селян, так і нетривких тимчасових уявлень. Особливо це стосувалось випадків використання консервативного помісного права для боротьби із збільшенням норми феодальної ренти.

Переважна більшість випадків правовідносин пов'язувалася у селянській свідомості із певними обрядами та ритуалами, які залишались незмінними протягом століть. Особливо значною була ритуалізація правових дій в громадських вічових судах, коли правомочними визнавалися лише ті судові дії, які супроводжувалися чітко обставленою обрядовістю.

розділ IV

українська державна ідея

На середину XVII ст. бурхливий розвиток самосвідомості істотно збагатив зміст національної ідеї*. У різних прошарків населення формувалося чуття етнічної спільноти, відбувалася національна самоідентифікація «русинів» власне як «українців», хоча залишалося маркування населення України і Білорусі назвою «руський народ». Зміцнювалося відчуття нерозривності власного буття з місцем їхнього проживання, яке бачилося священною землею предків, рідним руським краєм, тобто Батьківщиною. Для українців священними виступали Київ і Дніпро, а з початку XVII ст. подібних рис починає набувати для козаків Запорозжя (вони берегли його «як свою душу»¹). Православ'я перетворювалося в одну з найважливіших невід'ємних ознак етнічної самоідентифікації українців, у підвалину їх національної єдності. Водночас, внаслідок жорстокої політики національно-релігійних утисків польського режиму (у 30-х рр. XVII ст. мали місце елементи етнічних чисток), серед них ширилося й міцніло почуття ненависті до Польщі і поляків, католиків, греко-католиків та євреїв, котрі підтримували колоніальний режим.

Представники патріотично налаштованої шляхти, духовенства й інтелігенції розвивають ідею безперервності буття руського (у розумінні українського) народу з княжих часів. З 20-х рр. XVII ст. поняття «руський народ» набуває «термінологічної конкретності, позначаючи мешканців територій, історично пов'язаних з Київським і Галицько-Волинським князівствами княжої доби»². Починає виділятися існування такого особливого спадкового «знаку» українського народу як «преславна руська кров»³. Започатковується обґрунтування погляду

* Під національною ідеєю автор розуміє сукупність основних понять, уявлень і поглядів, які визначають сутність ідеалу національної спільноти на тому чи іншому етапі її розвитку та засоби його реалізації.

на нього як окремий народ серед решти слов'янських народів, котрі сповідували православ'я. Зароджується й розвивається поняття національного відступництва, яке різко засуджувалося. Часто-густо переміна православного віросповідання на католицьке чи уніатське трактувалося національною зрадою. У середовищі шляхти формується погляд на себе як на «руський народ політичний» рівноправний з польським і литовськими народами, котрий разом з ними виступав співтворцем Речі Посполитої. Відстоювалася думка, що дане об'єднання трьох «вільних народів» сталося на договірній основі із збереженням прав і свобод руського народу.

На початку 20-х рр. XVII ст. завершується творення міфу про козацтво як символ слави руського народу, щит християнського світу проти «невірних». Він урівнював український народ з іншими народами, утверджував «чуття власної сили, гідності, унікальності та надійності свого історичного фундаменту»⁴. А з 30-х рр. козацтво почало розглядати себе «політичним народом», рівноправним зі шляхтою, а відтак виступати виразником і захисником «прав і свобод» «нашої руської нації»⁵. Гетьман Іван Петражицький у 1632 р. обґрунтував ідею законності не лише відмови Війська Запорозького від визнання влади польського монарха, якщо він не ствердить «присягою право і вольності» українського народу, але і його збройного виступу на їхній захист⁶.

Отже, інтенсивно проходив складний процес «переростання відчуття етнічної спорідненості, зіперте на спільність території, мови та релігії, в усвідомлення себе політичним колективом-народом, що має виключне право на політичну самореалізацію в межах власної території»⁷. Виразно окреслилися контури мети національних прагнень — вільного, без національно-релігійного гноблення, розвитку. Але її реалізація вбачалася тогочасною елітою не у виході зі складу Речі Посполитої й створенні самостійної держави, а в зрівнянні українців у правах з поляками й литовцями. Ця поміркованість стала наслідком неспроможності родової знаті сформулювати й висунути «політичну програму для руського національного існування»⁸.

Серцевину національної ідеї народу, що бореться за незалежність, складає комплекс уявлень і положень про створення суверенної держави. Українська державна ідея лише зароджувалася. «Могутній інстинкт, — за визначенням М. Грушевського, — національного будівництва»⁹ витворив в останній третині XVI ст. зародок державного життя в особі Запорозької Січі. Саме державницький інстинкт штовхав козаків під час повстання 1591–1596 рр. до формування власних владних структур, утворення власної юрисдикції, внаслідок чого у

Варшаві заговорили про їхні наміри захистити «бідний і пригнічений люд» від насильства й тиранії Польщі та «заснувати нову республіку»¹⁰. Водночас з'являються перші проекти створення козацьких державних утворень: Лівобережного князівства (Йосипа Верещинського) та Бузько-Дністровського гетьманства (Семерія Наливайка)¹¹. Проявляючи державотворчу волю, Військо Запорозьке в першій чверті XVII ст. впроваджує у регіоні, розташованому південніше Білої Церкви, власні самоуправління, адміністративно-територіальний (полково-сотенний) устрій, судочинство, військову організацію й перетворюється у суб'єкт міжнародних відносин.

До початку Національної революції 1648–1676 рр. у свідомості частини старшини й рядового козацтва почала викристалізовуватися ідея політичної самобутності утворюваного державного організму. У зв'язку з цим у 30-х рр. посилюється їх сепаратизм, прагнення домогтися від уряду визнання витворених владних структур, тобто певного автономного політичного статусу для козацької України (теренів, де проживали козаки). Так, у 1630 р. керівники повстання вимагали виведення з неї польських підрозділів, а Корсунська козацька рада 1632 р. ухвалила не пускати «ляхів» у Лівобережну Україну. Вперше висувається ідея захисту своїх прав на певній території, що засвідчувало наміри утворити власну козацьку республіку¹².

Як у лицарських людей, у системі громадянських цінностей козацтва високе місце займала повага до короля та його влади. Проте не варто перебільшувати міцності вкорінення у його свідомості погляду на останнього як єдиного джерела влади від Бога й справедливості. Започатковується усвідомлення того надзвичайно важливого факту, що володар Речі Посполитої виступає власне польським, а не українським («руським») королем, а відтак вірність йому з боку Війська Запорозького з 30-х рр. починає обумовлюватися вимогою принесення монархом присяги дотримуватися «прав і вольностей руського народу»¹³. Можливо, серед певних козацьких кіл зароджується думка про створення держави зі своїм володарем. За даними анонімного автора «Нової пісні про війну козацьку...», керівник повстання 1637 р. Павлюк заявляв, що має «надію, що він стане володарем землі Руської, опанувавши Київ і всю Сіверщину»¹⁴.

Державна ідея розвивалася на ґрунті суспільно-політичної організації «козацького устрою», що відзначався демократизмом. Його основні принципи передбачали заперечення феодальної залежності й станової нерівноправності; рівність у праві власності на землю й сільськогосподарські угіддя, заняття промислами й торгівлею; вільний вступ до козацького стану будь-кого незалежно від станової, кон-

фесійної чи національної належності; право обирати органи самоуправління й бути обраним до них. Козацтво виробило власний кодекс «прав і вольностей» — неписаних етичних правил, природних прав і правових норм, які визначали його соціально-правовий статус у суспільстві.

Постає запитання: у чому вбачали козаки наріжні принципи політичного життя створюваного ними державного організму? Як з'ясував П. Сас, «центральне місце в системі демократичних громадянських цінностей запорозької спільноти посідало поняття колективної волі». Вона реалізовувалася через раду, що виступала формою прямого волевиявлення усіх її повноправних членів, котрі у будь-який час могли утворити радне коло¹⁵. Рішення ради були обов'язковими (під загрозою смерті) для виконання гетьманом, старшинами, рядовими козаками. Так у козацькій Україні утверджувалася республіканська форма правління, за якої всі старшинські посади були виборними.

Крім позитивних сторін провідної ролі рад як форми прямої демократії, мали місце й негативні моменти. По-перше, це помітний вплив таких чинників, як випадковість, стихійність, емоційний порив для зібрання ради і прийняття рішень.

По-друге, оскільки кожен член ради мав рівні права з іншими, а рішення приймалися більшістю в умовах відкритого волевиявлення, то часто спалахували сутички й кровопролиття, бо, за визнанням одного з сотників, «козаки доходили до шаленства»¹⁶.

По-третє, відсутність представницьких колегіальних органів й процедура прямого волевиявлення створювали сприятливу атмосферу для маніпулювання старшинами настроями мас, їх закулісних інтриг, постійної боротьби різних угруповань за владу.

По-четверте, функціонування прямої демократії, яка прилучала десятки тисяч осіб до безпосереднього розв'язання важливих питань життя козацької спільноти, таїла небезпеку переростання колективної волі мас у їх всевладдя, а відтак і у їхню деспотію (охлократію). Становлення культів колективної волі та особистої свободи проходило при недостатній розвинутості почуттів відповідальності й обов'язку перед публічною владою та її органами. У свідомості козацтва формувався стереотип сприймання гетьмана й старшин не як носіїв влади, відповідальних тільки перед правовими нормами, а як слухняних виконавців волі Війська Запорозького, котрих у будь-який час за рішенням скликаної ради можна було позбавити не лише посад, але й життя.

Вища військова й виконавча влада передавалася Військом Запорозьким на раді гетьманові, дії якого жорстко контролювалися козацькою спільнотою. Все ж упродовж першої половини XVII ст.

пробивалася, хоч і вкрай суперечливо, тенденція до зміцнення прерогатив гетьманської влади. В окремих випадках, як це, наприклад, мало місце на травневій раді 1637 р., гетьман добивався від козаків присяги на дотримання ухваленого рішення, яка приносилася на шаблі¹⁷. Симптоматично, що знаменитий гетьман Петро Сагайдачний наважився перед смертю заповісти булаву (що стало принципово новим явищем у політичному житті козацької України) своєму другу Оліферові Голубу, і козацька рада ухвалила волю покійного¹⁸.

З початком Національної революції розпочався якісно новий етап у розвитку державної ідеї. Переговори з послами коронного гетьмана Миколая Потоцького у березні 1648 р. українського гетьмана Богдана Хмельницького засвідчили наміри повсталих козаків домагатися не тільки відновлення станових прав і вольностей, але й виведення з Лівобережжя та «України» польського війська, скасування тут «управління Речі Посполитої» й дозволу на стосунки з «зарубіжними володарями», тобто широкого самоуправління для козацької України¹⁹. Здобуті у травні перемоги на Жовтих Водах і під Корсунем дозволили Б. Хмельницькому радикалізувати політичну програму. Тепер вона передбачала, окрім поновлення «давніх вольностей», підпорядкування Війська Запорозького «тільки одному королю», ліквідацію на теренах козацької України (включаючи Білоцерківщину та Уманщину) польських органів влади й адміністративно-територіального поділу та її перетворення в удільну, з визначеними кордонами, державу, очолювану гетьманом²⁰. Так вперше було висловлено ідею утворення на частині української території держави. Найімовірніше, вона мала становити собою не автономне утворення в Польщі, а третю складову частину (поряд з Польщею і Литвою) Речі Посполитої. Слід зауважити, що влітку 1648 р. гетьман і більшість його соратників не виношували планів розриву з нею й виявляли готовність визнати владу польського короля, хто б ним не став: московський цар, трансільванський князь чи хтось з братів покійного Владислава IV, котрий помер 20 травня.

Ця програма в умовах масового розгортання національно-визвольної боротьби українців пробудила у свідомості польської й української шляхти новий погляд на Україну та характер її відносин з Річчю Посполитою. З одного боку, вони раптом осягнули можливість відродження Української держави зі столицею у Києві; з іншого — побачили у її появі смертельну небезпеку для існування Речі Посполитої. Тому в листі до примаса Польщі Мацея Лубенського брацлавський воєвода, український православний шляхтич Адам Кисіль вмовляв вжити рішучих заходів для врятування Вітчизни від загибелі: «щоб з

нею не трапилося (від чого нехай береже Бог) того ж, що з Римською імперією»²¹. Як засвідчив хід конвокаційного сейму, канцлери Польщі й Литви звернули увагу представників шляхетського стану на недопустимість порушення цілісності Речі Посполитої й необхідність пам'ятати приклади Нідерландів і Неаполітанського повстання 1647 р. В результаті утворена сеймом комісія для переговорів з Б. Хмельницьким отримала суворий наказ у жодному випадку не погоджуватися ні на створення «особливого уділу з володінь Речі Посполитої», ні на скасування її влади на теренах певного регіону (йшлося про козацьку Україну)²².

Аналіз джерел промовляє, що влітку 1648 р. визвольна, конфесійна й соціальна боротьба набрала раніше небачених масштабів, масовості й гостроти. Восени вона охопила всі без винятку етнічно-українські землі, що перебували в складі Польщі та Литви. Повстанці намагалися ліквідувати національно-релігійне й соціальне гноблення. Тому знищувалися поляки, євреї, католики, уніати, шляхтичі, урядники й орендарі, руйнувалися костьоли, кляштори й синагоги. Цей вибух ненависті до утверджених тоді національно-конфесійних та соціально-економічних відносин обернувся трагедією для десятків тисяч осіб. Однак зводити зміст боротьби тільки до цього руйнівного аспекту немає підстав. Ні для тогочасних українців, ні для поляків не залишалася таємницею її мета, що полягала у звільненні руської землі від польської неволі²³. Сполонізований подільський шляхтич, автор «Римованої хроніки», підкреслював, що гаслом повстанців було: «Бий, забил, винищуй лядську кров, нехай в Руських краях дощенту зникне і пам'ять про неї; щоб її духу русинський ніс і не чув»²⁴.

У свідомості учасників боротьби зароджувалася (далеко не завжди чітко сформульована) ідея самостійності Русі, її незалежності від Польщі. Захоплені до полону козаки й повсталі селяни і міщани заявляли, що «вже держава від вас ляхів перейшла до нас козаків», засвідчували наміри «вдарити по Речі Посполитій» й дійти до Вісли («загнати поляків за Віслу»)»²⁵. Польські сановники також констатували існування у них плану досягти «відокремлення Русі від Корони»²⁶. Ці погляди реалізувалися у надзвичайно інтенсивному процесі розбудови, за зразком Війська Запорозького, державних інституцій на визволеній території: армії, центральних і місцевих органів влади, адміністративно-територіального устрою (полково-сотенного), судових установ, соціальної структури. Адже масове покозачення селян і міщан супроводжувалося запровадженням «козацьких порядків», що означало формування власних органів управління, які лягали в основу владних структур національної держави. За визнанням князя Владис-

лава Домініка Заславського, повстанці призначали «своїх урядників, окрему республіку собі вчинивши»²⁷. Внаслідок чого, до кінця 1648 р., вже утворилася республіканська за формою правління й унітарна за устроєм Українська держава. Починає формулюватися ідея про можливість реалізації соціальних ідеалів лише за умови ліквідації «панування ляхів» й утвердження козацьких органів влади.

Важко переоцінити роль Б. Хмельницького у творенні державних інституцій та розвитку державної ідеї. За його участі у червні приймаються «Статті про устрій Війська Запорозького», які виходили за межі військового статуту й поширювалися на інші сфери життя держави. Опираючись на них, гетьман намагався взяти під контроль стихію боротьби, не допустити масових розправ, руйнувань поселень, захистити власність православних храмів і духовенства, шляхти й магнатів, котрі погоджувалися визнати його владу, а також козаків, міщан і селян. Водночас Хмельницький повів політику відмови від скликання козацьких рад й зміцнення гетьманської влади. Проявивши твердість і волю, у першій половині серпня він покарав за непослух своїм розпорядженням наказного полковника Максима Кривоноса та його полковників, тим самим зміцнивши свій авторитет²⁸. Мабуть, не випадково в цей час він вперше в офіційній переписці вдався до використання титулу «Богдан Хмельницький, Божію милостью гетман з Войском Запорозким»²⁹, який засвідчував божественне походження його влади.

Після перемоги під Пилявцями (23 вересня) у гетьмана визріває задум «відняти польські володіння до Вісли», тому він вирішив продовжити похід до західних кордонів України³⁰. Але у цей час ні Б. Хмельницький, ні більшість старшин ще не спромоглися сформулювати ідеї створення незалежної держави в етнічних межах України³¹. Вірогідніше всього, вони виношували задум домогтися визнання з боку новообраного короля за Україною (щонайменше в складі Київського, Волинського, Брацлавського, Чернігівського і Подільського воєводств) статусу третього суб'єкта Речі Посполитої. Реалізувати його сподівалися шляхом реформування її державного устрою, яке мав здійснити, зміцнивши свою владу, «монарх не католик»³².

Оскільки наміри звести на польський трон московського царя чи трансільванського князя провалилися, Б. Хмельницький підтримав кандидатуру Яна Казимира, котрого поляки обрали королем. Вступивши з ним у переговори, він погодився на укладення перемир'я (схваленого козацькою радою під Замостям 21 листопада), що передбачало відведення українського війська від західних кордонів України у її південну частину (полковники М. Кривоніс і П. Головацький

наполягали на тому, щоб «з цих країв не вступатися, а цю війну закінчувати не трактатами, а щастям, яке їх супроводжує»³³. Згода на залишення щонайменше західного регіону була найбільшою політичною помилкою Б. Хмельницького за всю його кар'єру гетьмана, оскільки породила проблему соборності національної держави, що швидко формувалася.

Складається враження, що, повертаючись з походу, він почав усвідомлювати хибність згоди на повернення в «Україну». Тому на території східніше лінії верхів'я р. Горинь — м. Кам'янець-Подільський почав залишати залоги, засвідчуючи у такий спосіб її підлеглість своїй владі. Переосмислення результатів боротьби, чому сприяло спілкування в Києві в кінці 1648 — на початку 1649 рр. з вищим духовенством та єрусалимським патріархом Паїсієм, послужило потужним чинником формулювання базових принципів державної ідеї. Вже на початку 1649 р. гетьман і старшини були рішуче налаштовані обстоювати у переговорах з Яном Казимиром визнання витвореної держави у межах Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського і Чернігівського воєводств та Мозирського повіту, яка б, очевидно, мала перебувати під його, королівською, протекцією. У випадку відмови останнього стати «королем руським» мали весною розпочатися воєнні дії проти Речі Посполитої³⁴.

У цьому відношенні викликають інтерес заяви відправленого на початку січня у Москву українського посла полковника Селуяна Мужилівського. Під час переговорів він, по-перше, повідомив, що визволена від поляків територія «стала вже їх козацька земля, а не польська і не литовська», і, по-друге, засвідчив готовність продовжувати боротьбу за звільнення решти українських земель («щоб їм всі ті місця, де живуть люди православної християнської віри, від поляків визволити...»)³⁵. На другу декаду січня припадає перше свідчення росіян про існування у Б. Хмельницького і старшин планів добиватися незалежності від Польщі. За даними царського гінця до Варшави дяка Григорія Кунакова, вони вирішили домагатися від польського короля того, щоб «положил бы Киевское и Белои Руси (у даному випадку йшлося про українські землі. — Авт.) правленье на их гетманскую волю, а сам бы корол в Киев и во все белоруские города ни в росправу и ни во што не вступался. И на том бы де корол и паны рада присягали и записми укрепилис... (курсив наш. — Авт.)»³⁶.

Поява у політичній свідомості еліти нових уявлень про мету боротьби не могла не позначитися на ході переговорів з польською місією А. Кисіля, що розпочалися 20 лютого у Переяславі. Вони вразили її радикальною зміною поглядів гетьмана на характер відно-

син з Річчю Посполитою. По-перше, Б. Хмельницький засвідчив право українського народу на самостійне державне життя в етнічних межах свого проживання. «Досить нам на Україні і Подолу і Волині, — заявив гетьман 23 лютого польським послам, — тепер досить достатку в землі і князстві своїм по Львів, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте ляхи»³⁷.

По-друге, гетьман започаткував формування понять «національної» та «територіальної» соборності України. Він неодноразово наголошував на намірах «відірвати від ляхів усю Русь і Україну», звільнити «з лядської неволі народ весь руський» («народ всієї Русі») тощо³⁸.

По-третє, було вперше висунуто ідею незалежності України, кілька разів підкреслювалася рішучість добиватися її «звільнення», «відриву» від Польщі. Під час спілкування з козаками у кінці квітня — на початку травня посольству було сказано: «Гетьман і Військо Запорозьке і вся Русь Київська під владою польського короля і панів бути не хочуть»³⁹.

Отже, вперше в історії українсько-польських відносин другої половини XVI — першої половини XVII ст. у лютому 1649 р. польській стороні було офіційно заявлено про небажання українців перебувати в складі Речі Посполитої й наміри домагатися розбудови незалежної держави. М. Грушевський мав усі підстави стверджувати, що в ході переяславських переговорів Б. Хмельницький «метою ставив повну державну незалежність України в її історичних границях», і «політика його цілком ясно орієнтується на незалежну Україну». Аналіз виявлених джерел підтверджує зроблений видатним вченим висновок, що «козацько-шляхетська програма-мінімум скінчилася в грудні 1648 р. і Хмельницький і К до неї більше не поверталися — хоч прихильників у сеї програми в козацько-шляхетських кругах і далі не бракувало. Програма незалежної від Польщі України від січня 1649 р. вже не сходила з столу Хмельницького...»⁴⁰.

Окреслені принципи державної ідеї знайшли дальший розвиток у наступні місяці діяльності гетьмана. Вже під час переговорів з Г. Унковським у кінці квітня — на початку травня він на основі тогочасного права обґрунтував ідею незалежності України від короля, а відтак і Речі Посполитої. «А нині у Польщі і в Литві, — говорив Хмельницький, — обрали на королівство Яна Казимира, брата Владислава короля, і коронували і присягали Польща і Литва, а король їм присягав, а нас Бог від них визволив — короля ми не обирали і не коронували і хреста йому не цілували. А вони до нас про це не писали і не просили, і ми волею Божою тим від них стали вільними»⁴¹. Водночас він почав розглядати утворену державу як спадкоємцю

княжої Русі, засвідчуючи у такий спосіб тяглість державного життя українців, перерваного на певний час експансією сусідніх країн⁴². Тому, виступаючи у похід у червні 1649 р., гетьман мав намір добиватися створення незалежної держави на теренах від Перемишля до російських кордонів⁴³.

Таким чином, на середину 1649 р. в основних рисах завершується творення засадничих положень української державної ідеї, що стала величезним надбанням політичної культури нації. З цього часу і до кінця XX ст. вона продовжувала, попри всі трагічні злами й потрясіння, жити у серцях і свідомості українців, залишалася метою їх визвольних змагань. Досліджуючи політичні погляди Б. Хмельницького та Івана Мазепи, М. Грушевський з'ясував, що останній разом зі своїми однодумцями «вважали себе зовсім щиро нічим іншим, як тільки продовжателями Богдановими, виконавцями історичного заповіту великого гетьмана — визволення України і народу українського». На його переконання, Б. Хмельницький «був не тільки яскравий автономіст, але й доста свідомий носитель державної української ідеї»⁴⁴. На жаль, і до нині у вітчизняній історіографії (не кажучи вже про російську чи польську) нерідко ігнорується факт появи з середини 1649 р. державної ідеї. Частина дослідників заперечує існування у політичній еліті програми створення незалежної соборної Української держави. Наприклад, на думку П. Толочка, «комплекс підданства, на жаль, взагалі був притаманний козацькій старшині протягом усього періоду існування гетьманської державності. У жодного з гетьманів (у тому числі й Івана Мазепи) не було самостійної державної програми»⁴⁵. В. Шевчук притримується думки, що «саме Гадяцький договір став вищою політичною ідеєю українців, котрі змагалися за свою державність і хотіли відстояти політичну суверенність України»⁴⁶.

Саме з початку 1649 р. пришвидшується розвиток національної свідомості, зокрема, чуття спільності етнічного походження, понять «руської землі», «Батьківщини», а за витвореною державою починає закріплюватися назва «Україна». Не лише гетьман, але й старшини усвідомлюють свою відповідальність за долю народу в цілому. Так, брацлавський полковник Данило Нечай 22 березня застеріг кам'янецького каштеляна Станіслава Лянцкоронського не завдавати «шкоди людям народу нашого русинського»⁴⁷. Започатковується процес утвердження у свідомості головніших положень державної ідеї, чому сприяв «психологічний ґрунт, вкорінений в свідомості українського суспільства ціннісними орієнтаціями його тодішньої провідної верстви — козацтва...»⁴⁸. За визнанням у травні автора «Темної реляції», «хлопство всієї України» вірило у спроможність Б. Хмельницького

звільнити його з-під підданства Речі Посполитої⁴⁹. «Швидше язык назад повернеться, — повідомив у квітні український посол Федина польському, — ніж ляхи будуть над нами панувати»⁵⁰. Формується погляд на гетьмана як власне українського монарха, влада якого замінила владу короля. «У тих краях і церквах, — повідомляв у червні посланець А. Кисіля Петроній Ласко, — не має короля і не чути іншу владу, окрім гетьмана з Військом Запорозьким»⁵¹. Це ж підтверджують події 21 серпня, коли козаки зверталися до оточених у Збаражі жовнірів: «...ляхи, не стріляйте, бо вже мир настав»; *наш гетьман з вашим королем їдуть в одній кареті* (курсив наш. — Авт.)»⁵². Не випадково під час зустрічі з Яном Казимиром 20 серпня Б. Хмельницький спілкувався з ним виключно українською мовою, хоча чудово володів польською⁵³.

Протягом першої половини 1649 р. виразно окреслився також прояв «самодержавних, монархічних устремлінь Б. Хмельницького»⁵⁴. Відомо, що патріарх Паїсій надав йому титул «світлішого князя», «князя Русі і прирівняв його до Костянтина Великого»⁵⁵. Поділяю висловлене С. Плохієм міркування про можливість освячення («вінчання») патріархом Б. Хмельницького на гетьманство⁵⁶. Сам же він прямо чи опосередковано починає висловлюватися про свою владу не як владу виборного гетьмана, а надану Богом самодержавну владу володаря Русі⁵⁷.

Внаслідок його титанічної волі повільно, але неухильно відбувалася ломка вироблених козацькою спільнотою засадничих принципів політичного життя Війська Запорозького. По-перше, започатковується еволюція влади виборного й жорстко підлеглого «колективній волі» Війська Запорозького гетьмана в освячену Богом владу володаря, волі якого тепер мала підлягати «колективна воля» козацької громади. По-друге, козацька рада, що виступала формою прямого волевиявлення козацтва, усувається з арени політичного життя. Вона замінюється функціонуванням старшинської ради. По-третє, зводиться нанівець принцип виборності генеральних старшин і полковників.

Внаслідок спротиву Кримського ханства намірам Б. Хмельницького вибороти незалежність Збаразько-Зборівська кампанія завершилася укладенням 18 серпня 1649 р. Зборівського договору. Згідно його умов територія України виявилася розділеною на дві частини. Козацька Україна в складі Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств отримувала обмежену автономію (гетьман підлягав лише владі короля, польським і литовським підрозділам заборонялося перебувати на українських теренах, посади у воєводських органах влади могла обіймати лише православна шляхта, митрополиту обіця-

лося місце в сенаті та ін.), решта земель по-старому продовжувала залишатися під безпосередньою владою польських і литовських органів влади⁵⁸. Провівши до початку 1650 р. реорганізацію адміністративно-територіального устрою, гетьман спромігся зосередити всю повноту влади у руках українських полково-сотенних владних структур. Ян Казимир і коронний гетьман М. Потоцький не приховували обурення тим фактом, що Б. Хмельницький з підданого перетворився у володаря чи союзного з Польщею монарха⁵⁹. Сам він залежність від Польської Корони вважав формальністю, тому стверджував: «Я вільний підданий...»⁶⁰. Протягом 1650–1651 рр. гетьман у своїй титулатурі в листах і універсалах досить часто пропускає слова «його королівської милості». В джерелах знаходимо також згадку про початок карбування ним української монети із зображенням на одному боці меча, а на другому його, Богданового, імені⁶¹.

До літа 1651 р. Б. Хмельницький досяг дальшого зміцнення прерогатив гетьманської влади; все менше зважав на позицію генеральної старшини і полковників. Під загрозою «кари на горло» домігся швидкого і неухильного виконання своїх розпоряджень полковниками і сотниками. У свідомості козацтва й інших прошарків населення утверджувався погляд на його владу як владу, надану Богом⁶². Глухівський сотник Сахно Вейчик у листі на початку травня 1651 р. до севського воєводи так титулував гетьмана: «Божою милостею великого государя нашего пана Богда[на] Хмельницького», урівнявши його таким чином з титулом російського царя («Божою милостию великого государя царя і великого князя Алексія Михайловича»)⁶³. Як припускає С. Плохій, навесні-влітку 1651 р. генеральна канцелярія «зробила спробу усталено запровадити додаток Божою милістю до гетьманського титулу»⁶⁴. Починаючи з 1650 р., Б. Хмельницький почав виношувати наміри встановлення в Україні володарювання власної династії, у зв'язку з чим намагався домогтися одруження сина Тимоша з донькою молдавського господаря. Прямуючи до мети, він пішов шляхом перетворення гетьманської влади у монархічну, покладаючи надії на підтримку з боку власного клану, становленню якого постійно надавав великої уваги⁶⁵. Проти цього задуму була налаштована значна частина генеральної старшини і полковників, котрі хотіли бачити в ньому не свого володаря (короля), а тільки «брата й товариша»⁶⁶.

Б. Хмельницький самим рішучим чином знищував у зародку найменші прояви міжусобної боротьби за владу. В березні 1650 р. він придушив повстання Худолія на Січі, якого було проголошено гетьманом. Оскільки у квітні заворушення на Запорозжі не при-

пинялися, Хмельницький організував туди каральну експедицію. Після заняття Січі він позбавив запорожців права обирати кошового отамана (тепер той призначався), а також розташував тут залогу з реєстрових козаків⁶⁷. Слід погодитися з думкою І. Стороженка, що фактично розпочиналося реформування Січі, а саме: на її терени переносяться (з врахуванням чинних традицій) принципи полково-сотенного устрою держави; на базі ліквідованих кошових (малих) об'єднань — куренів — створюються військово-адміністративні одиниці — паланки, які поділялися на первинні територіальні військово-господарчі одиниці — курені⁶⁸.

Гетьман виступав носієм територіальної й національної соборності України. Називаючи землі, що знаходилися під його владою, Україною, він розглядав їх невід'ємною складовою Русі, що виступала для нього «Вітчизною», «Батьківщиною», «батьківською землею» тощо⁶⁹. Від короля й польського уряду Б. Хмельницький добивався дотримання «наших» прав і вольностей, на яких польські королі присягнули «народові руському» і які надані «Війську Запорізькому за його криваві заслуги». Насамперед він наполягав на поверненні православної Церкві відібраних храмів, монастирів і маєностей, їх зрівняння з католицькими й ліквідації унії на теренах Русі⁷⁰. Виступаючи в похід весною 1651 р., гетьман намагався добитися включення до складу держави всіх етноукраїнських земель⁷¹.

Поразка під Берестечком, зумовлена тим, що татарська армія залишила поле битви, спонукала українського володаря піти на укладення 28 вересня 1651 р. Білоцерківського договору, який обмежував територію держави Київським воєводством і зводив нанівець її автономію. Однак блискавична перемога українців 2 червня 1652 р. під Батогом ознаменувала виборення козацькою Україною незалежності. Проте всі спроби Б. Хмельницького переконати Варшаву визнати це де факто зазнали невдачі. В умовах загрози відновлення воєнних дій, погіршення економічного становища держави, неспроможності власними силами відстояти незалежність й ненадійності Кримського ханства як союзника гостро постало питання пошуків дійової військово-політичної допомоги ззовні. Як підкреслює Я. Дашкевич, трагедія України полягала в тому, що як соборна держава вона могла виникнути й зміцніти тільки під протекторатом одного з прихильних сусідів, оскільки не існувало можливості без попереднього залежного періоду здійснити перехід до незалежності⁷².

1653 р. перед урядом постала дилема: прийняти протекцію царя чи султана. Туреччина прийняла подібну ухвалу в кінці 1650 р., а Росія у жовтні 1653 р. Більшість старшини, враховуючи спільність

віросповідування й ворожу налаштованість населення до мусульманського світу, надавала перевагу протекції останньої. Оскільки укладений внаслідок Жванецької кампанії Кам'янецький польсько-кримський договір (15 грудня 1653 р.) передбачав ліквідацію Української держави та її окупацію польськими підрозділами⁷³, гетьман і старшина потрапили у безвихідну ситуацію. Щоб врятувати державу й отримати військову допомогу у майбутній боротьбі проти Речі Посполитої й Криму, вони прийняли 18 січня 1654 р. на Переяславській раді протекцію Олексія Михайловича й присягнули йому на вірність.

В результаті домовленостей у Переяславі і березневих переговорів у Москві в квітні укладається Українсько-російський договір, що складався з кількох документів. Його зміст передбачав збереження у непорушності форм правління й устрою козацької України, її території, адміністративно-територіального устрою, суду й судочинства, фінансової і фіскальної систем, соціальної структури й характеру соціально-економічних відносин. Підтверджувалися всі права і привілеї козацтва, шляхти, духовенства й міщанства, а також незалежність українського уряду у проведенні внутрішньої політики. Впущений до Києва російський воєвода з кількатисячним підрозділом мав лише повноваження надавати українцям допомогу у боротьбі з ворогами. Чисельність козацького реєстру встановлювалася у 60 тис. осіб, визначалися розміри платні російського уряду козакам і старшині. Український уряд визнав протекцію царя, погодився виплачувати кожного року певну суму податку до російської скарбниці й втратив право на проведення самостійної зовнішньої політики. Зі свого боку російський уряд зобов'язувався вступити у війну проти Речі Посполитої й запобігти нападу Кримського ханства на українські терени⁷⁴.

Важливо пам'ятати, що умови договору не передбачали ні приєднання козацької України до Росії, ні входження до її складу на правах автономії, ні тим паче міфічного «возз'єднання» України з Росією. За своїми формально-правовими ознаками він встановлював відносини протекторату, а за змістом — створював під верховенством Корони Романових конфедеративний союз двох держав, що зберігали свою самостійність. Саме тому після Переяславської ради гетьман вніс у титулування царя доповнення: цар і великий князь «всія Великої і Малої Росії» замість «цар і великий князь всія Русі», на що слушно звернув увагу П. Толочко. Поділяю його думку, що цей крок Б. Хмельницького був рівнозначний юридичному визнанню факту існування його держави⁷⁵.

Уклавши договір з Росією, гетьман зосередив основні зусилля на реалізації ідеї соборності України. Саме з метою включення

до складу держави західноукраїнських земель восени 1655 р. він здійснив похід до Львова. Посланцю польського короля Хмельницький повідомив, що погодиться на укладення договору про мир з Польщею лише за умови, якщо її уряд відмовиться від претензій «до всього Руського князівства» і визнає його під владою гетьмана у кордонах по Володимир, Львів, Ярослав і Перемишль⁷⁶. Хоча внаслідок наступу кримського хана й вимог шведського короля Карла X (зайнявши Польщу, намагався поширити владу на західноукраїнський регіон), Б. Хмельницький змушений був повернутися в козацьку Україну, все ж у наступні роки під час переговорів з Трансільванією і Швецією наполегливо добивався визнання ними входження до складу Української держави «усієї Червоної Русі по Віслу», куди сягала «грецька віра»⁷⁷.

Протягом 1654–1657 рр. Б. Хмельницький все частіше в офіційних документах називає державу «Україною». Започатковується процес вживання цього терміну й для означення всіх етнічноукраїнських земель⁷⁸. Аналіз народних пісень і дум, складених у середині XVII ст., промовляє, що українці мали ясну свідомість того, що Україна — це не Польща, яка розташована над Віслою*. Деякі з них пройняті ідеєю необхідності вигнання «ляхів» з вітчизни («за річку Віслу», «в Польщу»), під якою розумілися всі етнічні землі і які називалися «Україною»⁷⁹.

Протягом 1652–1657 рр. відбувався процес еволюції республіканської форми правління у монархічну. Утверджується принцип призначення і звільнення гетьманом генеральних старшин і полковників (не виключено, що він володів правом в окремих випадках скасовувати ухвали старшинських рад). Проходило «перетікання» від генеральної козацької ради до нього функції уособлення колективної волі Війська Запорозького. Полковник Павло Тетеря влітку 1657 р. повідомив російським сановникам, що Богдан Великий «володів усім один, що накаже, то і всім військом роблять»⁸⁰. Небезпідставно польський посол у Трансільванії Станіславський у 1656 р. характеризував його «володарем Русинських країв»⁸¹. Правда, гетьман не відмовлявся від практики скликання старшинських рад, які продовжували відігравати важливу роль у житті держави. Він усвідомлював необхідність поваги до неї як тра-

* В тогочасних джерелах р. Вісла часто згадується як кордон між українськими і польськими землями. І це не випадково. Як з'ясував Я. Ісаєвич, у часи середньовіччя західна межа української етнічної території проходила на відстані 50–80 км від Вісли.

диційного демократичного атрибуту прояву колективної волі козацької спільноти. Саме вона поряд з генеральною радою надавала в очах козацтва легітимності прийнятим ухвалам⁸².

Відчуваючи наближення смерті, Б. Хмельницький скликав розширену старшинську раду, яка в другій половині квітня 1657 р. обрала спадкоємцем його влади сина Юрія. Так було зроблено вирішальний крок до утвердження монархії у формі спадкового гетьманату династії Хмельницьких, що відображало прогресивну тенденцію політичного розвитку держави. Її реалізація сприяла б консолідації еліти та нації навколо династії як символу легітимності верховної влади й соборності України.

Важливою складовою державної ідеї, що переживала бурхливий розвиток, було бачення елітою місця в утворюваній державі представників інших конфесій та національних меншин. Іншими словами, постає питання: чи не набувала вона українського шовіністичного характеру, замішаного на православному фанатизмі? Нами уже відзначалося, що під час потужних спалахів боротьби українців (особливо у 1648 р.) проявлялися вибухи ксенофобських почуттів, що супроводжувалися елементами етнічних чисток щодо поляків і євреїв. Однак, при цьому слід пам'ятати, що подібні розправи чинилися також над українськими православними шляхтичами, міщанами чи навіть селянами, якщо вони підтримували існуючі польські порядки. Водночас поляки (включаючи шляхту), євреї, католики й уніати, котрі переходили на бік повстанців, як правило, не чіпалися. Ворожих настроїв проти вірмен, молдаван, волохів, білорусів, росіян, циган й інших національних меншин виявлені мною джерела не зафіксували.

Б. Хмельницький і більшість еліти прагнули запобігти у 1648 р. масовому кровопролиттю й руйнуванню поселень. Гетьман засудив вчинені загонами М. Кривоноса погроми й суворо заборонив вдаватися до них у майбутньому. Захоплені у воєнних діях польські жовніри й шляхтичі не страчувалися (поширена в польській історіографії інформація про винищення полонених під Батогом не відповідає дійсності). Виданий 2 серпня 1650 р. гетьманом наказ білоцерківському полковникові застерігав не вчиняти шкоди «ляхам, які знаходяться тепер у наших краях». Відомі також його універсали 1651–1652 рр. до польських селян і поляків, «співчуючим русинам»⁸³. Враховуючи гостроту напруженості українсько-єврейських відносин (українське населення вбачало в євреях таких же гнобителів, як і поляків), Б. Хмельницький включив до Зборівського договору статтю про заборону останнім повертатися на терени козацької України⁸⁴. Їх поява, а відтак загроза відновлення системи оренд, привела б до

спалаху повстань і нових жертв, які б використовувалися для звинувачення гетьмана у нещирості й підступності.

Молода українська політична еліта проявляла толерантність у конфесійному питанні. Відомо, що серед кумів Б. Хмельницького щонайменше двоє були римо-католиками⁸⁵. Послідовно й рішуче відстоюючи інтереси православ'я, гетьман визнавав право на існування на теренах України католицизму, вважаючи, що «є один Бог і одна християнська віра» і «хто хоче і як хоче, хай вірить», виступав проти приневолення «неохочих до своєї віри». За певних обставин допускав також можливість існування в Україні й уніатської Церкви (до речі, коли домагався заборони унії, то керувався при цьому не релігійними, а політичними мотивами, а саме хотів запобігти розколу нації)⁸⁶. Поділяю міркування Л. Гвоздик-Пріцак, що в умовах тогочасного релігійного протистояння в Європі дана позиція гетьмана, спрямована на примирення православних і католиків, відзначалася сміливістю й далекоглядністю й, по суті, була унікальною⁸⁷. Не мала українська еліта й імперіалістичних амбіцій. Вона не прагнула до завоювання чужоземних територій і встановлення панування українців над іншими націями.

Не можна обійти мовчанкою соціальних й культурологічних аспектів державної ідеї. Серед еліти визначилося два підходи у баченні моделі соціально-економічних відносин. Угрупування, очолюване Богданом Великим, вважаючи, що провідну роль у суспільстві має відігравати козацтво, пішло на визнання істотних змін, що сталися в ході революції (відсутність стану феодалів, відкритість козацького стану, отримання селянством особистої свободи й розділеної з державою власності на землю та ін.). Угрупування під проводом генерального писаря Івана Виговського не сприймало витвореної моделі суспільних відносин, оскільки не уявляло собі їх інакшими за ті, що існували до початку революції, й намагалися їх відновити. Зайнявши провідне й привілейоване становище, козацтво рішуче протидіяло намірам старшини заволодіти маєтками й перетворитися у типових землевласників-феодалів (тому Б. Хмельницький не допускав їх до маєтків вигнаних панів і королівщин). Воно твердо стояло на тому, що «всі ми є рівними і жоден з нас пана мати не хоче...»⁸⁸. Згадуваний П. Тетеря у Москві влітку 1657 р. зазначав, що «у Війську Запорозькому володіти їм нічим не можна»⁸⁹. Як можна зрозуміти з роз'яснень кошового Івана Брюховецького російському послу Федору Лодигенському (початок 1663 р.), навіть набуті особистими зусиллями земельні володіння козаки не мали права перетворювати у маєтки з підданими селянами: «...селян де на цих землях... хто собі зайняв не

вільно тримати»⁹⁰. Б. Хмельницький де-факто визнав основні завоювання селян, які домогалися ліквідації фільварково-панщинної системи господарства, великого й середнього землеволодіння, кріпацтва, особистої свободи, права власності на землю та права вступу до козацького стану. Ідея рівності з козаками сприймалася селянством невід'ємною складовою суспільного ладу Української держави.

Фрагментарні дані щоденника сина антіохійського патріарха Макарія Павла Алепського, котрий проїжджав козацькою Україною 1654 р., промовляють, що за сприяння місцевих органів влади активно велось спорудження храмів, розвивалася освіта, приділялася велика увага будівництву у містах і селах притулків для обездолених і сиріт та боротьбі з кримінальними злочинами⁹¹.

Смерть Богдана Великого у серпні 1657 р. зумовила наростання деструктивних процесів у державному житті й негативно позначилася на розвитку державної ідеї. Усунувши восени 1657 р. від влади Ю. Хмельницького, І. Виговський зруйнував крихку будову монархії й відкрив «ящик Пандори» — затятої боротьби старшин за булаву. Повернення до республіканської форми правління супроводжувалося послабленням гетьманської влади. Починає відроджуватися практика виборності козаками у полках сотників⁹², а згодом і полковників. Засвідчено претензії на провідну політичну роль Запорозжя, що почало домагатися обрання гетьманів на генеральних козацьких радах на Січі⁹³. Прорахунки І. Виговського у соціально-економічній політиці, а також у відносинах із Запорозжям та керівництвом Полтавського полку різко загострили в кінці 1657 р. соціально-політичне становище. В березні наступного року спалахнула громадянська війна, у вир якої втягнулися десятки тисяч осіб.

Втрачаючи опору серед козацтва й старшини, гетьман почав шукати підтримки у Москві. Остання, переслідуючи мету позбавлення України політичної самостійності та її включення до складу Росії, майстерно розігрувала «запорозьку карту», послаблюючи владу гетьмана й розколюючи еліту. І. Виговський пішов на поступки російському урядові, які, всупереч договору 1654 р., позбавляли державу внутрішньополітичної самостійності й відкривали шлях втручання в її справи російського уряду⁹⁴. Водночас жорстоке поводження російських воєвод і вояків з населенням започаткували у свідомості українців процес формування ворожнечі до росіян і Росії, у якій почали вбачати такого ж ворога як Польша чи Крим. Як повідомив влітку 1658 р. І. Виговський російському послу, їм не потрібні царські воєводи. А на початку 1659 р. він заявив російському посольству, що

не присягав цареві на тому, щоб «бути московським воєводам у містах і щоб москалям панувати; ніколи цього не буде»⁹⁵.

Усвідомлюючи наростання небезпеки з боку Росії, гетьман та його соратники починають схилитися до думки про можливість повернення козацької України до складу Речі Посполитої. Так окреслилася небезпека відступу від ідей незалежності й соборності до ідей автономізму чи федералізму 1648 р. Відомо, що ще під час квітневих переговорів 1657 р. Б. Хмельницького з польським послом Станіславом Казимиром Беньовським постала ідея створення Великого князівства Руського в складі Київського і Чернігівського воєводств, яке разом з Польщею і Литвою мало створити триєдину федеративну Річ Посполиту⁹⁶. Проте вона була відхилена гетьманом. Під час таємних зимових і весняних переговорів 1658 р. з польським урядом І. Виговський наполягав на тому, що козацька Україна повинна одержати статус суб'єкта Речі Посполитої⁹⁷. Але укладена в середині липня у Межиріччі попередня угода, що мала лягти в основу українсько-польського договору, передбачала визнання гетьманом і Військом Запорозьким «на вічні часи» підданства королю й Речі Посполитій; призначення гетьмана королем; повернення шляхти до маєтків; залишення православної релігії при давніх правах та ін.⁹⁸ Таким чином козацька Україна одержувала в складі Польщі вкрай обмежену автономію, що засвідчувало відхід І. Виговського від основних принципів державної ідеї.

Правда, після розгрому 10 червня 1658 р. під Полтавою повстанської армії, гетьман почав наполегливо домагатися від Варшави визнання за козацькою Україною статусу суб'єкта Речі Посполитої. За даними познанського воєводи Яна Лещинського, козаки «хотіли б швидше бути незалежними союзниками, ніж перебувати з'єднаними з Річчю Посполитою тісним громадянством»⁹⁹. Що це було власне так, продемонстрував перебіг переговорів під Гадячем у другій декаді вересня. Українська сторона домогалася створення в межах Речі Посполитої окремішнього Руського князівства в складі Белзького, Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського, Руського і Чернігівського воєводств, Пінського і Мстиславського повітів Литви. І лише з великими труднощами (при активній підтримці командуючого кримським військом Карач-бея) польське посольство спромоглося на раді 16 вересня схилити українців до поступок й домогтися укладення угоди¹⁰⁰.

Відповідно до її статей Руське князівство в складі лише Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств входило на правах

формально рівноправного суб'єкта до «єдиної і неподільної Речі Посполитої», але не в якості державної одиниці, а в абстрактній формі «руського народу», рівноправного з польським і литовським. На чолі князівства стояв гетьман, котрий виступав водночас київським воєводою і першим сенатором. Влада гетьмана визначалася як пожиттєва, а після його смерті українські стани обирали 4-х претендентів, з-поміж яких король мав би призначити гетьмана. За польським зразком відновлювалися дореволюційні органи влади, суд і судочинство, адміністративно-територіальний устрій. Князівство позбавлялося права на відносини з іншими державами, а його збройні сили склалися з 60 тис. козаків і 10 тис. найманців. У сфері соціально-економічних відносин поновлювалися феодальне землеволодіння, кріпацтво, всі повинності й податки, що існували до 1648 р.; тільки козаки зберігали свої права й вольності, а по 100 осіб з кожного полку могли отримати шляхетство. Передбачалася свобода православного і католицького віросповідання (уніатське підлягало ліквідації); гарантувалися права православної Церкви на теренах етнічної України; дозволялося відкриття двох академій та, без обмежень, середніх шкіл і друкарень¹⁰¹.

Отже, Гадяцький договір зводив до мінімуму прерогативи українських органів влади, істотно змінював політичний лад, адміністративно-територіальний устрій й судову систему козацької України; унеможлиблював досягнення незалежності й соборності України; ліквідовував соціально-економічні завоювання революції. Немає жодних підстав вважати зміст договору вищою політичною ідеєю українців, оскільки нею виступала сформульована у 1649 р. національна державна ідея.

В умовах громадянської війни, що не стихала, визначилося кілька тенденцій, що могли вкрай негативно позначитися на розумінні представниками еліти сутності державної ідеї та її ролі у житті козацької України. По-перше, в очах старшини, козацтва й інших прошарків населення неухильно падала престижність гетьманської влади; по-друге, масові репресії І. Виговського проти населення Полтавського, Миргородського й інших полків штовхали його шукати захисту в Росії й сприяли зміцненню проросійських настроїв; по-третє, окреслилася небезпека розпаду козацької України на три державних утворення: Правобережжя, Лівобережжя та Запорожжя; по-четверте, в умовах розв'язаної проти України війни російські воєводи стали на шлях призначення полковників й підтримки самозваних гетьманів, що вело до анархізації політичного життя.

Гетьман та його оточення намагалися консолідувати еліту й запобігти спалаху невдоволення населення укладеним договором з

Річчю Посполитою. Зібрана у другій половині березня 1659 р. старшинська рада розробила «Нові пункти», які посольство повезло до Варшави. Їх аналіз засвідчує прагнення еліти відновити ідею соборності (до складу Великого князівства Руського мали бути приєднані Волинське, Руське й Подільське воєводства), а також зміцнити прерогативи гетьманської влади — передбачалося встановлення спадкового гетьманату (монархічної форми правління), запровадженого весною 1657 р. Богданом Великим¹⁰². Проте польський сейм не лише відхилив «Нові пункти», але й пішов на вилучення з тексту договору (ратифікованого 22 травня) важливих для України положень (зокрема, чисельність козацького реєстру скорочувалася до 30 тис. осіб; унія залишалася тощо). Щоб якось загладити неприємне враження від вчиненого свавілля, було надано маєтки гетьману й ряду старшин, а понад 30 особам — шляхетство¹⁰³.

Переважа більшість старшини, не кажучи вже про козацтво, не сприйняла вихолощеного змісту Гадяцького договору й почала відходити від підтримки політики І. Виговського. За таких обставин навіть блискуча перемога українсько-кримських військ 9 липня 1659 р. під Конотопом над росіянами не зміцнила його становище. Рух проти його влади охопив козацтво Лівобережжя й Правобережжя. І в 20-х числах вересня козацька рада обрала гетьманом Ю. Хмельницького. Більшість старшини, що не відступила від задуму домогтися реалізації державної ідеї, шлях до неї вбачала у використанні суперечностей між Росією, Річчю Посполитою та Кримом¹⁰⁴. Вирішивши замиритися з Росією, на раді у Жердовій Долині старшини розробили статті майбутнього договору. Вони передбачали відновлення конфедеративного союзу, включення до складу козацької України північної Чернігівщини, заборону перебування на її теренах російських військ і воєвод (за винятком Києва), вільного обрання гетьмана, відкриття шкіл, проведення самостійної зовнішньої політики, принесення присяги царем і боярами на умовах договору тощо¹⁰⁵.

Але в ході дальших переговорів у Переяславі російські воєводи відхилили український проект і нав'язали старшині ухвалення договору, що передбачав для козацької України лише статус автономії в складі Росії. Зокрема, старшина позбавлялася права без дозволу царя переобирати гетьмана; гетьман втрачав право призначати й звільняти полковників і старшину «без ради і поради всієї черні», карати старшин смертю, виступати у похід без дозволу царя, проводити самостійну зовнішню політику; російські воєводи отримали право перебувати окрім Києва у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві й Умані; Київська митрополія підпорядковувалася Московському патріархатові

та ін. Відіслане до Москви українське посольство домоглося лише скасування статті про підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату та ряду другорядних поступок¹⁰⁶. Ця позиція Росії викликала глибоке обурення серед козаків і старшин Правобережної України.

У політичному розвитку посилюється тенденція послаблення гетьманської влади як внаслідок політики Москви, так і прагнення генеральної старшини і полковників зосередити повноту влади у своїх руках, перетворивши гетьмана у слухняного виконавця волі старшинської ради. Становленню олігархічно-республіканської форми правління сприяла і постать гетьмана — добре освіченого, патріотично налаштованого, але позбавленого сильної волі, здібностей політика і полководця, емоційно неврівноваженого 18-річного юнака. Він не користувався авторитетом й відверто зневажався частиною старшин. За свідченням очевидця, під час банкету в середині жовтня 1660 р. з нагоди укладення Чуднівського договору один з полковників, розсердившись, що Ю. Хмельницький йому не відповів, крикнув: «Пане гетьмане, не будь таким! Чи не знаєш, що я тобі можу розкряти голову і перерізати горло»¹⁰⁷.

За обставин невдалого розвитку Чуднівської кампанії українсько-російських військ восени 1660 р., група старшин змусила гетьмана укласти 17 жовтня Чуднівський договір з Річчю Посполитою, що передбачав відновлення чинності Гадяцького договору, за винятком статті про утворення Руського князівства¹⁰⁸. Більшість козаків і старшин Лівобережжя не визнала його умов і відмовилася виконувати розпорядження Ю. Хмельницького. Громадянська війна розгорілася з новою силою. Росія вирішила підтримати сепаратистські потяги окремих старшин Лівобережжя. Врешті-решт зробила ставку на кошового гетьмана І. Брюховецького, котрий не приховував відверто проросійських настроїв й публічно солідаризувався з обездоленими масами, які рішуче виступали проти феодалізації старшин. Наприкінці квітня 1663 р. Ніжинська чорна рада обрала його гетьманом Війська Запорозького. Громадянська війна завершилася торжеством запорожців і козацьких низів, призвівши до загибелі сотень тисяч осіб, страхотливого обезлюднення цілих регіонів, розколу держави на два гетьманства й виокремлення Запорожжя в державне утворення, породила тривалу боротьбу за соборність козацької України.

Громадянська війна вкрай негативно позначилася на політичній свідомості еліти, серед якої зміцнювалася тенденція відмови від програми створення незалежної соборної держави. Зі сфери практичних зусиль по її реалізації вона відсувається у царину спогадів та

платонічних намірів. Посилювалися настрої розчарування і зневіри у можливість виборення незалежності, тому чимало старшин мету визвольних змагань зводили до збереження автономії. Утверджується шкідлива практика при розв'язуванні важливих питань політичного життя покладатися не на власні сили, а на підтримку урядів сусідніх держав. Саме в першій половині 60-х рр. основною небезпекою для збереження єдності держави стає позиція лівобережної еліти (старшин, середнього й вищого духовенства, міської верхівки), в середовищі якої зароджується ідеологія і психологія «малоросійства» («хохляцтва»), прикметами яких виступали національне самовідречення¹⁰⁹ як спосіб самоутвердження; заподадливе прислужництво; крайній егоїзм, одягнений у шати показної смиренності; болісно-хвороблива готовність пожертвувати духовними цінностями в ім'я матеріальної вигоди, кар'єри тощо.

Типовою для враженого цією «хворобою малоросійства» кола осіб стає відмова від боротьби за створення незалежної держави буцімто через її шкідливість для України, майбутнього якої вони не уявляли без об'єднання (в розумінні «возз'єднання») з Росією. Ці ідеї знайшли відображення й обґрунтування в трактаті «Пересторога Україні» (1669 р.). Його анонімний автор різко шпетив борців за політичну самостійність України, посилаючись на нездатність українців жити в незалежній державі. Єдино правильний вихід зі скрутного становища ідейний малорос вбачав у возз'єднанні Русі, щоб «верне и мощно ся привязати... до царя московского...»¹¹⁰.

Більшість правобережної старшини повільніше втрачала державницькі ідеали, наполегливіше обстоювала єдність і самостійність козацької України. Так, відправлене у травні 1661 р. посольство до Польщі мало добиватися гарантії свобод і вольностей «народові руському» і православній вірі; скасування унії; збільшення козацького реєстру до 70 тис. осіб; права участі козаків у виборах короля та ін. Зі свого боку, І. Виговський, котрий переживав еволюцію власних поглядів, виношує плани створення незалежного від Речі Посполитої Українського князівства. У соціальній політиці уряд Ю. Хмельницького намагався зберегти соціально-економічні завоювання селян і міщан й запобігти загостренню соціальної боротьби¹¹¹. На початку 1663 р. гетьманом обирається П. Тетеря (Ю. Хмельницький добровільно здав клейноди). Досвідчений і талановитий політик, він енергійно взявся за виведення держави з політичної кризи¹¹². Тому намагався порозумітися із старшиною Лівобережжя й Запорожжя, а також знайти союзника за межами України. Але припустився тих же прорахунків, що і І. Виговський: основні сподівання поклав на

підтримку Польщі та проігнорував соціальні аспекти державотворення, дозволивши шляхті й орендарям масово повертатися до маєтків. Провал військового походу Яна Казимира восени 1663 — взимку 1664 рр. на Лівобережну Україну та повстання населення Правобережжя проти відновлення польських порядків поставили П. Тетерю у вкрай складне політичне становище. Зробивши ставку на аргументи «вогню й меча» (лише до кінця серпня 1664 р. поляки знищили понад 100 тис. українців), Варшава позбавила гетьмана підтримки з боку старшини й козацтва. У червні 1665 р. він назавжди залишив козацьку Україну, а в кінці серпня гетьманом обирається Петро Дорошенко, якому присягнули «в послушенстві його зоставати» старшини, козаки й підрозділи найманців («серденят»)¹¹³.

Отримавши булаву, новий гетьман до кінця року підпорядкував своїй владі все Правобережжя козацької України, вдався до суворих заходів по ліквідації отаманства, анархії, розбоїв, налагодив функціонування місцевих органів влади, а також почав домагатися від польського уряду визнання автономії на умовах Зборівського договору¹¹⁴. Водночас він розгорнув активну діяльність у сфері возз'єднання Лівобережжя й Запорозжжя у межах єдиної держави. Довідавшись про зміст російсько-польських переговорів в Андрусові, П. Дорошенко порвав з Польщею і пішов на зближення з Кримським ханством. Умови Андрусівського договору (січень 1667 р.), що передбачали розподіл козацької України по Дніпру між Росією і Річчю Посполитою, викликали спалах патріотичних почуттів серед різних прошарків населення. Розпочалася консолідація еліти навколо П. Дорошенка, котрий вперше після смерті Богдана Великого повернув ідею соборності Української держави у площину практичної діяльності. Заручившись підтримкою хана, на початку вересня 1667 р. він виступив у Західний похід, маючи на меті дійти до р. Вісли, який внаслідок нападу запорожців на Крим зазнав невдачі. Згідно підписаного з поляками Підгаєцького договору, гетьман визнав підданство королю, дозволив шляхті повертатися до маєтків та ін.¹¹⁵

Тим часом лівобережний гетьман І. Брюховецький змушений був восени 1665 р. укласти з Росією Московський договір, статті якого відкривали шлях до поглинення козацької України. Зокрема, вони передбачали можливість обрання гетьмана лише у присутності царського представника, перебування воєвод з залогами в усіх великих містах та передачу їм права збору податків, підпорядкування некозацького населення царю й воєводам та ін. Під контроль Москви потрапляла й фінансова система¹¹⁶. Реалізація умов договору викликала глибоке обурення як серед різних прошарків населення, так і в

самого гетьмана, котрий переживав еволюцію політичних поглядів. За слушним зауваженням М. Грушевського, він першим проторував шлях, яким згодом пішов Іван Мазепа¹¹⁷. На початку 1668 р. І. Брюховецький підготував і очолив повстання проти російського гноблення за незалежність «України, Вітчизни нашої». Щоб домогтися її возз'єднання, у червні 1668 р. П. Дорошенко вступив у Лівобережжя. Козаки лівобережних полків вбили І. Брюховецького й приєдналися до П. Дорошенка. Скликана козацька рада обрала його гетьманом возз'єднаної держави. Але уряди Росії, Криму, а пізніше Речі Посполитої стали на шлях розпалювання міжусобиць і висунення власних претендентів на булаву. Тому спалахує жорстока внутрішньополітична боротьба, що привела до нового розколу козацької України на два гетьманства. Щоб врятувати самостійність і соборність держави, П. Дорошенко змушений був у березні 1669 р. прийняти турецьку протекцію¹¹⁸.

Як засвідчують джерела, гетьман та його соратники виступали за об'єднання усіх українських земель, які в X–XII ст. входили до «Руського князівства». Саме визнання України в її етнічних межах як удільної держави було однією з вимог до султана при обговоренні умов прийняття його протекції. Польські політики також постійно відзначали прагнення гетьмана «вчинити народ Руський удільним і незалежним краєм»¹¹⁹. Усвідомлюючи неможливість негайної реалізації ідей соборності й незалежності, П. Дорошенко погоджувався на певну форму залежності від володарів сусідніх держав. «Тому мушу вдаватися до іноземних протекцій, — писав він коронному гетьманову Янові Собеському у серпні 1671 р., — щоб у такий спосіб вивільнити з неволі Україну»¹²⁰.

Щодо форми правління, то П. Дорошенко виступав прихильником встановлення спадкового гетьманату¹²¹, однак в реальних умовах політичного життя відмовився від реалізації подібного плану. Зміцнюючи гетьманську владу, він спромігся, як ніхто до нього і після нього, знайти оптимальний варіант поєднання сильної гетьманської влади з функціонуванням генеральних і старшинських рад. Ця гнучкість послужила для відомого вченого Д. Дорошенка підставою охарактеризувати його «найбільш конституційним гетьманом», котрий дотримувався «старих козацьких традицій»¹²². Разом з тим, П. Дорошенко покінчив як з отаманством старшин, так і практикою скликання чорних рад; відновив принцип призначення полковників й, очевидно, сотників; чи не єдиний серед гетьманів усвідомлював значущість для утвердження самостійності України існування національної Церкви, тому всіляко підтримував зусилля київського митрополита Йосипа Тукальського у справі створення Українського патріархату¹²³. В соці-

ально-економічній сфері гетьман проводив політику утвердження козацького типу господарства, визнання соціальних завоювань селянства та недопущення до маєтків шляхти.

Звертає увагу на себе той факт, що основні супротивники П. Дорошенка у політичній боротьбі (за винятком кошового Івана Сірка та уманського полковника Михайла Ханенка) також виступали носіями державної ідеї, хоча по-своєму розуміли її зміст. Так, проголошений Запорожжям гетьманом Петро Суховій гараче обстоював соборність козацької України, закликав старшин припинити міжусобиці й об'єднатися для відсічі ворогам¹²⁴. Одержавши булаву з рук Москви, Дем'ян Многогрішний (1668–1672 рр.) спочатку добився відновлення автономії Гетьманщини, передбаченої Переяславським договором 1659 р., а згодом почав виношувати плани розриву з Росією («щоб у нас у Малій Росії і нога Московська не стояла»). Підданий тортурам, він мав мужність заявити катам, що «бути у царської величності в підданстві не хоче»¹²⁵. Гарячим поборником соборності України виступав лівобережний гетьман Іван Самойлович (1672–1687 рр.). На його тверде переконання, до складу держави мали ввійти всі етноукраїнські землі. Він намагався приєднати до Лівобережжя Правобережжя, усунувши від влади П. Дорошенка. У березні 1674 р. генеральна рада обрала його гетьманом всієї козацької України. І. Самойлович проводив курс на створення аристократичної, з міцною гетьманською владою держави, плекаючи надію «коли-небудь домогтися в Малоросії удільного володіння»¹²⁶.

Гетьмани і більшість еліти, як і за часів Богдана Великого, не проявляли шовінізму, національної і релігійної нетерпимості. Поряд з українцями у поселеннях проживали представники інших етносів, включаючи поляків і євреїв, а також різних конфесій (можливо, за винятком уніатів). У цьому розумінні промовистим виглядає прохання П. Дорошенка й старшини у червні 1669 р. до сейму дозволити лютеранам, кальвіністам та «іншій релігії магістрам» викладати в українських школах, бо «вони (українці. — *Авт.*) хочуть зі всіма жити у злагоді»¹²⁷.

В еліті утверджується погляд на себе не лише як виразника інтересів «Війська Запорозького», але й всього «Руського народу», «вольності й права» якого вона зобов'язана повсякчас послідовно і рішуче обстоювати. Відбувається розмивання ототожнення «Війська Запорозького» з козацькою Україною як державою, внаслідок чого її офіційна назва «Військо Запорозьке» починає змінюватися на назви «Малоросія» (переважно у Лівобережжі) чи «Україна» (у Правобережжі). Прикметно, що розглядаючи себе «народом політичним»,

козацтво тим не менше вважало себе лише частиною українського народу, до якого зараховувало й інші стани, включаючи селянство. У зв'язку з цим в офіційних документах поряд з терміном «Військо Запорозьке» вживаються назви «народ наш Руський», «весь народ Руський» тощо¹²⁸. У свідомості населення (насамперед еліти) створеної держави швидко вкорінюється її назва «Україна», що витісняла із вжитку з офіційних документів (особливо Правобережного гетьманства) використовуваний раніше термін «Малоросія». Вона стає для гетьманів і старшин типовим найменуванням «своїї матері-Вітчизни». А в укладеному у жовтні 1672 р. турецько-польському Бучацькому договорі козацька Україна вперше у міжнародно-правових актах отримала назву «Українська держава». Відповідно її населення все частіше вдається до самоназви «український народ». Прикметно: вживаючи ці назви, представники еліти завжди розглядали козацьку Україну та її населення складовими «всієї Русі» (у розумінні України) та всього «Руського народу»¹²⁹.

У свідомості населення козацької України інтенсивно формувалася міф про Б. Хмельницького як визволителя від національно-релігійного й соціального гноблення, творця держави. В його пам'яті він виступав в образі «батька» «Пророка», котрий після своєї смерті «завжди сідає біля одного столу з Г[осподом] Богом від обіду і до вечері»¹³⁰. В поезії публіцистичного спрямування 60-х — першої половини 70-х рр. червоною ниткою проводиться ідея засудження міжусобиць, що привели до розпаду козацьку Україну, лунає заклик до відновлення її соборності, відзначається трагізм для Вітчизни наявності серед старшини різних зовнішньополітичних орієнтацій¹³¹.

Курс П. Дорошенка на допомогу Порти зазнав невдачі. Воєнні дії 1674–1676 рр. призвели до страхітливих спустошень Правобережного гетьманства. Зречення його від влади (вересень 1676 р.) співпало з ліквідацією тут державних інституцій, що й ознаменувало поразку Національної революції. Центр політичного життя перемістився у Лівобережне гетьманство. І. Самойлович повів цілеспрямовану політику на возз'єднання з ним правобережних земель, всіляко протидіючи їх поверненню під владу Польщі. На початку 1685 р. він звернувся з меморіалом до царя, пропонуючи на переговорах з польським королем домогатися повернення не тільки Подніпровської землі, але й Поділля, Волині, Підляшшя, Червоної Русі та Засожжя¹³². Не приховував він і гострого невдоволення укладенням наступного року між Росією і Річчю Посполитою «Вічного миру», за яким все Правобережжя визнавалося володінням Польщі. Дана політика геть-

мана в українському питанні й стала однією з причин його усунення від влади¹³³.

Усвідомлюючи етнічну спільність населення Слобідської України з Лівобережжям, І. Самойлович домагався від Москви переходу під його владу Охтирського, Харківського, Сумського і Острозького полків¹³⁴. Рішучими заходами гетьман протидіяв сепаратизму Запорожжя, забороняв його старшині проводити самостійну зовнішню політику. Вперше після смерті Богдана Великого відверто проводив курс на утвердження монархічної форми правління. Він та його сини неодноразово підкреслювали, що саме гетьман є «зверхнійший владця й господар Вітчизни» і тільки Бог спроможний його «владу перемінити»¹³⁵. По суті І. Самойлович поклав кінець практиці скликання генеральних рад, створив інститут «бунчукових товаришів», відкрив шлях становленню старшинського землеволодіння тощо. Однак, на відміну від П. Дорошенка, він не усвідомлював ролі для розбудови держави незалежної церкви. Тому, всупереч національним інтересам, погодився на підпорядкування у 1686 р. Київської митрополії Московському патріархату. Цей крок не лише започаткував відпадання від митрополії єпархій і монастирів, але й надав до рук Росії потужного важеля для руйнування підвалин українського православ'я й проведення через українську церкву політики зросійщення українців, позбавлення їх національної свідомості, мови, культури, а відтак і державної ідеї.

Новий гетьман І. Мазепа (1687–1709 рр.) змушений був погодитися на дальше обмеження української автономії. Укладені ним «Коломацькі статті» (1687 р.) заперечували державний характер гетьманської влади і самостійний державний статус козацької України (тепер заборонялося називати її як «Малоросійський край гетьманського регіменту»). Вперше у них знайшла відображення ідея знищення національної окремішності українського народу та його асиміляції російським (гетьман і старшини зобов'язувалися «народ малоросійський всілякими заходами і способами з великоросійським народом з'єднувати і в нерозривну і міцну згоду приводити шлюбами й іншою поведінкою»); обмежувалися прерогативи гетьманської влади та ін.¹³⁶

Найрішучіше після сходження з арени політичного життя П. Дорошенка обстоював ідеї незалежності і соборності козацької України канцелярист гетьманської канцелярії Петро Іваненко (Петрик). Прибувши 1692 р. на Запорожжя, він уклав договір з Кримом й зробив спробу організувати антиросійське повстання. Його політична програма передбачала створення незалежної Української держави у межах середини XVII ст., яка мала становити собою

князівство. При цьому Петрик вважав, що розбудова держави повинна супроводжуватися відновленням тих соціально-економічних завоювань козаків, селян і міщан, які існували впродовж 1648–1657 рр. Однак його акція зазнала невдачі¹³⁷.

Перехопивши булаву, І. Мазепа повів обережну, але послідовну політику на збереження політичної окремішності Гетьманщини, чинив спротив зросійщенню населення, сприяв розвитку культури. Водночас прагнув впорядкувати роздачу маєтків старшині, обмежити її зловживання, запобігти посиленню визиску поспільства, заборонити перехід козацтва у селянство. З другого боку, його курс показного вірнопідданства, що супроводжувався важкими людськими втратами (десятки тисяч українців гинули й калічилися у військових кампаніях імперії, на будівництві російських міст, каналів, фортець) та виснаженням економіки (масове вивезення продовольства, худоби й фуражу; утримування російських військ), призвів до гострого невдоволення козацтва й поспільства діями гетьмана, що вело до втрати ним соціальної опори для реалізації задумів виборення незалежності. Самого ж І. Мазепу вважали «вітчимом України», «запроданцем», «московською душою» та ін.

Починаючи з 1693 р., гетьман почав підштовхувати російський уряд до приєднання Правобережжя. Щоб не допустити відродження на його теренах гетьманства на чолі з фастівським полковником Семеном Палієм, він домігся влітку 1704 р. зіслати свого політичного супротивника до Сибіру, внаслідок чого став гетьманом возз'єднаної козацької України. Протягом 1705–1708 рр. серед правлячих кіл Росії утверджується думка про доцільність скасування державного устрою України, реформування козацького війська й управління (перетворення козацьких полків у драгунські і солдатські, запровадження російських органів влади). Загроза трансформації Гетьманщини у російську правінцію занепокоїла патріотично налаштовані старшинські кола. Формується два угруповання: одне вбачало вихід в утворенні Великого князівства Руського як складової федеративної Речі Посполитої, інше — схилилося до союзу з Кримом і Туреччиною. Сам гетьман виступав поборником ідей незалежності і соборності України¹³⁸. Обидва вони діяли у глибокій таємниці, не підозрюючи про існування один одного. А відтак вели між собою боротьбу, замішану на відмінних політичних поглядах, особистих інтересах і образах, відображенням якої і став відомий донос на початку 1708 р. на І. Мазепу генерального осавула Василя Кочубея та полтавського полковника Івана Іскри, що привів їх обох до загибелі.

З метою збереження підвалин державності у складних подіях Північної війни І. Мазепа розпочав таємні переговори зі шведським королем Карлом XII і польським королем Станіславом Лещинським. Вони завершилися укладенням у 1708 р. відповідних угод. Українсько-шведський договір носив військовий характер і спрямовувався на ведення спільних воєнних дій проти Росії. Українсько-польський договір передбачав входження козацької України (в складі Правобережжя, Лівобережжя й Сіверщини) у якості «князівства Руського» до Речі Посполитої як її третього суб'єкта. Повернення до Гадяцької концепції мало забезпечити мінімальні інтереси України у випадку перемоги у війні з Росією Швеції¹³⁹.

Політичні й організаційні прорахунки гетьмана, враженість більшості старшини ідеологією «малоросійства», згасання у свідомості еліти, козацтва й поспільства державної ідеї, лютий терор і демагогія царя Петра I позбавили І. Мазепу підтримки з боку населення козацької України у критичний період його змагань за збереження держави й прирекли їх на поразку. Перехід 5 листопада 1708 р. гетьмана з 4–5 тис. козаків на бік Карла XII не викликав патріотичного піднесення в українців та їх масового влиття до лав союзників. Навпаки, козаки й старшини залишали І. Мазепу, і на початку 1709 р. їх нараховувалося при ньому всього 300–600 осіб¹⁴⁰. Лише у березні 1709 р. на бік бунтівного гетьмана перейшло 8 тис. запорожців, очолюваних кошовим Костем Гордієнком. У відповідь у травні росіяни зруйнували Запорозьку Січ. В квітні укладається новий українсько-шведський договір, що передбачав утворення із земель, що знаходилися в Росії, Українського князівства на чолі з І. Мазепою, яке мало перебувати під формальною протекцією Карла XII. Питання входження до нього правобережних і західноукраїнських земель обходилося мовчанкою, оскільки Швеція визнавала їх складовою Польщі¹⁴¹.

Полтавська катастрофа Карла XII та І. Мазепи ознаменувала крах останньої спроби патріотів вибороти незалежність. Вона започаткувала інтенсивний процес згасання державної ідеї серед еліти й козацтва, втрати ними волі у відстоюванні національних інтересів, їх зросійщення і змалоросійщення. Саме з цього часу у політичній свідомості лівобережної старшини стався злам: вона остаточно відмовилася від ідей незалежності й соборності України. Альфою й омегою її патріотичних прагнень стає збереження автономії Гетьманщини, і не більше. Ще одне спостереження — у ній утверджується замість вживаної раніше назви «Україна» назва «Малоросія».

Опинившись у вигнанні, соратники І. Мазепи після його смерті у жовтні 1709 р. продовжили боротьбу за незалежність. У день

обрання гетьманом Пилипа Орлика (16 квітня 1710 р.) між ним і старшиною укладається угода («Пакти й Конституція законів та вольностей Війська Запорозького») про взаємні права й обов'язки. Отримавши назву «Конституції Орлика», вона стала видатним документом української політичної думки XVII–XVIII ст. Насамперед проголошувалася незалежність від Росії і Польщі козацької України (в складі Лівобережжя й Правобережжя) в кордонах середини XVII ст. («по р. Случ») під номінальною протекцією шведського короля. Таким чином, західноукраїнські землі залишилися за межами держави, що засвідчувало відхід від ідеї соборності України. Передбачалося утвердження республіканської форми правління, яка істотно обмежувала прерогативи гетьманської влади. На чільне місце виходили генеральні старшини, полковники й генеральні радники, без попереднього рішення й згоди яких гетьман нічого не повинен був починати, вирішувати чи здійснювати. Провідна роль у політичному житті відводилася генеральній раді, що мала збиратися тричі на рік. Встановлювалися відповідальність гетьмана за порушення діючих порядків, а також виборність усіх посадових осіб з їх наступним затвердженням гетьманом. Православна Церква мала повернутися в лоно Константинопольського патріархату. «Конституція» проголошувала недопущення утиску «рядового і простого народу» з боку старшин, недоторканість особи та її відповідальність тільки перед судом, надання «справедливих законів» містам, звільнення козацьких господарств від податків, необхідність поширення освіти тощо¹⁴². Отже, є всі підстави стверджувати, що вона розроблялася на підвалинах демократизму й поваги до особистості людини.

П. Орлик протягом 1711–1714 рр. намагався домогтися визнання Росією і Польщею незалежності і соборності козацької України, але зазнав поразки. У листуванні з правлячими колами Порту, Криму, Речі Посполитої і Франції, «Маніфесті» до європейських урядів та «Виводі прав України» вперше, апелюючи до міжнародного досвіду, він теоретично обґрунтував невід'ємне право українського народу на створення незалежної держави; першим з українських політиків хотів переконати європейську громадськість в тому, що реалізація української державної ідеї сприятиме збереженню миру в даному регіоні. Водночас пророче застеріг її: якщо не допоможуть Україні звільнитися з-під московського ярма й утвердити державну самостійність, то зіткнуться з грізною небезпекою з боку Росії, «яка незабаром може змагати до повалення європейської свободи»¹⁴³.

Обраний (а фактично призначений царем) гетьманом Іван Скоропадський (1708–1722 рр.) належав до патріотичного кола старшин

і вважав себе володарем осібного народу, що проживає у визначених державних кордонах. Він поділяв ідею необхідності возз'єднання з Гетьманщиною Правобережжя й Слобожанщини. Не уявляючи козацької України за межами Росії, І. Скоропадський все ж після Полтавської битви подав царю «Статті», що передбачали обмеження повноважень воєвод й зосередження вищої влади у руках гетьмана. Але Петро І вперше в історії українсько-російських відносин відмовився від їх ухвалення, обмежившись указом, який у загальній формі декларував підтвердження прав і вольностей українського народу, передбачених попередніми договорами. Практика договірної характеру відносин двох держав замінювалася односторонньою у формі «прохання» володаря булави й прояву «милості» на нього царя. У такий спосіб засвідчувалося невизнання Петром І прав козацької України на обстоювання власних державних інтересів. Не випадково російські сановники все частіше вживали для її назви не термін «Малоросія», а термін «Малоросійський край»¹⁴⁴.

Протягом другого десятиріччя Російська імперія проводила курс обмеження української автономії й послаблення гетьманської влади. Царський уряд запроваджує в Україні посаду резидента, вдається до призначення полковників, обмежує сферу торгівлі українських купців, забороняє друкувати книжки за винятком «церковних попередніх видань». З 1720 р. розпочалася уніфікація державних порядків за російським зразком, а весною 1722 р. створюється Малоросійська колегія — вища касаційна, контрольна і фінансова установа. Водночас Гетьманщина підпорядковується Сенатові, що означало кінець її державної окремішності¹⁴⁵. Як з'ясував О. Гуржій, І. Скоропадський намагався зберегти козацький устрій, захистити національні інтереси в економічній сфері, протистояв руйнуванню збройних сил¹⁴⁶. Після його смерті російський уряд не дозволив обрання нового гетьмана, його обов'язки були передані наказному гетьману Павлу Полуботку.

Окремі аспекти державної ідеї знайшли відображення у літописах Самовидця, Григорія Грабянки та Самійла Величка. Так, анонімний автор «Літопису Самовидця» виступав за цілісність козацької України, різко засуджував міжусобну боротьбу представників еліти¹⁴⁷. Яскравим автономістом виступав Г. Грабянка, котрий розглядав Україну спадкоємницею державних традицій народу, починаючи із скіфських часів. Він визнавав існування у Б. Хмельницького планів звільнення всього малоросійського народу й розширення меж «України до Сяну й Вісли». Червоною ниткою через його твір проходять ідеї соборності козацької України, міцної гетьманської влади, засудження міжусобної боротьби

старшинських угруповань, збереження державного статусу Гетьманщини, передбаченого договором 1654 р.¹⁴⁸ С. Величко «Україною» називав витворену в середині XVII ст. державу, яку розглядав невід'ємною складовою Малоросії. Одним з перших він показав, що боротьба, яка спалахнула 1648 р., точилася не за козацькі права, а за незалежність українського народу. Обстоюючи непорушність «малоросійських прав і вольностей», передбачених договором 1654 р., критикував їх порушення з боку Росії. Андрусівський договір назвав «Андрусівським торгом», що призвів до розподілу «надвоє рікою Дніпром єдину, старовічну, правдешню козацьку вітчизну Малу Росію»¹⁴⁹.

Ліквідація державних інституцій Правобережжя не привела до викоренення державної ідеї з свідомості тієї надзвичайно малочисельної частини старшин і козаків, котрі залишилися в живих й орієнтувалися одні на Туреччину, другі — на Річ Посполиту. Певний час її живив курс султана на утворення тут Руського князівства на чолі з Ю. Хмельницьким. З'явившись сюди 1677 р., останній титулувався «князем удільним Руським», «князем Малоруської України і вождем Війська Запорозького», «князем України» та ін. Протягом 1677–1681 рр. Ю. Хмельницький намагався відновити полково-сотенний адміністративно-територіальний устрій, функціонування органів влади, територіальні кордони у межах середини XVII ст. Але внаслідок укладення 1681 р. Бахчисарайського договору з Росією Туреччина пішла на ліквідацію князівства. Її пізніші спроби 1684–1686 рр., а згодом Криму відновити тут гетьманство успіху не мали¹⁵⁰.

Продовжувала жити державна ідея і серед козаків, які орієнтувалися на Річ Посполиту. Так, наказний гетьман Мирон влітку 1684 р. почав домагатися поширення влади гетьмана до р. Случ¹⁵¹. Інтенсивний процес колонізації козаками земель Брацлавщини й півдня Київщини, що розпочався при сприянні Варшави з 1684 р., призвів до утворення Білоцерківського (Фастівського), Брацлавського, Богуславського і Корсунського полків. На їх території почалося відновлення функціонування властивих у минулому Українській державі органів влади й судочинства. Полковники Семен Палій, Андрій Абазин, Захарій Іскра та інші старшини розглядали козацькі терени самостійним політично-адміністративним утворенням, яке лише формально залежало від короля. В кінці 80-х рр. у них відроджується ідея створення держави в кордонах середини XVII ст. (прагнули встановити кордон з Польщею по р. Случ)¹⁵².

Становлення українських державних структур непокоїло польську еліту, й 1699 р. сейм прийняв ухвалу ліквідувати козацтво як

соціальний стан, а разом з ним і козацький політичний устрій. У відповідь 1702 р. спалахнуло народне повстання, що сприяло відновленню державної ідеї серед населення. На теренах Київського, Брацлавського, Подільського й півдня Волинського воєводств відбувалося масове покаяння селян і міщан, вигнання з маєтків панів і орендарів, формування місцевих органів влади за козацьким зразком. Як підкреслював один з його керівників Самусь, «ми тоді будемо бажаними королю і Речі Посполитій, коли у нас по всій Україні від Дніпра до Дністра і вверх до річки Случ не буде ноги людської»¹⁵³. Намагаючись домогтися возз'єднання з Гетьманщиною, козацькі проводирі покладали надії на допомогу Росії (розпочалося формування міфу про російського монарха як визволителя з польської неволі). Вступ у травні 1704 р. військ І. Мазепи для надання допомоги союзнику Петра I польському королю Августу II населення сприйняло як підтримку у боротьбі проти поляків. Намагаючись зберегти за собою Правобережжя, І. Мазепа не поспішав відновлювати тут польську владу. На 1709 р. успішно функціонували органи влади Білоцерківського, Богуславського, Брацлавського, Канівського, Корсунського, Паволоцького, Уманського і Чигиринського полків. Можливо також діяли Вінницький (Кальницький), Могилівський і Торговицький полки¹⁵⁴. Але, попри всі зусилля П. Орлика, відстояти витворену державність не вдалося. За змістом договорів Речі Посполитої з Росією (1711 р.) та Туреччиною (1714 р.) Правобережжя було визнано її складовою частиною. Протягом грудня 1711 — лютого 1712 рр. російські війська, руйнуючи поселення, провели масовий згін населення Київщини й Брацлавщини (було переселено більшість з 200 тис. осіб, котрі проживали тут)¹⁵⁵, що призвело до зруйнування підвалин козацького устрою. Нова хвиля переселень 1713 р. та рішучі репресивні дії польського уряду 1714 р. призвели до остаточної ліквідації елементів національної державної структури й козацького стану.

Названі фактори зумовили інтенсивне згасання державної ідеї у свідомості правобережного населення. Деякі її аспекти жилися колективною пам'яттю про світлі часи існування держави під час революції та ненавистю до польсько-шляхетських порядків. Зокрема, саме цим було спричинено гайдамацький рух, що зародився у другому десятиріччі XVIII ст. Лише під час народних повстань 1734 і 1768–1769 рр. спостерігалось її оживлення, яке виявилось у намірах відновити козацький устрій та звільнитися з-під польського панування шляхом возз'єднання з Гетьманщиною. Наприклад, під час повстання 1734 р. повстанці полку Верлана вважали, що «вся Україна і Русь аж по Збруч і Случ належить царській милості»¹⁵⁶. В 1768 р. керівники

повстання (Максим Залізняк, Іван Гонта й ін.) велику увагу приділяли становленню державних інституцій за зразком Гетьманщини. М. Залізняк утворив «управительну резиденцію», що виконувала функції уряду, а при ній канцелярію. У поселеннях виникали місцеві органи влади. Учасники повстання вважали, що визволений край має стати «Гетьманщиною». Деякі польські урядовці не відкидали можливості об'єднання Правобережжя з Лівобережжям з метою створення незалежної держави¹⁵⁷.

Нова поразка у боротьбі й жорстокі репресії притлумили, але не вичавили із свідомості населення ідеї досягти визволення від Польщі й запровадити козацькі порядки. Після приєднання Правобережжя у 1793 р. до Росії російські сановники прагнули не допустити виникнення тут козацьких полків, оскільки, як вважав українець за походженням канцлер Олександр Безбородько, цим заходом можна було б «збурити свій власний народ, котрий пам'ятає часи Хмельницького і схильний до козацтва. Тут утворилась би військова нація і тим небезпечніше, що і Малоросія заразилась би в той же час тим же духом, а за нею і його губернія. Від чого і пішов би новий вид революцій, в якій, у крайньому випадку, змушені будемо відновити гетьманство, дозволити багато несуразних свобод...»¹⁵⁸.

Діяльність у Гетьманщині Малоросійської колегії та відмова царя від проведення виборів гетьмана сприяли оформленню серед еліти двох угруповань: угодовського, яке підтримувало інкорпораційну політику Росії, та національно-автономістичного, що намагалося відстояти існування національної держави¹⁵⁹. На чолі останнього стояв П. Полуботок, котрий разом з однодумцями повів боротьбу (виключно мирними засобами) за збереження української автономії. Але вона зазнала невдачі. У квітні 1723 р. Малоросійська колегія перетворилася у вищу владну структуру, якій підпорядковувалися всі інші українські органи влади. На початку липня Петро I скасував гетьманську владу, передавши її прерогативи Малоросійській колегії. П. Полуботок та група його однодумців були ув'язнені у Петропавлівській фортеці, де в кінці 1724 р. наказний гетьман помер. На думку В. Шевчука, він справді міг виголосити знамениту промову перед Петром I, в якій різко засудив антиукраїнську політику імператора, попередивши, що доведеться йому відповідати перед Богом «за погибель нашу і всього народу»¹⁶⁰.

Відновлення влітку 1727 р. гетьманської форми правління й обрання гетьманом Данила Апостола оживили сподівання патріотів запобігти ліквідації підвалин держави. У лютому 1728 р. той подав

«Статейні пункти», що передбачали виборність гетьмана, генеральної старшини, полковників і сотників, виведення з України або обмеження чисельності російських військ, збереження компанійських полків, збір податків до української скарбниці тощо, на які було отримано відповідь з 28 пунктів, що увійшли в історію під назвою «Рішительних пунктів». Відповідно їхнього змісту, гетьмана дозволялося обирати, але лише за дозволом царя. На посади генеральних старшин і полковників могли висувати тільки по 2–3 кандидати, з яких володар Росії здійснював відповідні призначення. Гетьман не мав права без дозволу царя карати старшин смертю, а також позбавлявся повноважень проводити зовнішню політику. В роботі Генерального суду мали брати участь росіяни. Хоча Військовий скарб відновлювався, але російський уряд отримав можливість контролювати українські фінанси¹⁶¹.

Після смерті Д. Апостола у 1734 р. Росія відмовилася від обрання нового гетьмана, і влада перейшла до рук «Правління гетьманського уряду», що складалося з 3-х українців і 3-х росіян. Розпочався новий наступ царату на українську автономію. І все ж, як засвідчує зміст судового кодексу «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.), старшини продовжували виразно усвідомлювати національну окремішність української держави¹⁶². Після смерті у 1732 р. палкого патріота К. Гордієнка послабилися антиросійські настрої серед запорожців, котрі в 1734 р. повернулися під руку російської імператриці й заснували Нову Січ. З цього часу вони переважно піклувалися про збереження «вольностей» соціально-економічного характеру та самоврядування, а національно-державні інтереси Гетьманщини їх обходили значно менше¹⁶³.

З відновленням у 1750 р. гетьманської форми правління гетьман Кирило Розумовський (1750–1764 рр.) до 1754 р. самостійно призначав полковників, зробив невдалу спробу поновити зовнішньополітичну функцію держави, сприяв зміцненню центральних і місцевих органів влади, відстоював фінансову автономію, почав проведення судової реформи. У першій половині 60-х рр. серед старшин почали виношуватися ідеї розбудови шляхетської республіки. Чому власне шляхетської, а не козацької? Справа в тому, що на цей час завершився процес її еволюції у замкнутий стан — значне військово-товариство, який тепер називав себе «шляхтою» і домагався визнання за собою шляхетських прав і зрівняння з російським дворянством¹⁶⁴.

Погляди нової шляхти знайшли відображення у розробленій у кінці 1763 р. Глухівською старшинською радою петиції «Прохання шляхетства і старшин разом з гетьманом про відновлення різних старовинних прав Малоросії». Вона передбачала підтвердження прав

і вольностей, одержаних за договором 1654 р., самостійності у проведенні внутрішньої політики, дозволу на скликання кожного року сеймів (генеральних рад) і сеймиків на місцях и надання їм вищої законодавчої влади, повернення втрачених від початку 70-х рр. XVII ст. територій (що промовляло про існування в свідомості старшин ідентифікації українського народу з територією його проживання), створення самостійної судової і власної фінансово-бюджетної систем, зрівняння у правах і чинах старшин і шляхтичів з російським дворянством, визнання рангових земель спадковими та ін. Аналіз прохань промовляє, що українська еліта розглядала Гетьманщину самостійною державою, яка має власні кордони, голову держави, уряд, економічну формацію. Деякі старшини схилялися до думки про запровадження спадкового гетьманства для родини Розумовських¹⁶⁵.

У даних «Проханнях» Катерина II помітила загрозу підвалинам імперії й політиці «обрусіння» України і скористалася ними для скасування гетьманату (у листопаді 1764 р. К. Розумовського було позбавлено влади). Для управління Лівобережжям і Запорожжям створюється друга Малоросійська колегія. Розпочався потужний наступ царата на Українську державу, основні інституції якої були ліквідовані у 1767 р. Протягом 1767–1786 рр. відбулися зруйнування українського самоврядування, Запорозької Січі, громадянського суспільства та остаточне інкорпорування Лівобережної України до складу Росії¹⁶⁶.

Хоча українська еліта не наважилася на боротьбу за збереження держави (її більшість була готовою «обміняти автономію на дворянство»¹⁶⁷), все ж у її свідомості продовжувала жити ідея автономізму. Як засвідчили вибори 1767 р. депутатів від нової шляхти до Законодавчої комісії та розробка для них наказів, вона висловлювалася у підтримку збереження української автономії (деякі з старшин домогалися навіть відновлення гетьманату), протестувала проти постоїв російських військ тощо. Козацькі накази спрямовувалися на захист самобутності Гетьманщини, зокрема, домогалися підтвердження малоросійських прав, вольностей, звичаїв, з «якими гетьман з Військом Запорозьким і народом малоросійським прийшли під Всеросійську державу...»¹⁶⁸. На засіданнях Законодавчої комісії протягом 1767–1768 рр. українські депутати послідовно обстоювали автономію. Вони підготували петицію до імператриці з проханням підтвердити «навічно» всі українські права й прерогативи. В написаному історичному трактаті про минуле Малої Росії та у своїх виступах Григорій Полетика (очолював депутатів) обстоював думку, що Малоросія завжди корис-

тувалася правами, й намагався домогтися її перетворення у шляхетську республіку та визнання старшини шляхтою¹⁶⁹

Ліквідація Гетьманщини й урівняння у 1785 р. української нової шляхти з російським дворянством позбавили українське суспільство політичної еліти, котра виступала творцем і носієм державної ідеї, основні принципи якої відтепер замикаються у сфері історичної пам'яті нації та політичних поглядів окремих осіб. До початку XIX ст. ніхто з представників еліти не наважувався відкрито виступити за відновлення держави, хоча у свідомості патріотично налаштованих кіл ця ідея продовжувала жити (весною 1791 р. відомий громадсько-політичний діяч і письменник Василь Капніст зробив обережну спробу з'ясувати можливість одержання підтримки з боку Прусії в разі їхнього виступу проти «російського ярма»¹⁷⁰).

Деякі складові державної ідеї знаходили відображення у літературних та історичних творах другої половини XVIII ст. До найвизначніших з них належали «Розмова Великоросії з Малоросією» Семена Дівовича, «Ода на рабство» Василя Капніста та «Історія Русів» анонімного автора. Перекладач Генеральної військової канцелярії С. Дівович у своїй поемі (1762 р.) обґрунтував самостійність політичного розвитку України з найдавніших часів, вперше сформулював ідею, що за договором 1654 р. Україна не увійшла до складу Росії, а, зберігаючи права і вольності, продовжувала залишатися рівноправною з нею державою, визнаючи, як і вона, владу царя. Таким чином, Україна і Росія розглядалися як окремі країни, зв'язані лише спільним монархом¹⁷¹. В. Капніст у 1783 р. відгукнувся на ліквідацію козацького устрою і запровадження кріпацтва «Одою на рабство», в якій не тільки оплакав «уярмлення» Вітчизни, але й різко затаврував антиукраїнську політику царату¹⁷².

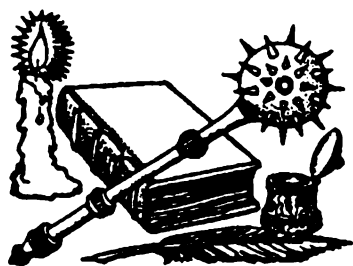
Вершиною політичної думки і водночас маніфестом українського патріотизму стала «Історія Русів», написана в кінці XVIII ст. автором, котрий належав до новгород-сіверського патріотичного гуртка¹⁷³. На відміну від переважної більшості українських патріотів XVIII ст., які виступали автономістами, він був переконаним самостійником, відданим серцем і розумом ідеї незалежності України. У своїй роботі обґрунтував думку, що державне життя українського народу розпочалося з часів створення саме ним, а не росіянами, Київської Русі. На його переконання, козацька Україна становила собою невід'ємну складову «України Малоросійської власної, предковичної отчизни нашої, од Святого Рівноапостольського Князя Володимира Київського...»¹⁷⁴. В «Історії Русів» було вперше сформульовано ідею, що найбільшою цінністю для народу є його незалежність, і саме у її

досягненні слід вбачати сутність визвольних змагань українців кінця XVI — початку XVIII ст.¹⁷⁵ В праці неодноразово відзначався добровільний, договірний і рівноправний характер Українсько-Російського договору 1654 р. Висвітлюючи антиукраїнську спрямованість російської політики, її автор послідовно обстоював державну самостійність козацької України, демократичність її політичної форми правління, різко засуджав російський деспотизм. «Поневолювати народи і володіти рабами та невільниками, — промовляє автор устами П. Полуботка у його знаменитій промові до Петра I, — є справа Азіатського тирана, а не Християнського Монарха, який мусить славитися і на правду бути верховним батьком народів»¹⁷⁶.

Основні положення державної ідеї, сформульованої в роки Національної революції Богданом Великим, відродившись в публіцистично-образній формі на сторінках «Історії Русів», стали потужним джерелом відродження й розвитку української національної ідеї, що лягла в основу творчості геніального Кобзаря.

розділ V

провідні політико-культурні орієнтації еліти

Дослідження державотворчої традиції доби Української козацької держави зобов'язує істориків спрямовувати свої зусилля на вивчення кола питань, пов'язаних з функціонуванням політичного проводу суспільства. Адже, відповідно до класичного витлумачення сутності держави, державно організованим можна назвати те суспільство, яке у своїй соціальній організації має «особливу групу людей — апарат управління, який виконує різноманітні загальносоціальні функції»¹ і насамперед, наголосимо, — таку першочергову справу як здійснення правління.

З огляду на суспільну значущість, реалізація функції правління потребує найуніверсальніших і найдієвіших засобів, випрацьованих людською цивілізацією. Ними були і залишаються політика і пов'язана з нею влада. Таким чином, здійснення правління міцно прив'язує соціальну верхівку до політичного буття суспільства. Можливості його дослідження сучасні історики пов'язують не лише з традиційним вивченням джерельних матеріалів, але й з науковими реконструкціями, опертими «на глибинні взірці культури, теоретичні гіпотези та ідеологічні позиції»².

У даному зрізі питання нас найбільше приваблює можливість пошуків у такому гуманітарному прояві функціонування української еліти як політична культура. Ми переконані, що історична реконструкція політичних процесів неможлива без надбань у даній сфері. Без врахування політико-культурних чинників, особливо у політичній історії, науковці щонайбільше можуть конструювати абстрактні схеми політичної гри як абстрактно сприйнятого балансу сил, але ніколи не зможуть досягнути й відобразити політичне життя у комплексі та реальному історичному контексті.

Показовим у визначеному нами аспекті є факт укладення Глухівських статей 1669 р. між лівобережним гетьманом та російським

царем. У військовому, силовому змаганні з Москвою Гетьманщина тоді явно поступалася. Це ясно усвідомлював насамперед сам новообраний гетьман Д. Многогрішний. У листі до П. Суховія він стверджував, що погодитися на підданство російському цареві змушений був під жерлами гармат у запаленому бомбами Чернігові. Те ж саме він визнавав у кореспонденції до П. Дорошенка. Оточені з усіх боків «неприятелями», «з нужди раді і не раді кланялися ми і милосердя у них (неприятелів. — *Авт.*) просити»³. З іншого боку, опонуючи спробам лівобережної еліти укласти нові договірні статті з царем і симпатизуючи Москві, ніжинський протопоп С. Адамович зі зневажливою зверхністю до козаків писав: «...а то їх жменька, а затівають небилицю, ніби вони перемогу і подолання здобули, таких статей домагаються, яких поперед цього, коли все військо разом було, не розділившись, не бувало»⁴.

Незважаючи на несприятливе співвідношення сил, старшини висунули свої вимоги і домоглися їх реалізації. Даний історичний випадок наочно демонструє нам, що «спрямування політики та її дієвість визначаються не тільки співвідношенням соціальних сил (додамо: чи військово-політичних потенціалів. — *Авт.*), а й політичною культурою суспільства на певному етапі його розвитку»⁵.

Вивчення політичної культури суспільства, можна, звичайно, розпочати й з субкультур інших соціальних станів та верств. Але заповнюючи дану дослідницьку прогалину, вважаємо за доцільне розпочинати саме з політичної культури еліти. Адже саме вона, на наш погляд, була найбільш адекватна політичній культурі тогочасного суспільства в цілому, оскільки:

- її життєдіяльність була безпосередньо пов'язана зі сферою політики, — здійсненням функції правління;

- її політична активність визначалася природноісторичним законом монополізації елітою влади у суспільстві⁶;

- опанувавши такий інструмент, еліта мала можливість будувати політичне життя суспільства відповідно до цінностей, норм власної політичної культури і поширювати їх на підпорядковані соціальні групи;

- врешті, саме еліта завжди має найкращі соціально-економічні, культурно-освітні, політико-психологічні передумови для витворення, відтворення й утвердження власної політичної культури як загально-суспільної.

Очевидно, саме з огляду на останнє видатний представник соціальної науки останніх десятиліть Р. Дарендорф пов'язує існування політичної культури і «політичного класу» безпосередньо⁷.

У сучасній соціологічній та політологічній зарубіжній та вітчизняній літературі випрацьовано біля двох сотень визначень поняття «політична культура», іноді подібних, а іноді принципово відмінних за рядом критеріїв. Однією з причин цього є підпорядкованість даного поняття відразу двом категоріям — «політика» і «культура». На жаль, сьогодні не існує чіткої визначеності стосовно витлумачення сутності політики. Так само досі немає єдиної загальновизнаної теорії культури.

Вважаємо, що для досліджень політичної культури української еліти другої половини XVII–XVIII ст. цілком придатним є визначення, запропоноване Г. Алмондом і С. Вербою — засновниками «класичного напрямку політології, що пояснює політичні системи, виходячи з тез концепції політичної культури як відправної точки політологічних розвідок»⁸. Вслід за ними ми розглядатимемо політичну культуру як «суб'єктивний вимір суспільних основ політичної системи, тобто сукупність усіх політично релевантних поглядів, позицій та цінностей суб'єктів конкретного соціального і політичного організму»⁹.

У ході класифікування об'єктів, на які можуть бути спрямовані політико-культурні орієнтації, найширшим об'єктом визначають політичну систему суспільства як ціле¹⁰. У політичній еліті такі орієнтації формуються на фоні природноісторичної закономірності монополізування функції правління. Як світоглядна націленість провідної верстви, вона може бути охарактеризована подвійною спрямованістю як всередину суспільства, так і на його зовнішнє оточення.

Природноісторичне прагнення еліти монополізувати своє провідне становище стосовно керованого нею власного народу у зовнішньополітичному аспекті породжує політико-культурну зорієнтованість на політичну окремішність. У суспільно-політичній лексиці української еліти визначена зорієнтованість найчастіше позначалася стійким словосполученням «права та вольності» або його розширеними варіантами: «права, вольності й привілеї», «права, привілеї, переваги, вольності і свободи» й т. ін.

Протягом часу, відведеного історією на становлення, повнокровне функціонування та занепад Української козацької держави, спрямованість на політичну окремішність проявила себе цілим рядом політико-культурних орієнтацій, що характеризувалися різним рівнем політичної субектності. Для їх означення ми скористаємося такими усталеними в історичній науці поняттями як автономія (станова, політична, постсуверенна) та суверенітет.

Аналізуючи сутність орієнтацій на автономію, насамперед звернемо увагу на той факт, що, виокремившись із соціуму Речі Посполитої, козацька еліта у політико-культурному аспекті характеризува-

лася не цілісністю, а внутрішньою суперечливістю і розірваністю. Причому, зміст цього розриву був не стільки кількісним, скільки якісним, тому що він відбувався не між різними угрупованнями старшини, а у політико-культурному комплексі кожного особисто: чи то козацького старшини — вихідця із нешляхетських верств, чи то показаного шляхтича. Сутність цього розриву полягала в тому, що у ціннісно-нормативних проявах політичної культури переважна більшість майбутньої еліти Війська Запорозького була міцно інтегрована до політичної культури Речі Посполитої¹¹, але виштовхнута чи ігнорована польськими урядовцями стосовно задіяності у регулятивно-комунікативних механізмах організації суспільно-політичного життя.

Роздвоєність породжувала різні орієнтації на політичну систему Речі Посполитої. З одного боку, це проявлялося у прагненні інтегруватися до неї через інвестиційну поведінку. Старшини усвідомлювали, що Республіка потребувала їхньої військової служби, і намагалися служити максимально старанно, щоб завдяки цьому досягнути своїх соціально-економічних та політичних цілей. Прикладом таких орієнтацій, реалізовуваних у політичній поведінці, можна вважати політичний курс П. Конашевича-Сагайдачного. З іншого боку, прояви відвертого нехтування польським політикумом конкретних зусиль та ролі козацтва викликало і девіативні (руйнівні), а частіше — напівдевіативні орієнтації на політичну систему Республіки. Козацька верхівка чи сама організовувала антисистемні виступи, чи включалася до боротьби, піднятої козацькими низами, щоб завдяки козацькій шаблі домогтися включеності до регулятивно-комунікативних механізмів. Зрозуміло, що в такому випадку вони не мали на меті руйнування політичної системи, але не бачили інших, крім руйнівних засобів, щоб, силою зброї ослабивши панівні суб'єкти політичної системи, домогтися свого місця між ними за принципом: «як рівні з рівними і вільні з вільними».

Як наслідок, перший етап боротьби козацтва за свої інтереси — етап, відомий під назвою «козацькі війни», — посприяв витворенню політико-культурних орієнтацій на становий автономізм. Проїнята саме цими орієнтаціями, козацька старшина під проводом Б. Хмельницького розпочала, за її усвідомленням, чергову козацьку війну і готова була її припинити, задовольнивши свої станові потреби. Сутність станового автономізму, як синтезу політико-культурних орієнтацій, ми можемо реконструювати за листом козацького полковника Я. Хмеленка від 20 травня 1648р. з-під Білої Церкви до київського воєводи Я. Тишкевича та за інструкцією козацької ради, поданою на початку червня 1648 р. козацькому посольству до короля. Полковник

наголошував, що козаки не ставлять собі за мету «привласнити державу Й. К. М.», а лише прагнуть жити «згідно давніх привілеїв, наданих від польських королів»¹². У свідомості тогочасних старшин такі погляди, безперечно, домінували. Тому в інструкції послам до польського короля від 12 червня з-під Білої Церкви ми зустрічаємо лише вимоги про створення козацтву сприятливих умов насамперед для виконання ними своїх станових функцій у межах єдиного політичного організму. У рамках цієї орієнтації вони тоді потребували збільшення реєстру до 12 тис., права самим обирати старшину, надіслання затриманої за 5 років платні, повернення православним захоплених уніатами церков, складання реєстру кривд, завданих козакам польськими державцями, урядовцями, полковниками¹³.

Крім початку революції, спробу реалізації даної цінності ми зустрічаємо у політиці І. Брюховецького, коли він допустив у Лівобережну Україну московських адміністраторів. Але, вочевидь, у тому випадку ми можемо вести мову про політико-культурну орієнтацію самого гетьмана та його найближчого оточення, але не про позицію козацької старшини, яка у масі своїй не сприйняла його станового козацького автономізму, й І. Брюховецький, разом з Москвою, на-штовхнулися на те, що політологи називають «опором середовища».

Розвиток національної революції поступово підвів старшин до нової політико-культурної орієнтації — політичної автономії для козацької держави — цінності, вперше зафіксованої у листі Б. Хмельницького у березні 1648 р. до коронного гетьмана М. Потоцького. Від імені козацької ради гетьман вимагав поновити козакам давні права і вольності; усунути з полків полковників та інших старшин-«ляхів», щоб при владі перебували люди «лише з їх народу»; дозволити козакам здійснити морський похід; вивести польське військо із Задніпров'я та України й скасувати тут «управління Речі Посполитої»¹⁴.

Подібного змісту вимоги Б. Хмельницький передав польському урядові й після перемоги під Корсунем: створення по Білу Церкву та Умань удільної, з визначеними кордонами держави; поновлення «давніх вольностей»; скасування прав воєвод і старост щодо міст, замків та королівських володінь; підпорядкування Війська Запорозького «лише одному королю»¹⁵.

Отже, на початковому етапі політичний автономізм як цінність включав запровадження козацького самоуправління у південно-східному регіоні України; паралельне скасування діяльності польських органів влади; визнання короля сувереном автономного Війська Запорозького.

Проте політичний автономізм провідної частини української еліти навіть приблизно не обмежувався сформульованим. Насамперед це проявилось у прагненні Б. Хмельницького зміцнити політичну окремішність України через запрошення на вільний польський трон російського царя чи угорського князя. Даний факт засвідчує, що автономізм не обмежував Б. Хмельницького пасивним очікуванням виборів короля, а підданство польському королю не сприймалося як безапеляційне підпорядкування суверенові. Навпаки, владу короля гетьман розглядав як добровільно від себе делеговану, але не відчужену, не таку, що над ним тяжіє чи гнітить, а гарантує права автономії.

Такі орієнтації, вважаємо, є проявом підняття над рівнем політичної автономії, переродження її в «державну» автономію або, якщо точніше, — в автономію максимальної політичної суб'єктності. Проте, що це все-таки ще автономія, свідчить прагнення Б. Хмельницького вплинути на вибори короля. Це, у даному випадку, фіксує факт інтегрованості гетьмана до системи політико-культурних цінностей Речі Посполитої та прагнення включитися і до її регулятивно-комунікативних механізмів. Цю ж орієнтацію ми фіксуємо у словах Б. Хмельницького, сказаних Г. Унковському під час перебування того у Чигирині. Гетьман вказував московському послу якраз на те, що Україну від Польщі звільнила незадіяність старшинства у механізмах формування влади Речі Посполитої: «А нас бог від них (Польщі та Литви. — *Авт.*) увільнив — короля ми не обирали і не коронували і хреста йому не цілували. А вони до нас про це не писали і не прислали...»¹⁶

Найзавершенішої форми державний автономізм досягнув у політико-культурних орієнтаціях старшини на включеність України до тріалістичної Речі Посполитої як рівноцінної Польщі та Литви складової. Детального відпрацювання у тогочасних політико-правових дефініціях дана орієнтація набула у Гадяцькому договорі. Такий автономізм у межах виборної і обмеженої *роста conventa* монархії, цілком можна назвати «державним» автономізмом максимальної політичної суб'єктності. Адже рівноправне становище у тріалістичній Речі Посполитій, при визнанні короля главою виконавчої влади, — це уже автономізм, максимально наближений до суверенітету (правда, у тому конкретному випадку, на неповній етнічній території). Сутність такої автономії мала полягати в тому, що політико-правова суб'єктність визнавалася обмеженою не владою короля, а природною потребою узгоджувати інтереси свого суспільства з інтересами суспільств союзних, об'єднаних потребою реалізації спільних політичних цілей. Проте після витвореного старшинським загалом, очоленим

Б. Хмельницьким, суверенітету як політико-культурної цінності, Гадяцький договір, як відображення автономізму, все ж був відступом у справі втілення орієнтованості на політичну окремішність українського народу.

Автономією також прийнято називати і політико-правове становище Гетьманщини після втрати нею суверенітету. При цьому вказується, що український соціум за того часу мав обмежену (чи неповну) політичну суб'єктність. Вважаємо вживання терміну дуже приблизним. Насамперед тому, що за логікою наростання політичної суб'єктності він може лише передувати суверенітету. Якщо ж він наслідую суверенітет, то це може відображати лише деградацію державності і бути результатом не внутрішніх процесів, а зовнішньополітичних тиску та втручання. По-друге, і це найголовніше, автономізм не вичерпується обмеженою політичною суб'єктністю, його обов'язковою складовою є погодження проявляти свою суб'єктність у межах політико-правового поля багатонаціональної держави. Якраз останнього ми і не спостерігаємо після втрати суверенності. Українські власті, визнаючи обмеження своєї політичної суб'єктності (нерідко вони це змушені були робити під загрозою застосування військово-політичного тиску чи й просто фізичної сили, як це сталося, наприклад, з І. Виговським та Ю. Хмельницьким), завжди наполягали на непоширенні московських політико-правових норм на терени Гетьманщини.

Насамперед ми бачимо чітку орієнтацію лише на визнання над собою влади царя, функції якого, включеного до політичної системи Гетьманщини полягали б лише у наданні легітимності прийнятим тут рішенням та забезпеченні військової протекції.

Старшинський загаль був одночасно чітко зорієнтований на протистояння представникам російської політичної еліти, на невизнання будь-якої залежності від них чи визнання їх включеності до політичної системи Гетьманщини. Попри всю, очевидно показну, лояльність В. Кочубея до монаршого престолу, навіть він у записці-скарзі на П. Орлика виявляв обурення з приводу того, що його запідозрили у спілкуванні з московськими урядовцями: «...у чому помиляється Пан Орлик, бо я Суддя, на писарстві перебуваючи, ніколи до дурних Москалів нічого не писав, а писав до Пресвітлого Престолу Монаршого і до Синкліту»¹⁷. Реалізація цінності політичної окремішності ніяк не пов'язувалася старшинами з домінуванням російських урядовців у політичній системі Гетьманщини. Так, 1710 р. гетьманський кур'єр до Москви у розмові з колишнім чигиринським сотником Невінчаним зізнався: «...що наші і за вольності? Міністр, який при гетьмані, всілякого листа проглядає»¹⁸.

Політико-культурна позиція на окремішність за умови військової слабкості спонукала українців вдаватися до конспіративного листування з використанням так званого «вузлуватого», «короткого письма», «закритими словами», до вживання домовлених виразів та заплутаних, лише учасникам листування відомих фраз¹⁹.

Негативні оціночні орієнтації викликали спроби окремих з них шукати апеляції у царського міністра при гетьмані, як це сталося з куземинським сотником В. Павленком²⁰

Не зупинялися старшини і перед покаранням московських чиновників, що, знову ж таки, підкреслює їхнє сприйняття себе непідпорядкованими представникам центру. Так, відповідаючи на повідомлення наказного чернігівського полковника Леонтія Полуботка, Василь Многогрішний таку ситуацію сприймав як належну й підтримував застосовані заходи: «...не батою їх потрібно карати, лише твоєї милості щиро бажаю, щоб до мого приїзду, як піддячого, так і сих москалів, за доброю і міцною тримати сторожею»²¹. Пізніше, у Москві, на допиті «під муками» Василь Многогрішний пояснював, що піддячий «був ним арештований за те, що напився і бив козаків». Однак свого часу у листі до Л. Полуботка В. Многогрішний давав інше пояснення: це був той піддячий, що ще за І. Брюховецького вихвалявся: «Ще і ваших кафтанів, як і Сомкових, не закаємося носити»²².

Насильницьке обмеження політичної суб'єктності у період постсуверенного автономізму, нехтування українських інтересів у поєднанні з подібними до зацитованого зухвальствами представників московської еліти формували в українському середовищі різко негативні емоційні орієнтації як щодо політики Москви, так і її політичної верхівки. Для прикладу наведемо лише вислови, зафіксовані у «Чолобитній генеральній старшини на Івана Самойловича»: «нерозсудлива війна Московська», «чорти москалі», «дурна Москва», «бісівську, дурну і бридку війну Москва взяла на себе», «бояри непоштивої матері діти»²³.

Показовою у даному контексті є і реакція І. Самойловича на повідомлення про скарги «Москви» у Переяславі з приводу великої кількості серед них хворих та померлих: «Хоча б і всі пропали, то я б тим не печалився»²⁴.

Збереження власного політико-правового простору при обмеженій суб'єктності та природноісторичному прагненні старшини до монополізації свого провідного становища у суспільстві постійно народжувало сплески політико-культурних орієнтацій на суверенність. Так, з чолобитної на І. Самойловича ми довідуємося про такі факти: «І міста Государеві Малоросійські не Государевими, але своїми

іменує, і людям військовим наказує, щоб йому, а не Монархам, вірно служили». Коли ж у Чернігові надумали на ратуші виставити «орла пластаного на знак того, що місто Чернігів є власна Їх Царської Пресвітлої Величності отчина, і казав Григорій (син І. Самойловича. — *Авт.*) Війту і мешканцям так: “Не будете, мужики жити на світі, що хочете виломуватись із підданства Пана, батька мого, і піддатися Москві”, і наказав, щоб орла не ставили, і ставити зухвало не намагалися»²⁵.

Ослаблення напруженості національної самосвідомості (викликає не деморалізацією періоду Руїни, притлумленим і підконтрольним станом українського громадянства протягом правління Многогрішного — Мазепи, петровським погромом, ротацією старшинства на урядах за критерієм повної лояльності до московської політики) та різке послаблення політичної суб'єктності української еліти знову звели її змагання за політичну окремішність до рівня автономізму. Проте і протягом цього періоду автономізм не можна вважати типовим. Адже на даному історичному етапі українська еліта знову визнавала над собою суверенітет лише одного російського монарха і берегла недоторканість власної політико-правової самобутності, домагаючись відновлення традиції обрання гетьмана народом, запровадження сейму, власного законодавства, наполягаючи на власній системі судочинства, увінчаній трибуналом.

До структури визначених нами орієнтацій неодмінно вплітається орієнтація на міцність влади політичного лідера. Вона виникла за часів, коли старшинський загальний орієнтувався на автономізм у межах Речі Посполитої. Ця орієнтація виростала, знову ж таки, з фактичної неврегульованості соціально-політичного становища козацьких старшин, показаних шляхтичів. З одного боку, вони сприймали себе носіями шляхетських вольностей, а з іншого — виступали у ролі жертв відвертого ігнорування й зневажання шляхетських прав польськими урядовцями та магнатами. Таке становище орієнтувало старшин на пошуки гаранта свого соціально-політичного становища, задекларованого у якості шляхетського.

Ці пошуки і сприяли витворенню орієнтації на міцну владу короля. На її існування вказує ціла низка висловлювань Б. Хмельницького та козацьких старшин. У листі до Яна Казимира від 15 листопада 1648 р. Б. Хмельницький переконував того позбутися «побічних короліків» і стати «самодержавцем, як і інші королі, а не як св. пам'яті їх м-ті предки вашої королівської м-ті, що самі були в неволі...»²⁶ «Король як король. Але ви — королевята, князі, броще много — і наброїли», — такою реплікою перебив Ф. Дзеджалій

А. Киселя на початку переговорів²⁷. «Король королем будет, щоби карал і стинал шляхту, і дуки, і князі, щоби вольний був собі — згріши князь — урізати йому шию, згріши, козак — тоє ж йому учинити... не схочет король королем вольним бити — як ся видит»²⁸, — такою бачив владу короля Б. Хмельницький.

У витлумаченні сутності сильної влади у вічі впадають дві речі: тиск на короля з боку різних центрів сили сприймався виключно як деструктивний прояв; міцність влади короля, вважалося, полягала у її вивільненості з-під політичного тиску з чийого боку то не було боку.

Повертаючись до теми політичного автономізму, що у червні 1648р. прийшов на зміну автономізму становому, ми мусимо визнати, що цей автономізм, виходячи із поглядів Б. Хмельницького та його оточення, міг бути реалізованим лише за умови певного реформування політичної системи Речі Посполитої у одній із центральних її ланок — інституції королівської влади.

Доки ж реформування не відбулося, Б. Хмельницький вважав за допустиме виходити за межі автономізму і пов'язаного з ним підданства, перебравши на себе прерогативи свого суверена. Так, залишаючи західний регіон, 2 грудня 1648р. у Острозі гетьман видав універсал з повідомленням про мир і одночасно з попередженням, щоб шляхта не пригноблювала селян і не чинила утисків православній вірі. Уже сам факт публікації такого універсалу вказує на те, що гетьман як підданий сприймав себе одночасно і гарантом реалізації наказу короля. Таким чином він ставив себе, принаймні, нарівні зі своїм сувереном. В універсалі легко прочитується перебирання гетьманом на себе такої складової поняття суверенітету як застосування своєї влади відносно усіх соціальних суб'єктів, у даному випадку стосовно польської шляхти та православних — їхніх підданих: «Цим універсалом ми повідомляємо про це (про мир. — *Авт.*) в. м. панів і бажаємо, щоб в. м-ті також не йшли проти волі і наказу його королівської м-ті і не мали ніякої злоби ні до своїх підданих, ні до руської релігії... І не дай господи, щоб до нас дійшли звістки про те, що хтось упертий і злобливий знову почав проливати християнську кров і вбивати бідних людей, чим порушив би спокій і мир, встановлений його королівською м-тю...»²⁹

Тема міцності влади залишалася актуальною і на зламі XVII–XVIIIст. Чинником її ослаблення цілком справедливо сприймалася боротьба старшинських угруповань між собою та гетьманом за владу. Заклик припинити такі змагання заради зміцнення влади, централізу-

вати її в руках гетьмана звучить у відомих строфах І. Мазепи: «Гей, братища, пора знати, що не всім нам панувати, не всім дано всеє знати, і речами керувати! На корабель поглядимо, много людей полічімо: однак стерник сам керує, весь корабель управує; пчілка бідна матку має, і оноє послухає. Жалься, Боже, України, що не вкупі має сини!»³⁰ Дані образи недвозначно засвідчують, що за часів підпорядкування Москві орієнтації на міцну владу гетьмана в Гетьманщині були послаблені, а тому й не відбувалося консолідації суспільства навколо персони чи посади гетьмана.

На жаль, орієнтації старшини на сильну владу гетьмана були двоїстими. Провідником міцності влади виступали гетьмани, їх клієнтелла. Для решти старшин дані орієнтації ставали актуальними у випадках протистояння представникам російської влади. Це дає підстави говорити не про тверді, усталені позиції, а лише про кон'юнктурні орієнтації. Вони ставали актуальними за умови ущемлення інтересів, як, наприклад, з полтавським полковником, якого зачіпали плани переміщення полковників у зв'язку з наміром боярина Б. Шереметтєва «у Великого Государя проситись в Полтаву на Полковництво» та переведення полтавського полковника на Ніжинське полковництво. Почувши таке «обізвався Полковник Полтавський: є у нас в Батурині володар, кому схоче, тому і дасть»³¹

За критерієм реалізації принципу політичної окремішності найдовідвершеношою політико-культурною цінністю (цінності ми визначаємо як переконання щодо загальної мети суспільно-політичної діяльності) виступає суверенітет, метою втілення якого є повна політична суб'єктність на ґрунті власного політико-правового поля. Одним із найвагоміших сутнісних аспектів суверенітету як цінності є орієнтація соціального суб'єкта на утвердження себе носієм верховної влади на власній території: «...виб'ю з лядської неволі народ весь руський... Досить нам на Україні і Поділля, і Волині; тепер досить достатку в землі і князівстві своїм по Львів, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте мовчіте ляхи»³². Дана цитата до того ж вказує, що у свідомості Б. Хмельницького та його оточення уже були актуалізовані і такі сутнісні прояви суверенітету, як територіальна цілісність та недоторканість.

Суверенітет сприймався і як право на застосування гетьманської влади відносно усіх соціальних суб'єктів: окремих осіб, груп і всього населення на власній території. Адже уже з самого початку повстання ми бачимо, як Б. Хмельницький брав посполитих під своє заступництво. Причому, це видно не тільки з декларацій в універсалах Б. Хмельницького, але і з його реальної політики уже протягом 1648 р. Тому,

втрачаючи свій суверенітет на українське селянство, польська сторона через А. Киселя уже в ході переговорів у лютому 1649 р. домогалася, щоб Б. Хмельницький не брав під своє заступництво простих селян³³.

Повну реалізацію суверенітету як політико-культурної цінності, насамперед, у внутрішньополітичному аспекті, передбачав і Переяславсько-Московський договір 1654 р.: «В начале изволь Твое Царское Величество подтвердить права и вольности наши войсковіе, как из веков бывало в войске Запорожском, что своими правами суживалися и вольности свои имели в добрах и судах, чтоб ни Воевода, ни Боярин, ни Стольник в суды войсковые не вступался, но от старейших своих чтоб товарищество сужены были: где три человека козаков, тогда два третьяго должны судити»³⁴. Якщо до цього додати і поставлену перед царем вимогу про збереження усіх прав і вольностей для усіх інших станів, то ми отримаємо сприйняття старшинами українського соціуму як соціуму верховного і повновладного на своїй території у здійсненні власного права щодо усіх актуальних тоді аспектів внутрішньої політики: судівництва, адміністрування, майнових стосунків.

Факт ігнорування українським урядом деяких обмежень Переяславсько-Московським договором проявив суверенітету лише демонструє силу політико-культурних орієнтацій на останній. Цінність суверенітету засвідчують і наступні показові політичні кроки Б. Хмельницького. Він так і не оприлюднив ратифікаційні акти царського уряду; не дозволив Юрію як гетьману присягати московському цареві³⁵; не визнавав потреби у присяганні пінської шляхти московському цареві. Сам особисто прийняв її під свою протекцію, присягнувши гарантувати її права та вольності. Він відхилив претензії Москви щодо надсилання до московської скарбниці українських коштів. Відхилив введення в українські міста, крім Києва, царських залог. У даному питанні його голос звучав різко категорично: «Судді ж Самойлу й полковнику Тетері він, гетьман, не наказував і на думці у нього не було, щоб царська величність у великих містах — в Чернігові, в Переяславі, в Ніжині — повелів бути своєї царської величності воеводам, а прибутки б, збираючи, віддавати царської величності воеводам»³⁶. З огляду на поведінку російського уряду, особливо після налагодження у 1655 р. контактів між Москвою і Варшавою про можливості проведення між ними мирних переговорів, гетьман не звертав уваги на обмеження у сфері зовнішньополітичної діяльності.

Його зовнішня політика підпорядковувалася втіленню ідеї суверенітету на міжнародній арені. Це була реалізація права українського соціуму не лише бути представленим повноправним суб'єктом міжнародної політики, а й виступати активним учасником міжнародних

відносин, впливати на ситуацію в регіоні з метою найповнішого обстоювання власних інтересів.

І хоча під все посилюваним військово-політичним тиском цінність суверенітету деградувала, проте окремі її складові (орієнтація на територіальну недоторканість та на право застосування своєї влади відносно окремої особи, групи осіб і всього населення на власній території) продовжували залишатися важливою частиною політичної культури аж до запровадження в Україні-Гетьманщині малоросійського генерал-губернаторства. Перша орієнтація проявила себе, наприклад, у Проханні 1763 р., де вимагалось повернути Гетьманщині території, відокремлені за гетьманування І. Самойловича, І. Мазепи, К. Розумовського³⁷. Друга орієнтація знайшла свою реалізацію у першому розділі «Прав, за якими судиться малоросійський народ», де фіксувалось поширення українських правових норм на всіх, без виключення, мешканців. Остання орієнтація як один із сутнісних проявів суверенітету продовжувала жити насамперед тому, що і український автономізм теж ґрунтувався на власному правовому полі³⁸.

Зазначимо, однак, що чим далі українське суспільство віддалялося від часу свого політичного розквіту, тим менше дана орієнтація проявлялася у поведінці еліти і особливо її найвищих угруповань. Наприклад, це яскраво виявлялося у діях Я. Марковича, бунчукового товариша, котрий замість того, щоб домагатися від російських військових підкоритися українським (та й загальнолюдським) правовим нормам, видав на фізичну розправу солдатам своїх слуг за те, що вони зуміли захистити його дім від вторгнення п'яних гвардійців³⁹. До захисту своїх співвітчизників могли ще вдаватися представники сотенної старшини, що за своїм соціальним і службовим становищем безпосередньо спілкувалися з народом. Так, городиський сотник Миргородського полку Одинець 24 грудня 1759 р. попередив поручика Македонського полку, що він разом з козаками буде патрулювати місцевий базар і якщо «побачить гусара у якійсь суперечці або буде наказувати господарю носити в караул їжу, то звелить бити, як собак». А лукомльський сотник Лубенського полку Пиковець 20 березня 1760 р. віддав наказ козакам: «...якщо де хоча б мало гусари шкідливо чинити будуть, то бийте до смерті»⁴⁰.

Складовою суверенітету як політико-культурної цінності еліти пригніченої нації була наявність чіткого політико-ідеологічного та історичного обґрунтування потреби національного визволення. Саме на таке обґрунтування ми натрапляємо у сумнівних щодо аутентичності маніфестах Б. Хмельницького, у стилізаціях на теми цих мані-

фестів. Подібного змісту обґрунтування подає у «Виводі прав України» й П. Орлик.

Навівши ряд історичних і міжнародноправових аргументів, автор обґрунтовував факт окупаційної сутності політики російського уряду, а також її незаконності, як би довго і з якою б силою вона не нав'язувалася: «Але які б великі не були московські насильства, вони не дають ніякого законного права москалям що до України». Далі П. Орлик підсумовував: «Отже з повною рацією можна вивести з усього цього, що Московський Двір належить уважати за узурпатора України». Врешті гетьман у вигнанні висловлював переконаність, що народ ніколи не може втратити права на визволення: «Козаки мають за собою право людське і природне, один із головних принципів котрого є: Народ завжди має право протестувати проти гніту і повернути уживання своїх стародавніх прав, коли матиме на це слушний час»⁴¹.

Хоча цінність суверенності своєю складовою має територіальну цілісність та недоторканість, у політичній культурі ці прояви набули особливої значущості і вирости до окремої політико-культурної цінності — соборності. Її виокремлення, пов'язане з її самоочевидністю, наочністю та природно-історичним прагненням еліти зібрати під власні знамена території, заселені своїм етносом, супроводжувало українську еліту і за часів найбільшої могутності держави, і за часів втрати будь-якої спроможності її самостійної реалізації.

Орієнтація на соборність лежала біля самих витоків Української козацької держави. Вже восени 1648 р. гетьманський уряд звернувся до турецького султана з пропозицією прийняти під свою протекцію «...Україну, Білу Русь, Волинь, Поділля з усією (галицькою) Руссю аж по Віслу...»⁴²

Підкреслимо, що дана цінність ніколи не існувала у вигляді надбання окремих осіб чи груп. Б. Хмельницький активно оперував нею у пропагандистській роботі з армією. Виступаючи у похід проти Польщі 6 травня 1649 р., гетьман ставив перед українськими збройними силами завдання розгромити ворога, щоб добитися визволення Руської держави, територія якої простяглася б від Перемишля до Московського кордону⁴³.

Як показали дослідження В. Смолія та В. Степанкова, реалізація ідеї соборності залишалася одним з провідних рушіїв політики Великого Гетьмана до останнього його подиху⁴⁴. Не виходила вона з поля зору й усіх наступних володарів гетьманських клейнодів та їх оточення.

Одним з яскравих проявів даної орієнтації стали протести української еліти проти Андрусівського перемир'я та Вічного Миру, які узаконювали територіальний поділ України між польською та російською коронами. Це розділення старшини сприймали виключно як шкоду для держави. Так, Я. Лизогуб у листі 1669 р. до переяславського полковника Дмитрашки Райчі висловлював впевненість, що ні П. Дорошенко, ні Д. Многогрішний не бажали б «того утверджувати роздвоєння між Україною, яким ніхто з українських людей в майбутні часи користі не здобуде, те чужим народам на користь»⁴⁵. Те ж саме повідомляв цареві посланець Ф. Бобрович: «...вони всі на тому, щоб обидва боки Дніпра разом були»⁴⁶.

Заради цінності соборності П. Дорошенко у травні 1669 р. звернувся до лівобережного гетьмана Д. Многогрішного з пропозицією: «...зі мною про цілість країни і людей звели надійно листа передати і у майбутньому листуватися, а я від себе тобі обіцяю братську любов і від мого місця повне сприяння»⁴⁷. Це звертання цінне для нас тим, що показує, наскільки сильною була дана орієнтація. Адже П. Дорошенко звернувся з цією пропозицією до Д. Многогрішного після того, як останній виламався з-під влади Чигирина і отримав гетьманство з рук московського царя.

Гетьман І. Самойлович підвладну Гетьманщину називав «українським малоросійським куточком»⁴⁸, підкреслюючи таким чином факт її розділеності. А 8 вересня 1676р. він дякував богу за те, що «вітчизну нашу розторгнуту Україну привів під єдиного монарха і регімент в об'єднання»⁴⁹.

Гарним прикладом, що підтверджує високе місце соборності у системі тогочасних цінностей та норм, може слугувати звинувачення, висунуте на початку 1677 р. І. Самойловичем проти Рославця, котрий здійснив спробу передати Стародубський полк за зразком слобідських полків у безпосереднє володарювання російського царя. Отже, звинувачуючи стародубського полковника, І. Самойлович не вважав наміри останнього найстрашнішим злочином щодо себе як особистості і як гетьмана. Найбільшу провину того він вбачав у підриві єдності та спокою суспільства: «...а що більше, і всю Малу Росію Україну, яка нині, промислом Божим і щастям вашим государським, у бажаній вже процвітає єдності, до шкідливого заколоту, і військо запорозьке, у розділенні того часу бувше, і весь народ малоросійський до більшого кровопролиття привести хотіли, явно і найявніше...»⁵⁰ Як засвідчує сумнозвісна «Чолобитна генеральних старшин на Самойловича», він, незважаючи на укази монарші та статті Вічного миру, не віддавав Польщі сіл «посожських», «поки самі Поляки за велінням Государсь-

ким відібрали»⁵¹. Втративши правий берег, І. Самойлович, як і всі наступні гетьмани, ніколи не відмовлявся від титулування себе, як: «обох боків Дніпра гетьман». Даний факт, на думку істориків держави і права, був засобом нагадування, «що вони не відмовляються від своїх законних прав на Правобережжя»⁵².

Орієнтації на соборність проявляли себе у чіткому географічному визначенні українських територій. Після Б. Хмельницького це робив П. Дорошенко. Приймаючи протягом грудня 1667 — квітня 1668 рр. російських послів, він підкреслював, що під тим боком України слід розуміти не лише території, підвладні його регіменту, але й ті, на яких розмістилися «Перемишль, Ярослав, Львів, Галич, Володимир, її головні міста князівства Руського»⁵³.

І хоча поступово орієнтація на соборність у поточному адміністративно-політичному житті втрачала свої географічні маркери, обмежуючись формулюваннями про єдність обох берегів Дніпра, вона назавжди була зафіксована у політико-культурному комплексі української еліти завдяки «козацьким літописам», особливо найпоширенішому з них Літопису Григорія Граб'янки.

Орієнтації на політичну окремішність сприяли витворенню орієнтації на договірність, характерну для політико-культурного обличчя еліти, як європейської взагалі, так і для української, зокрема. Дослідники розглядають її як один із найбільш звичних для європейських суспільств середньовіччя та ранньомодерного часу регулятор політичних відносин між суверенами-монархами та місцевими елітами.

Основними елементами договірності виступають вимога поважати права та привілеї, вільний вибір протекції, вимога захисту. З огляду на дану цінність будь-яка домовленість розглядалася як акт взаємного зобов'язання. Васал обіцяв своєму сюзеренові «покору, службу й вірність в обмін на захист і пошанування привілеїв васала й традицій його країни. Якщо васал мав підстави вважати, що його володар порушує свої зобов'язання, він мав право виступити проти нього на захист своїх інтересів», або ж просто припинити свої договірні зобов'язання. Найбільш точний виклад цього принципу, на думку О. Субтельного, зафіксований у Schwabenspiegel — одному із первісних джерел звичаєвого права Середньо-Східної Європи: «Ми маємо служити нашим монархам, оскільки вони охороняють нас, але якщо вони більше не захищають нас, то ми більше не повинні їм служити»⁵⁴.

Ми розглядаємо договірність як політико-культурну цінність, яка домінувала над орієнтацією на нічим не обумовлене підданство. Це видно уже з того факту, що навіть у найзагрозливіші моменти для української держави уряд Б. Хмельницького у переговорах з Московією

ніколи не погоджувався на безумовне підпорядкування скіпетру Романових. «...Дамо на себе довірне письмо за руками, з великим підкріпленням...»⁵⁵, — так пояснював Б. Хмельницький сутність висловленого ним побажання бути «під високою рукою московського царя». Зазначимо, що це було сказано у один з найкритичніших моментів історії Української держави — після поразки під Берестечком (що має особливе значення для вивчення політико-культурних орієнтацій). Таку ж орієнтацію продемонстрував й І. Виговський у другій половині 1651 р., повідомивши московському послові, що у випадку принципової згоди царя прийняти Військо Запорозьке під своє покровительство, він, генеральний писар, особисто вирушив би до Москви, щоб «домовлятися, на яких статтях цьому бути»⁵⁶.

Таким чином, для української сторони було природним підданство, опосередковане договором. Очевидно, усвідомивши силу вкоріненості даної цінності у орієнтаціях старшинства, тезу про звільнення козаків від підданства польському королеві, який зламав свою присягу, не обороняючи грецької віри, було долучено до промови В. Бутурліна уже на шляху до Києва⁵⁷.

Яскравим проявом довірності стала і вимога до В. Бутурліна скласти присягу за царя, що він «государ, гетьмана, Богдана Хмельницького і все Військо Запорозьке, польському королеві не віддасть і за них буде стояти, вольностей не порушить, хто був шляхтич, козак чи міщанин і взагалі в яким будь стані до цього часу був і маєтності мав, щоб так був і далі, і щоб цар видав на маєтності свої царські грамоти»⁵⁸. Без цього учасники переговорів з українського боку просто відмовлялися складати присягу цареві.

Серед істориків утвердилася думка, що на однобічну присягу українці пішли лише тому, що потрапили до безвихідної військово-політичної ситуації після того, як кримський хан під Жванцем зрадив Б. Хмельницького, замирившись з польським королем. Проте, перечитуючи документи, можна припустити, що посол В. Бутурлін хоча й не погодився на присягу від імені царя, все ж використав увесь свій дипломатичний хист, щоб переконати українських делегатів, що царське слово і є різновидом присяги. У листі від 17 лютого 1654 р. Б. Хмельницький писав цареві: «Словесам бо царським твоєї ц. в-ті всіляко віримо як нас той же ближній боярин з товаришами заспокоював (увещал) і завірив і на тій вірі нас несхибно утвердив»⁵⁹. Як бачимо, у цьому листі гетьман ставить знак рівності між царськими словесами та присягою, що виражалася тоді терміном «віра».

На особливу значущість царського слова вказував Б. Хмельницький і у листі до московських послів: «Однак пам'ятайте, в. м., і самі,

як Бутурлін словом й. ц. в-ті нас *утвердив* (курсив наш. — Авт.), що й. ц. в-ть не тільки нам права і привілеї від віку надані підтвердити і при вольностях наших зберегти, але понад них ще особні свої... показувати має милості»⁶⁰. Цю думку підтверджує також інструкція І. Виговського українським послам до Москви: «При всьому пригадувати, як нас словом царським В. Бутурлін обнадіював»⁶¹.

І якщо навіть припустити, що Б. Хмельницькому та найвпливовішим старшинам довелося перед собою покривити душею, зображення у листах ходу переговорів вказує на панування у політичній культурі саме цієї цінності. Тому акт (назвемо його актом «завірення царським словом») був продовжений з українського боку рівнозначним — присягою гетьмана і старшини. Таким чином, у політико-культурному сприйнятті старшин справа виглядала як взаємне взяття зобов'язань, скріплених царським словом (з боку московського царя) та присягою гетьмана із старшиною (з боку Війська Запорозького). Саме у такій інтерпретації сприйняла переяславську присягу решта суспільства, включаючи і старшин нижчого рангу, військових канцеляристів. Як наслідок, виникла легенда про взаємну присягу⁶².

Орієнтація на договірність залишалася провідною у витлумаченні сутності стосунків між Україною і Росією впродовж всього часу існування Гетьманщини. Поступово вона набрала чинності і стосовно внутрішньополітичного життя. На це, зокрема, вказує розповідь С. Величка про вибори П. Дорошенка: «...і присягою взаємною Гетьман Війську, а Військо Гетьману на вірність і щирість закріпили»⁶³. Через призму реалізації договірних відносин сприймали старшини російське суспільство та царя. Так, у червні 1669 р. , посилаючись на Глухівські статті, «полковник Костянтин не велів до віри йти остерській і козельській і бобровицькій і заворицькій старшині козакам і міщанам для того, що гармат їм не віддано з городка залізних»⁶⁴.

Договірність залишалася цінністю й для призначеного гетьманом І. Скоропадського, який прагнув будувати свої взаємини з царем на договірних засадах — Решетилівських чолобитних. І, завершуючи свій гетьманський та життєвий шлях, у проханні-відповіді щодо запровадження Малоросійської колегії І. Скоропадський 5 травня 1722 р. заявляв цареві, маючи на увазі і його указ від 29 квітня: «...за котрими визначеннями Предків Вашої Величності хоча й раніше того і чинилося, проте ж нині те упущене, невідомо для чого, і чиниться все проти згаданих договорів Богдана Хмельницького»⁶⁵. На юридичну неправомірність дій царського двору у Коломацьких статтях наголошував Д. Апостол, опираючись знову ж таки на засади договірності: «...в пунктах ...нікому від великоросійських начальників в

права і суди наші вступатися, також від маєтків старшини і козаків рядових, жодних стягати зборів не написано...»⁶⁶

Однією з найпоширеніших орієнтацій в межах договірності була орієнтація на пошуки опори в статтях Б. Хмельницького. Вона пройшла через весь час існування Гетьманщини як окремого політичного тіла і залишалася актуальною до 60-х рр XVIII ст. включно⁶⁷.

Однією зі складових договірності є орієнтація на гарантування сувереном поваги до людської гідності, до зусиль і справ, виконуваних на спільну користь чи користь суверена. Цей аспект договірності відображено у закликах І. Брюховецького до козаків не підкорятися воєводам, де він підкреслював: «...у договорі ж написано в усі роки давати платню козакам, а нині нас мужиками називають»⁶⁸

Це чітко фіксується П. Орликом у описі обурення вищого ешелону старшинства на висловлювання п'яного О. Меньшикова: «...час нині за тих ворогів (старшин — *Авт.*) братися». Старшини казали, що козаки «за наказом царської величності, без всілякої незгоди, вірним і слухняним серцем... своїми оброками служать далекими і довгими походами, з останньої худоби розоряються, кров свою проливають, і у різних місцях, то в Інхлянтах, то в Польщі, то в Литві, то в Казанській державі, то в Донських містах, гинуть і зменшуються, а за ті служби, і попередні за турецької війни і за теперішні не тільки жодної немає милості, але ще і лають нас і принижують і неробами називають, і вірної нашої служби за півшага не цінують, а врешті і про погибель нашу промишляють»⁶⁹. Та ж сама орієнтація на повагу до гідності українців, як підданих, з боку турецьких, польських, московських протекторів прослідковується і у вірші І. Мазепи: «От всіх не маш зичливості, а ні слушної учтивості: мужиками називають, а підданством дорікають»⁷⁰. Орієнтації на вимогу поважати гідність українців як учасників договору зафіксовані у офіційних документах гетьманів, де вони домагалися від царя заборонити називати українців зрадниками або виговцями, мазепинцями і т. п. Зокрема, таку вимогу ми зустрічаємо і в проекті договірних статей 1710 р. І. Скоропадського (п. 5), де гетьман вимагав позбавити українців від «тяжкодосадної від великоросійських людей висловлюваної зрадницьким приреченням договорів, осуду і облаювання»⁷¹.

Як одна із орієнтацій у межах договірності постає у епізоді, описаному П. Орликом, вимога до гарантування сувереном прав і вольностей підданого. Від наказного гетьмана Д. Горленка І. Мазепа дізнався, що людські права і гідність того, разом із старшинами відверто нехтуються московцями (їх насильно з коней «зіпхнуто», і коні забрано «в підводи»); довідався також, що і соціально-політичні

права українців знаходяться під загрозою. Д. Горленко надіслав копію царського указу, стверджував П. Орлик, яким полки Київський і Прилуцький планувалося відрядити до Прусії «заради навчання і переоблаштування їх у регулярні драгунські полки». Вислухавши це, Мазепа сказав: «...якого ж нам добра надалі сподіватися за нашу вірну службу, і хто ж би був таким дурнем як я, щоб під цей час не перехилився до противного боку на такі пропозиції, які Станіслав Лещинський до мене надіслав?»⁷²

Договірність включала і сподівання, що за старанну службу піддані здобуватимуть вшанування і винагороду. Так, після наради в Жовкві 1707 р. Мазепа вимовив: «...якби Богу так вірно і старанно служив, отримав би найбільшу винагороду, а тут, хоча б в ангела перетворився, не зміг би службою і вірністю моєю жодної отримати подяки»⁷³.

Найчастіше цінність договірності проявлялася в орієнтаціях на отримання захисту у скрутну хвилину. В іншому випадку гетьман мав законну підставу відмовитися від виконання своїх обов'язків. Так, зокрема, у червні 1669 р. Д. Многогрішний, втративши надію отримати військову допомогу російського царя для відсічі татарам, передав стрілецьким сотником А. Шиловим до Москви: «...неприятелі наступають, а государевих ратних людей полків немає нікого... і звелів би великий государ своє... знамено і булаву у нього забрати тому, що йому оборони немає»⁷⁴.

Саме на нездатність царя надати захист для України вказує П. Орлик, посилаючись на одну з розмов гетьмана і Петра І. Він розповідав, що коли на початку 1708 р. І. Мазепа попросив у царя 10 тис. російських солдатів, щоб захистити українські землі від вторгнення шведів, то отримав у відповідь: «Не тільки 10000, але й десять чоловік не можу дати: як можете, самі бороніться». За таких умов у Мазепа залишався єдиний засіб — змінити протекцію слабого на протекцію сильнішого володаря і таким чином захистити «бідну, нещасну Україну». Таку зміну цілком виправданою, разом з українським гетьманом, вважав також П. Орлик, цитуючи: «І сам Бог і цілий світ буде бачити, що від нужди те вчинили ми і, як вільний незавоюваний народ, старалися про спосіб цілості нашої»⁷⁵.

Як видно із останньої цитати, договірність включала і орієнтацію на вільний вибір протекції. П. Орлик у листі до С. Яворського зміну Мазепою протекції подавав у класичній схемі. Він стверджував, що гетьман навіть написав до царя листа, у якому подякував за протекцію, а разом з тим постарався «виписати всі наші образи колишні і сучасні, прав і вольностей відняття, остаточне розорення і заздалегідь підго-

товану всьому народові згубу». Довівши таким чином, що порушення умов протекції виходило з московського боку, автор підводив до природного у межах цінності договірності висновку: «Ми як вільні під високдержавною царської величності руку для православ'я Східного одновірства прихилилися, так залишаючись вільним народом, вільні тепер відходимо»⁷⁶.

Орієнтації на договірність передбачали і можливість припинення договірних стосунків. Таке право здобувала та сторона, яка опинялася перед фактом порушення договірних зобов'язань контрагентом. Так, наприкінці лютого 1660 р. рада відмовила відрядити козаків на допомогу цесарю, «тому що Поляки на договірних статтях не вистояли»⁷⁷. Аналогічно пояснював наприкінці 1668 р. свій розрив з кримським ханом П. Дорошенко. Як повідомляв у своїй «сказці» російський урядовець, гетьман сказав: «З Татарами ж вчинена у нього приязнь велика і присяга міцна, і не можна ж було йому від тої приязні і міцної присяги від них Татар відлучитися; тільки бачачи з їх боку невиконання, що батьків їх і братів і родичів Малоросійського краю людей багатьох забрали до Криму, і він же П. Дорошенко вирішив з ними розірвати, і буде їх побивати»⁷⁸.

Тим же самим пояснював в одному зі своїх маніфестів розірвання договірних стосунків з царем І. Мазепа: «...всюди кредит Російського народу страчений від недотримання трактатів і даних обітниць»⁷⁹.

Незважаючи на порушення симетричності у взаєминах між Україною та Московією, ідея договірності протрималася до кінця існування Української козацької держави. Цьому сприяв насамперед Переяславсько-Московський договір, який обидві сторони, до речі, називали «трактатом», «договорами», «пактами», «договірними статтями», «постановленими пунктами, на яких приступив під високдержавнішу руку... гетьман Б. Хмельницький з усім Військом Запорозьким і народом Малоросійським» і який постійно актуалізовував дану цінність і пов'язані з нею орієнтації. Завдяки березневим статтям Б. Хмельницького статусу договірних набували, принаймні у баченні старшин XVIII ст., «договірні статті» усіх інших гетьманів. «Ті договори від часу до часу при постановленні кожного гетьмана поновлювані і підтверджувані були», — підкреслюється у Проханні 1763 р.

Проте на середину XVIII ст. політико-культурна цінність договірності все більше ставала надбанням історичного міфу. Це можна засвідчити посиланням на те ж Прохання, у вступі якого визнається, що останнім часом договірні статті «слабким малоросійському народу

стали бути захистом»⁸⁰. А у першому пункті, де мова ведеться про вольності малоросійські в цілому, хоча і згадується про збереження на вічні часи прав, запроваджень, привілеїв, вольностей і переваг під час підданства Б. Хмельницького, однак не згадується, що вони були зафіксовані укладенням договору. У загальному контексті вони кваліфікуються лише як надані і затверджені⁸¹.

Паралельно з орієнтацією на договірність існувала й орієнтація на підкреслення добровільності прийняття підданства. Дану орієнтацію ми фіксуємо уже 1658 р., зокрема, у наказі посла І. Виговського — миргородського полковника Г. Лісницького: «...добровільно обрали царя, його милість, собі, і церквам святим оберігатися, на вірність без всякого присягнувши примусу...»⁸² Цю ж орієнтацію актуалізував Д. Многогрішний у листі до Л. Барановича 26 вересня 1668р.: «...вольностей своїх не шаблею, але добровільно піддав[шись] єдино його царській пресвітлій величності... про вольності просили»⁸³.

Опора російської еліти на силу та ігнорування нею ідеї договірності вели до актуалізації українською стороною орієнтації на добровільність, яка давала можливість захистити українські права і вольності від обмежень. Саме в такому контексті звучить відповідь Гамалії російському чинові на вечері у Самойловича: «...що ти на мене, полковнику нарікаєш? Не шаблею, ж, нас взяли»⁸⁴. Як бачимо, тут вказівку на добровільність зроблено у контексті підкреслення незалежності, суверенності представників українського політикуму.

Поступово посилення на добровільність все частіше використовувалися для обґрунтування не вимог, а прохань про збереження автономного політико-правового статусу Гетьманщини та її еліти. Як цілком сформовану таку орієнтацію ми можемо спостерігати у ході виборчої кампанії 1767р. та роботи Катерининської законодавчої комісії, котра мала скласти новий кодекс законів Російської імперії. І у Наказах депутатам, і у їхніх виступах під час роботи комісії, і у спільному «Проханні малоросійських депутатів» 1768р., — скрізь лунає тема «благоприєднаності». І хоча доволі часто вона поєднувалася зі старою темою договірності, але кожного разу домінувала уже в самій формі і сутності висловлювань, як, наприклад, у згаданому проханні: «...відомо і те, що це добровільне підданство вчинене на... договорами і даними привілеями затвердженій основі»⁸⁵, чи у міркуванні (мненні) Г. Полетики: «...усі договори і угоди під час благоприєднання Малої Росії до Російської Імперії здійснені були на спільній всіх тих чинів згоді»⁸⁶. А депутат В. Золотницький уже й не міркував поняттям договірності: малоросійське шляхетство, «благоприєднавшись російській короні з духовенством, козацьким корпусом і міщан-

ством отримало і завжди отримувало урочисте від всеросійських государів про недоторканість заздалегідь назавжди своїх прав і привілеїв підтвердження»⁸⁷.

Звичайно, вагомішим, ніж форма висловлювань, аргументом є сама структура визначеної цінності. Добровільність ми вправі розглядати як провідну у даній парі цінностей тому, що система їх захисту, утвердження будується не на політико-правовій основі (що було характерно для часу домінування договірності), а на цілому ряді історичних заслуг України перед Росією. У «Поданні лубенського дворянського депутата» Г. Полетики ми зустрічаємо простору «Виписку із привілеїв, прав і договірних статей, на яких підставах перебуває малоросійське шляхетство і чим воно доводиться»⁸⁸, що засвідчує його особисту орієнтованість на цінність договірності.

Проте у спільному «Проханні Малоросійських депутатів», підготовленому уже в ході роботи комісії, коли посланці усвідомили, що їхні права і вольності не будуть включені до «генерального укладення» (кодексу), поряд зі згадкою про договірний характер підданства основний акцент робиться на десяти «користях», які «від цього добровільного Малої Росії приєднання Російської імперії відбулися» і мали б спонукати владу останньої до збереження української автономії. Це, зокрема, добровільне приєднання «таких просторих і плодоносних земель без будь-якого кровопролиття»; «завоювання великого князівства Смоленського, в якому малоросійське військо не малу брало участь»; «заселення російських пустих земель малоросійським народом, чому доказом служать Слобідська, Білгородська і Воронізька та інші губернії»; «прикриття» собою «багатьох внутрішніх Російської імперії областей від наступів неприятельських»; «продовжувана через 114 років без оплати малоросійського шляхетства і козацького війська служба»; «безплатне утримання» великоросійських регулярних полків; звичайні та надзвичайні побори «хлібом, биками, кіньми»⁸⁹ і т. ін.

Орієнтації на правове регулювання взаємин були складовою того комплексу вимог, які висувалися перед польською стороною козацтвом та православним шляхетством з моменту виникнення суперечностей між цими соціально-політичними суб'єктами у межах політичної системи Речі Посполитої. Дана орієнтація представлена на початковому етапі Національної революції. Для української політичної еліти вона залишилася актуальною протягом всього часу існування Української козацької держави. Зовнішньо- та внутрішньополітичні обставини зумовили її розгалуження на відповідні аспекти, які, проте, мало чим відрізнялися за своєю сутністю — зорієнтованістю на звільнення

політики від свавілля. Отже, у зовнішньополітичному аспекті дана орієнтація витворювалася на ґрунті стосунків козацької старшини з представниками російського суспільства. Орієнтуючись на власну модель суспільно-політичних взаємин, представляючи свої вчинки не інакше як прояви волі царя, московські службовці своєю поведінкою дуже швидко викликали спротив української сторони. Причому, він набував свого оформлення саме як орієнтація на недопущення свавілля з боку московитів. Так, Г. Гуляницький 1658 р. заявив московським воеводам: «Будучи під владою Королів польських і великих Князів литовських за права й вольності свої ми все стояли і з неволі ми освободились. Так само і вам кривд і грабежу не подаруємо»⁹⁰. Дана орієнтація виступала і складовою відомої формули «ви нас не шаблею завоювали», тобто ми не безправні. Саме такий контекст прочитується у описі згаданої сутички між Гамалією та російським полковником П. Борисовим: «...Що ти на мене, Полковнику, нарікаєш? Не шаблею, ж, нас взяли»⁹¹.

У комплексі орієнтацій на правове регулювання чітко виокремлюється орієнтація на застосування власного права. Так, І. Самойлович дякував цареві, що той передав стародубського полковника Рославця, ніжинського протопопа Адамовича та інших для суду над ними «за правами нашими»⁹². Так само був орієнтований І. Мазепа. Слідство і суд над донощиками перехрестом П. Яценком та ченцем Соломонком, переконував гетьман царя 24 лютого 1708 р., «мають бути тут всередині, в регіменті моєму»⁹³. Паралельно цій орієнтації серед українського старшинства виробилася також орієнтація на неприйняття російських правових норм. Причому, дана орієнтація не обмежувалася підкресленням політичних аспектів стосунків, що склалися. Політична еліта Гетьманщини не сприймала самих принципів правового доведення у Московській державі: особистого зізнання, перевіреного чи здобутого катуванням. У системі аргументування старшини орієнтувалися на речовий доказ, документ. Вони не могли у зв'язку з цим не засуджувати тогочасне «великоросійське жорстоке і в цілому світі незвичне право, через яке багато невинних часто гине, а саме «доводчику первый кнут»⁹⁴. П. Орлик розповідав, що у справі Кочубея та Іскри його вразив найбільше той факт, що їх «без всілякого розслідування на катування брано, кнутовано і мучено»⁹⁵.

Вкрай негативні як оціночні, так одночасно й емоційні орієнтації викликало серед української еліти т. зв. «слово и дело». Коли якийсь значковий товариш Кузьменко проголосив 1763 р. за собою «слово и дело» старшини, цей вчинок оцінили як «ненависное изображение»⁹⁶.

Свідченням орієнтації на право та обмеження сваволі високих посадових осіб є типове у таких випадках формулювання, за яким вирок є результатом роботи суду: «...і за вироком, який на них впаде... покарати».

Даний документ засвідчує також, що покарання розглядалося як засіб викорінення злочинів через страх: «на страх іншим легковажним і злим людям, щоб таких злих справ чинити не сміли»⁹⁷.

Функція суду бачилася як можливість для звинуваченого виправдатися. Повідомляючи царю про суд над полковником Рославцем, І. Самойлович двічі вжив зворот «для виправдання». Прохання І. Мазепи вказувало, що «розслідування і суд» розглядалися як засоби відновлення «справедливості»⁹⁸. Орієнтація на правове вирішення судових справ закладена і в механізмі звинувачення, яке мало бути не голослівним, а доведеним аргументами: «...потім явку скарги моєї проти них всіх злісних і ворожих... купно з доносами старшини полку стародубського і свідчення істинних осіб перед ними представляв, усними словесами тих всіх свідків, для кращого їм запевнення і достатніх доказів становив»⁹⁹. Показовою у даному контексті є відмова дев'яти учасників сумнозвісних опозиційних намірам російських властей виборів депутата 1767р. від ніжинського та батуринського шляхетства підписатися під екстрактом судового розслідування, проведеного у їхній справі. Свою позицію старшини насамперед обґрунтовували тим, що в документі «виключене все те, що тільки до виправдання їхнього за допитами служити могло, а внесені одні резони їх звинувачення»¹⁰⁰.

У правосвідомості українських старшин виглядає чітко сформованою орієнтація на неправомочність примусу. Так, А. Скоропадська невдовзі по обранню чоловіка гетьманом казала старшині Забілі: «А ми хоча і взяли гетьманство, так із нужди і це нам прощено буде»¹⁰¹.

У середовищі старшинства існувала також орієнтація на безпристрасність суддівства. Дипломатично відмовляючись від осуду царевича Олексія, старшини посилялися на те, що «судити сина з батьком і своїм Государем вони жодної влади не мають, та й ніхто зі співгромадян у такій важливій справі стороннім суддею бути не може»¹⁰².

Політична окремішність Гетьманщини та сформовані на її ґрунті відповідні політико-культурні орієнтації, звичайно, впливали на орієнтації щодо права, застосовуваного у сфері політики, де воно все менше могло опертися на силу традиції і все більше зумовлювалося суспільно-політичними чинниками та потребою їх регулювання. Поєднання орієнтацій на звільнення політичного життя від свавілля та на довірність з нагальною потребою витворення цього життя практично

заново призвело до утвердження орієнтації на конституціоналізм — цілеспрямоване вибудування нового суспільно-політичного устрою (термін «конституція» походить від латинського «constitutio» — устрій, лад), за якого суб'єкти політики, особливо провідні, діяли б у рамках чіткого обмеження своїх повноважень

Нам не видається дивним той факт, що у континентальній Європі саме Україна започаткувала традицію конституціоналізму. Адже дана ідея як здобуток європейської цивілізації виникла з потреби обмежити владу короля та представників феодальної влади, тобто, з потреби суспільно-політичної. Це можна продемонструвати на прикладі Великої Хартії вольностей 1215 р., Конституції США, низки європейських конституцій, започаткованих Великою французькою революцією. До того ж, підкреслимо, скрізь ми маємо справу з революційними перетвореннями, які заперечували чи, принаймні, не могли бути реалізованими у межах традиційного регулювання взаємин між представниками політичної еліти, між ними та підпорядкованими верствами, що могли проявити свою політичну суб'єктність.

Внаслідок Національної революції в Україні розпочалися процеси формування нової державності. А вони у правовій сфері, на думку дослідників історії держави і права, здійснюються як «перехід від норм звичаєвого права, до норм, створених державою»¹⁰³.

Даний природно-історичний процес в Україні поєднався з політико-культурними позиціями на правове регулювання взаємин та на договірність (пригадаємо, що у внутрішньополітичному аспекті договірність у Гетьманщині бачилася як взаємна присяга гетьмана і Війська на дотримання своїх чітко окреслених обов'язків стосовно контрагента, включаючи й гарантування його прав).

У підсумку, ідея конституціоналізму як загальноєвропейської потреби вперше на європейському континенті була реалізована в Українській козацькій державі як наслідок Національної революції не випадково, а закономірно, як це було зроблено і європейськими суспільствами (включаючи й цивілізаційно похідне від них суспільство США) у ході власних революційних перетворень.

Зруйнування на теренах України політичної системи Речі Посполитої поставило на порядок денний потребу регулювання взаємин між власною державною центральною владою і суспільством, між ними та царем як сувереном, між суспільними станами та верствами. Запозичити чи використати у цій справі козацьке звичаєве право було неможливо. Регулювання суспільно-політичних відносин за допомогою козацької традиції було можливе до того часу, поки політична окремішність не виходила за межі станового автономізму. З побудо-

вою власної держави неспроможність традиції було компенсовано витворенням державних конституційних норм. Спочатку їх вмістили-щем стали договірні статті гетьманів з московськими царями і насамперед Переяславсько-Московський договір, який, з огляду на закладені у ньому зерна конституціоналізму, М. Грушевський називав «конституційною хартією» України і порівнював її з англійською «Великою хартією вольностей» 1215 р.

Закладена у статтях ідея конституціоналізму виросла до оформленої у цілісний документ, відомий під назвою «Конституція П. Орлика» від 5 квітня 1710 р. Констатуючи суверенітет під протекцією шведського короля, недоторканість кордонів, прав-вольностей, тобто, сформованої на той час соціальної структури, соціально-політичної і правової систем, конституція зосереджувалася саме на питаннях вивільнення сфери політики від свавілля. Оскільки цей процес розвивався насамперед у межах ради старшини, учасниками якої були два провідних суб'єкти політичного життя Гетьманщини, ми маємо всі підстави розглядати її інституційованою ареною зіткнення гетьмана — уособлення загальносуспільного інтересу та старшин — представників інтересів своєї верстви.

Зіткнення нерідко були дуже гострими як за змістом, так і за поведінковими реакціями. Прикладом може послужити рада старшин під Замостям, коли «гарячіші полковники докоряли Хмельницькому п'янством і бездіяльністю і особливо різко відзивався на гетьмана Чорнота»¹⁰⁴. Прикладом іншого зіткнення, де старшини виступали від імені інтересів окремішних, є рада осені 1653 р., коли «до гетьмана приходили полковники і казали йому гетьману: не потрібно нам чужої землі обороняти, а свою безоглядно метати; досить нам того, що за себе стояти і свою землю обороняти. І гетьман дістав шаблю, і рубнув Черкаського полковника Єська по лівій руці»¹⁰⁵. Свого часу Д. Многогрішний практично паралізував роботу ради: «...нині його, гетьмана, вся старшина боїться погляду і вести мову ні про які справи не сміє, оскільки гетьман став до них непомірно жорстоким», «тільки де кому мовить слово та й за шаблю»¹⁰⁶.

У чолобитній на І. Самойловича старшини ставили у вину гетьману свавілля: «Уряди зі свого гніву віднімає і з непристойних причин їх карає, і в безчестя вводить, і кого хоче без суду і без доказу даремно»¹⁰⁷. Право ж розглядалося як умова гарантування справедливості: «Суддівського уряду уже чотири роки не віддає... а в небутті суддей погасло право, і ображеним людям немає управи, і тому плачуть багато»¹⁰⁸.

Серед історичних документів ми знаходимо і свідчення учасника змагання з протилежного боку. Такою є скарга І. Мазепи 1689 р. Перебуваючи у Москві, гетьман повідомив, що колишній переяславський полковник Дмитрашко-Райча «повсякчас лає його поза очі та ганьбить при старшині й полковниках», і попередив, що він скаржитиметься на Райчу на різдвяному з'їзді старшині й полковникам¹⁰⁹. Як бачимо, гетьман продемонстрував орієнтацію на легітимацію політичного змагання між ними у межах роботи Ради старшини.

Історична школа змагання виховала у його учасників ставлення до права як до політико-культурної цінності, котра мала звільнити сферу політики від свавілля. Чітку фіксацію цього ми зустрічаємо у Конституції П. Орлика. Там, зокрема, усувається можливість для «властолюбних накупців» «над слухність і право» «приваблювати серце Гетьманське корупціями»¹¹⁰ і таким чином здобувати уряди. Отже, право сприймалося регулятором кадрової політики.

Цінність права знаходила свою реалізацію і у підпорядкуванні їй гетьманської інституції у справі правосуддя. Якби хтось з «військових урядників» будь-якого рангу вчинив злочин «чи то гонор Гетьманський насмілюся образити», гетьман ні в якому разі не міг їх покарати «приватною своєю помстою чи владою», а зобов'язувався передати справу на розгляд Генерального Суду, який і визначав би факт вини та форму покарання.

Нарешті, Конституція П. Орлика утверджувала провідну роль права у відкритому політичному змаганні гетьмана та старшин. Представники останньої отримували правовий захист у всіх випадках, коли вони приватно чи публічно вказуватимуть гетьману на недоліки його політики: «...тоді тая ж Старшина Генеральна, Полковники і Генеральні радники, спроможні будуть вільними голосами чи то приватно, чи, коли нагальна і невідкладна потреба вкаже, публічно на Раді Його Вельможності вговорити і про порушення прав і вольностей отчистих нагадати, без ущемлення (уближення) і найменшого пошкодження високого рейментарського гонору; про які вговороти не має Ясновельможний Гетьман вражатися і помсти чинити, але непорядки виправити старатиметься»¹¹¹.

Позиція старшинства на правове регулювання знаходила своє втілення і в чинному на Лівобережжі праві. Спочатку у комплексі законів, у центрі яких стояв Литовський статут, а потім у «Правах, за якими судиться малоросійський народ». Сам факт витворення нового українського кодексу для нас є цінним уже тим, що він дає можливість виявити, які правові норми були тоді актуальними, а тому переносилися з Литовського статуту. Шляхетство визнавало за норму

право недоторканості від арешту, ув'язнення, позбавлення майна без судового вироку¹¹². Таким чином, еліта Української козацької держави у внутрішньостанових стосунках, запозичивши норми, якими жила еліта попередньої історичної епохи, доповнила їх новими здобутками.

Проте поряд з надбаннями було запозичено і нехтування, особливо майновими правами нижчих соціальних верств. Адже протягом існування держави ми маємо доволі багато прикладів беззаконня у сфері придбання чи й вульгарного відбирання землі у селян та козаків.

Разом з тим, чим більше в Гетьманщині зміцнювали свої позиції представники та інституції російського суспільства, тим менше українські старшини орієнтувалися у своїх сподіваннях на право. Прикладом може послужити досвід дуже лояльної до російської влади сім'ї Марковичів, голова якої досягнув високого соціального становища, виконавши ряд кур'єрських доручень від Петра I до Стамбулу у час «зради» І. Мазепи. На його сина, наказного полковника Якова Марковича, дозволяв собі «кричати» російський солдат, «з'явившись з інструкцією їхати мені (Якову. — *Авт.*) до Глухова»¹¹³. Під час Гілянського походу (1725–1727) на нього, бунчукового товариша, та його підлеглих могли напасти російські солдати під надуманим приводом влаштування вогнища небезпечно близько від порохових запасів¹¹⁴. Міністр (так звали наглядача царського уряду за гетьманом) Наумов у присутності гетьмана міг «виговорювати», «кричати» на бунчукового товариша — службову особу, підпорядковану безпосередньо гетьману¹¹⁵. Не зважав на особу гетьмана не лише міністр. Це міг собі дозволити і російський член Генерального Суду. Так, підполковник Львов, показуючи своє незадоволення ходом судового розгляду, у присутності гетьмана, «розсердившись вихопив справу із рук канцеляриста і пішов додому», обізвавши Я. Марковича «неробою, дурнем і ледарем», репетуючи на все приміщення суду¹¹⁶. Він же, всупереч українським законам та універсалу Д. Апостола, вирішив справу по-своєму, а «у суді генеральному ...солдата на місце жолдака поставив, нібито для своєї якоїсь безпеки, а універсал гетьманський (і перший, і другий у тій справі — *Авт.*) у суді не прийняв»¹¹⁷. Знову ж таки порушуючи закон, Львов міг кинути до в'язниці довірену особу у суді та, незважаючи на офіційні листи гетьмана, 10 тижнів, за пасивного потурання міністра Тургенева, утримувати її там. Петербурзькі власті, теж ігноруючи особу гетьмана, направляли своїх посланців у різних справах, що стосувалися України, безпосередньо до міністрів¹¹⁸.

Батька Якова, Андрія Марковича, генерального підскарбія і навіть російського дворянина, у судовій справі з фельдмаршалом Мініхом право захистити не могло, а лише «благання змилостивитися». Той

же фельдмаршал міг безкарно зневажати і українське право, і Генеральний Суд. Незважаючи на те, що справа із Марковичами була вирішена на його користь, фельдмаршал, перебуваючи у Глухові, кричав на суддів Генерального Суду: «Таких суддів повісити або, побивши кнутом, заслати до Сибіру», а про права наші казав: «Шельма писав, а каналля судив»¹¹⁹. Принагідно зазначимо, що у ході судового розгляду брат Марко за погрозу побити до смерті російського кирасира був покараний судом розжалуванням «на 3 місяці у рядові козаки» та позачерговою висилкою у похід на Українську лінію.

Цих прикладів із життя Марковичів цілком досить, щоб погодитися із твердженням історика Д. Міллера, що у тогочасній Україні під російською владою «торжествувало не право, а сила. Хіба дивно, що в кінці-кінців сила стала викликати до себе значно більшу повагу, ніж право? Ідеал права був замінений ідеалом сили. До нього, до цього нового ідеалу, і потягнулися усі, кому це дозволяли умови життя»¹²⁰.

Попри весь цей тиск, що зумовлював посилення конкретноситуативних орієнтацій на нехтування права, позиція нової шляхти як верстви полягала у сприйнятті права як цінності. Так, зокрема, запевняв учасників Катерининської законодавчої комісії депутат від шляхетства Гадяцького, Миргородського і Полтавського полків М. Мотоніс: «...за злочини і злодійства закони повинні піддавати одному й тому ж покаранню людей всілякого чину та гідності без огляду на особи». І навіть межу між «підлими» і «благородними» він проводив, використовуючи, поряд з іншими, критерій правослухняності: «Підлі лише ті, які мають дурні властивості, чинять справи, противні законам, непристойні своєму званню...»¹²¹.

Складовою політичної культури української еліти виступали і політико-культурні норми як загальновизнані вимоги до поведінки політичних суб'єктів, що, безумовно, формувалися під впливом цінностей. Старшини як представники політичної еліти у виконанні своєї суспільної функції правління практично зразу ж наштовхнулися на потребу узгодження інтересів усіх соціальних верств, підпорядкування окремішнього, часткового інтересу загальносуспільному. Дана потреба викликала до життя відповідну норму: підпорядкування приватного інтересу суспільному благу.

Посилаючись саме на дану норму, пояснював П. Орлик причину переходу І. Мазепи на бік Карла XII. У листі до С. Яворського колишній генеральний писар стверджував, що, присягаючи на вірність змовницьким задумам, гетьман казав йому, що це він робить «не для приватної моєї користі, не для високих гонорів, не для більшого

збагачення, а ні для інших яких-небудь примх, але для вас всіх, хто під владою і регіментом моїм перебуває, для жінок і дітей ваших, для загального добра матері моєї вітчизни бідної України, всього війська Запорозького і народу Малоросійського, і для зміцнення і розширення прав і вольностей військових»¹²².

Саме на службу суспільній справі вказували старшини Мазепі, коли той щиро чи притворно засумнівався у доцільності організованої змови. Старшини, бачачи його, як описував П. Орлик, у «боязні і непевності, часто йому в Білій Церкві нагадували, щоб і про свою, і про спільну всіх цілість промишляв».

Заклик підпорядкувати приватні інтереси загальносуспільному голосно лунав і на останньому старшинському з'їзді: «Заради любові до Вітчизни, заради власної вашої і нащадків ваших честі і користі об'єднайте всі сили розуму вашого, зміцніть їх патріотичним натхненням і, забувши усі пристрасті і партикулярні користі, подумайте про відновлення Вітчизни вашої порядків і добробуту»¹²³.

Утвердження орієнтації на суспільний інтерес як цінність викликало осуд такого явища як клановість. Це ми бачимо, наприклад, у чолобитній старшини на Д. Многогрішного. Його кадрову політику вони сприймали як прояв захисту гетьманом інтересів свого клану. Усунувши з урядів старих полковників, він на їх місце «наставив» «своїх братів, зятів та інших конфідентів». Така політика зображалася старшинами виключно як шкідлива і служила їм аргументом для обґрунтування «зради» Многогрішного.

Усвідомлення соціальною верхівкою себе нацією політичною теж слід віднести до нормативної сфери політичної культури. Адже таким чином представники еліти не тільки утверджувалися у монополії на владу, але й покладали на себе обов'язки захищати територію та конституційний порядок.

Орієнтація на вказану норму прочитується в страсі Д. Горленка, наказного гетьмана, відрядженого на початку Північної війни до Прибалтики, щоб його ім'я у майбутньому не пов'язували із запровадженням в українському війську «регулярного строю», тобто з втратою одного з проявів суспільного ладу Гетьманщини¹²⁴. Таким же змістом, але поширеним на весь суспільний устрій, була наповнена пересторога Д. Горленка до І. Мазепи: «Як ми за душу Хмельницького завжди Бога молимо та ім'я його славимо, що Україну від іга лядського звільнив, так противним способом і ми, і діти наші у вічних родах душу і кості твої будемо проклинати, якщо нас за гетьманства свого по смерті своїй у такій неволі залишиш»¹²⁵. До рівня захисту морально-релігійних цінностей підносив І. Мазепа вимогу оборони

українського устрою, ставлячи їх поряд: «А за віру хоч умріте, і вольностей бороніте!»¹²⁶

Саме орієнтаціями на підпорядкування своїх дій вимогам до поведінки представника політичної нації пояснюються на перший погляд нелогічні і навіть ризиковані вчинки П. Полуботка та Д. Апостола. Незважаючи на імператорський указ від 23 червня 1723 р. про заборону подавати клопотання з приводу обрання нового гетьмана, П. Полуботок у Петербурзі у першій половині серпня, а Д. Апостол, перебуваючи у козацькому таборі на р. Коломак, наприкінці серпня, подали Петру I чолобитні, де йшлося про збереження традиційного устрою Гетьманщини та обрання нового гетьмана.

З огляду на дану політико-культурну норму зовсім не несподіваним виглядає і «Прохання малоросійського шляхетства» 1763 р., у якому учасники старшинського з'їзду, як представники політичної шляхетської нації, підняли питання територіальної цілісності Гетьманщини з вимогою повернення відірваних, протягом гетьманування Самойловича — Розумовського, від неї земель та збереження й зміцнення уконституйованого договором Б. Хмельницького і Олексія Михайловича суспільного та державного ладу Гетьманщини.

Саме представником політичної нації сприймав себе і Г. Полетика, погодившись на пропозицію своїх полчан-земляків представляти їх наказ у Катерининській законодавчій комісії і захищати «благополуччя», тобто суспільно-політичний устрій Гетьманщини. У його особистісному політико-культурному комплексі функції, пов'язані з політичним представництвом нації, були підняті до рівня втілення найвищого сенсу життя людини: «Я б вважав людиною, що прожила мій вік і далі не бажав би жити, побачивши виконання цього (благополуччя — *Авт.*) над нами і над люб'язною моєю Вітчизною; цього я бажаю, із цим живу і до смерті моєї перебуду із щирою старанністю»¹²⁷. Наголосимо, що це не лише високопарна риторика. Григорій Полетика чи не єдиний з усіх депутатів від усіх автономних областей, котрий, не обминаючи імені імператриці, з трибуни комісії засудив українську політику російського уряду: «Не такими, Всемилюстива Государине, не такими засобами приводиться народ до благоплуччя, які пропонує Малоросійська Колегія»¹²⁸.

Разом з усіма іншими депутатами від Гетьманщини він не погоджувався і на «Проект прав благородних», оскільки той не забезпечував малоросійському шляхетству можливості залишитися при усіх своїх попередніх правах, привілеях, перевагах, вольностях і свободах.

За умов, коли територія Гетьманщини була інкорпорована до складу імперського політичного тіла, коли залишки її політичної системи припинили своє існування, а верхні ешелони шляхетства отримали можливість нобілізуватися у російське дворянство (права якого було розширено практично до рівня шляхетства), орієнтації на виконання функцій шляхетської нації все ж знайшли можливість для своєї реалізації.

Така можливість виникла, коли нижчі ешелони шляхетства і старшинства, козаки і навіть посполиті, включаючи іноді й покріпачених, вдалися до спроб здобути статус дворянства. Ціла група представників вищих кіл шляхетства, які не мали особистих підстав турбуватися проблемами нобілітації, сприйняли себе зобов'язаними виконати соціальне замовлення своїх співвітчизників. Така позиція видається ще більше вагомою на фоні того, що «для більшості свобода винокуріння видавалася у будь-якому випадку вищою свободи політичної»¹²⁹; коли їх закликали «умерить патриотическую горячность, судьбою своєю влекомые»¹³⁰.

Коли російський уряд шукав всіляких засобів і приводів, щоб обмежити доступ українства у дворянство, Василь Полетика — син тоді уже покійного Григорія Полетики — дорікав російському урядові: «...славні і хвалені предводители малоросійського воїнства і принижувані тепер герольдією до такої міри малоросійські чиновники були тоді, коли безстрашно піднімалися на смоленські, азовські і кизикирменські стіни, коли перед лицем государів і славних російських вождів хоробро перемагали і полоняли турків, татар, персіян, поляків і шведів... чи могло очікувати за свої військові доблесті, заслуги, надані їм і скріплені кров'ю, такого образливого для себе приниження?!»¹³¹

Виконання соціального замовлення групою патріотів знову ж таки переживалося емоційно: «Як приємно трудитися для слави і користі Вітчизни. Власні почуття наші, почуття, що ми у надрах його жили не даремно, нагороджують нас за них і дають нам найщасливіше для смертних право на ім'я синів Вітчизни»¹³².

Свій провідний соціально-економічний та соціально-політичний статус представники еліти виправдовували службою загальному добру, Війську Запорозькому. Так, 21 березня 1670 р. Д. Многогрішний, затверджуючи своїм універсалом земельні володіння любецької шляхти, обумовлював це таким чином: «...оскільки тая шляхта любецька як від зачатої у війську війни за цілість добра посполитого заставлялася, так і тепер кожний шляхтич зі служби своєї, хто буде тих ґрунтів уживати...»¹³³

Ті ж критерії стосовно здобуття високого статусу висував у своїй «Записці» у лютому 1708 р. В. Кочубей. Генеральний суддя, не приховуючи своїх емоційних орієнтацій, порівнював кар'єри Павла Герцика та Федора Жученка. Перший «сидів на базарі Полтавському з крамом підлим, з голками, шпильками і банками». Опираючись на матір, яка в другому шлюбі стала жінкою генерального старшини П. Забіли, «і підмогричившись Козакам Полтавським, не з заслуги якої воєнної, але з лукавої омани, став Полковником Полтавським, і побувши на тому уряді деякий час, незабаром скинений з нього зостався». У характеристиці іншого використано соціально позитивні критерії: «Його Милість Пан Жученко, як перед війною Хмельницького, будучи в молодості своїй... в хвалених воєнних проти Татар okazіях, так і від початку війни не відмовляючись жодної служби багато підняв праць і зазнав на тілі своєму ран». Генеральний суддя підкреслював, що Ф. Жученко був полковником за Б. Хмельницького, Ю. Хмельницького, Д. Многогрішного, І. Самойловича й І. Мазепи. Тому В. Кочубей і висловлював обурення з приводу того, що П. Герцик плів стосовно Жученка інтриги: «...обманом наводив на нього нападів»¹³⁴. Та й, захищаючи власну гідність від несправедливих, на його погляд, кпинів П. Орлика, генеральний суддя вдався саме до нагадування про свої здобутки на службі Війська Запорозького: генеральне писарство, яке задовольняло як гетьмана, так і московський уряд, з яким найбільше спілкувався уряд Гетьманщини, виконання дипломатичних місій, участь у воєнних походах, де «трафілося і кров'ю помагатися»¹³⁵.

Свої права на політичний провід у суспільстві нова шляхта реалізовувала через витворення уявлень про свою належність до «лицарського кола», що існує окремо від «військової черні». 1671 р. терміном «лицарство» називають учасників Старшинської ради на Великдень: «Гетьман подав ряд писаних запитань «старшині генеральній і полковникам і всьому лицарству Війська Запорозького»¹³⁶. Очевидно, що мова велася виключно про старшин, учасників означеної ради, хоча у даному випадку можна припускати, що звернення стосувалося й всього козацтва Війська Запорозького. Універсал про смерть І. Скоропадського уже позбавлений такої двозначності. Козаки — це «чернь військового стану»¹³⁷. Потреба нової еліти легітимізувати своє провідне становище у суспільстві за рахунок зображення себе носіями ряду загальногуманістичних та суспільно-політичних чеснот спонукала до використання загальноєвропейського стереотипу про верству лицарства як носія таких чеснот.

Однією із норм лицарської поведінки вважався захист співвітчизників, боротьба заради цього з чисельнішим за себе неприятелем. Так, І. Самойлович, критикуючи політику І. Сірка влітку 1677 р., запитував: «А якби сили неприятельської і того більше було, чи нам їх опасаючись допомагати їм проти церков Божих і на братію свою воювати? Позбав Боже, хоча помремо, того не вчинимо»¹³⁸

Лицарство передбачало і виконання заповітів своїх попередників: «...щоб слави війська запорозького низового не втратили, котру вам предки ваші на пам'ять тримати і грудьми своїми військовими захищати наказували»¹³⁹.

Старшини не пропускали можливості підкреслити свої бойові «лицарські» заслуги (як особисті, так і родові) перед Військом Запорозьким. Ми вже вказували як В. Кочубей згадував про свою особисту участь у бойових походах. Ще рельєфніше він це зробив, захищаючи у записці своїх прихильників «Пана Жученка» і «Пана Іскру», особливо останнього, який «з предків своїх є чоловік значний і заслужений у війську Запорозькому». Даний факт В. Кочубей пов'язував саме з участю у військових справах: дід ляхів бив, батько в бою загинув, сам І. Іскра «в Ліфлянтах» зі шведами воював. Особливо детально розписав генеральний суддя подвиг Іскри-батька, вважаючи за доцільне саме таким чином підкреслити заслуженість сім'ї Іскор: «Його Милість, Пан батько, перебуваючи втретє Полковником, відправив значну послугу военну на Липлянках, окрім інших же: було там більше 7000 орди Ногайської з Азовською, а з ним лише 130 чоловік, і так, за допомогою Божою, з коней зсівши і тими ж кіньми ополчившись, відбилися від них, кількість велику Татар побив і сам був стрілою в ногу поранений, і всі товариші не без ран найдувалися»¹⁴⁰.

Факти лицарства, героїзму завжди залишалися в полі зору старшинства, потрапляючи до їхньої кореспонденції, щоденників, як факти, гідні подиву, поваги і схвалення. Це, зокрема, робив Я. Маркович, занотовуючи до свого щоденника про сутичку: «...козаків з ляхами, і Галаган з козаками верх взяли. Ляхів убили чоловік 500 і гнали їх 4 милі, а з нашого боку козаків убито 46 чоловік, у тому числі сина Часникового Петра, який сам один убив 29 чоловік, а тридцятий, убитий же ним але його, Петра, застрелив»¹⁴¹

У поняття лицарства старшини включали сему суспільно-політичної корисності військової дії, засуджуючи «лицарство» у внутрішньополітичній боротьбі. Так, у листі генерального писаря Л. Бускеєвича до Р. Дмитрашки-Райчі застережено з цього приводу: «І на те зріти потрібно, щоб за нинішнього нерозсудного лицарства, коли

самі себе воюємо, шумуємо мужністю і лицарством, як сліпці довбнею, а то все шкода бідним людям...»¹⁴²

У межах понятійного комплексу «лицарства» чітко розділялися здобутки військові та «насильницькі». Це ми бачимо зі списку, що подали 1 січня 1669 р. Я. Хитрово посланці Д. Многогрішного. Там стояла й вимога повернути «наряд наш прямий (гармати. — *Авт.*), який при містах своїх мали», оскільки «той наряд наш не війною у нас відібраний, але так, насильством»¹⁴³.

Оскільки суспільство постійно дезінтегрується змаганням інтересів різних соціальних верств і окремих суб'єктів, то правління завжди спрямоване на збереження цілісності поділеного суспільства — запоруки задоволення як окремих, так і загальносуспільних інтересів. Тому будь-яка політична еліта не може здійснювати функцію управління суспільством без підпорядкування всіх суспільних сил єдиній загальносуспільній потребі і волі. На цьому ґрунті й виникає орієнтація на таку вимогу до політичної поведінки, як сконсолідованість. Тема згуртованості виступає настільки вагомою, що її у своїй пропаганді активно використовували як визнані лідери, так і політичні авантюристи. Прикладом останнього може бути одне зі звернень П. Суховієнка від 7 жовтня 1668 р.: «...закличним всіляким грамотам і словесним закликам спокусити якими і від з'єднання і союзу братського з тим боком Дніпра розірвати і відлучитися не піддавайтеся, і в нерозірваній згоді і любові і милості однодумно і однодушно вкупі перебуваючи, всіма силами на допомогу закликаючи, за себе стійте до смерті...» Дану умову — сконсолідованість — він подавав як запоруку подолання «тяжкого рабства єгипетського», «лютої пагуби», «всього зла» та здобуття жаданих «миру», «тиші», «всілякого благополуччя»¹⁴⁴.

Протилежним боком теми консолідації виступало засудження внутрішнього протистояння, конфліктів, громадянської війни. Блискучим зразком риторики на задану тему вважаємо лист І. Брюховецького до новоградського сотника 15 березня 1668 р. Опосередковано, через засудження внутрішнього розриву, І. Брюховецький, коли під ним захитався політичний ґрунт, звернувся саме до теми консолідації суспільства: «...кожному даємо на розсуд: чи зручна то справа неприятеля у вітчизні маючи і його однодушно не виганяючи, між собою один одного воювати і свою єдиноутробну братію, як неприятелів, гонити, чого сам Творець наш Ісус терпіти і кожного, хто на братню кров наступає, благословляти не буде; оскільки ж не від іншого лише від домової незгоди і внутрішнього розрізнення, які протягом минулих літ між нами існували, Україна вітчизна наша милая вини-

шена і пишне людське життя розорилося?» Зазначимо, що як в даному випадку, так і в інших, підкреслювалася думка про корисність такого стану справ ворогам України: «Чи не раділи і не сміялися навколишні наші вороги, коли бачили, що ми самі кров свою проливали?» Роз'єднаністю держави Брюховецький пояснював і перемоги цих навколишніх ворогів над Україною¹⁴⁵.

За часів воєнних лихоліть сконсолідованість, цілком природно, насамперед бачилася запорукою перемоги над ворогами. На цьому наголошує у листі до Д. Многогрішного П. Дорошенко від 30 січня 1669 р.: «...коли будуть всі разом по-колишньому в згоді і братерстві жити, то кожна справа міцніше і статечніше угрунтована буде, і жоден ворог, ховай Боже, не здолає нас подужати і це ми самі добре дознали, що нам за останні роки наше роздвоєння принесло: неприятелям нашим користь, а нашій змученій отчизні непрестанну згубу»¹⁴⁶.

Дану ж тему, очевидно, сподіваючись на її значимість для Многогрішного, як представника української еліти, П. Дорошенко розвивав і через тиждень, 5 лютого 1669р.: «...що справило доброго нашому краєві тривале через кілька літ розірвання, хіба не бачимо обох боків страшну пустелю, хіба [замало]... нашої братії по Сибіру та інших Московських державах, хіба не натерпілися великих кривд приниження і незгубних звірств»¹⁴⁷. Лише консолідацію він бачив запорукою вистояти «проти спільних неприятелів і проти Москви».

Юрій Хмельницький у листі від 15 травня 1677 р. до І. Сірка, сподіваючись на його підтримку, тему сконсолідованості пов'язував з відновленням колишньої могутності держави: «...але і мила вітчизна наша, овдовіла і дуже осиротіла, могла б прийти до першої відради і виправлення, коли б милість ваша, пане кошовий гетьмане, зо всім товариством низовим запорозьким, жаданну нашу дружбу до досконалості привести хотіли, і на розірвану братську любов, як бажали б ми з милістю вашою, єдинодушно порадившись, бажали оголосити...»¹⁴⁸

На фоні таких, скажемо, мобілізаційних закликів до єднання окремо виділяється конкретна пропозиція П. Дорошенка Д. Многогрішному. В ситуації, коли Україна як єдиний політичний організм була розділена між польською та московською коронами, правобережний гетьман запропонував лівобережному, за виникнення нагальної потреби, допомагати один одному, незважаючи на підданство різним монархам: «...якщо захоче його милість в такому приятельстві перебувати, щоб був кожному нашому приятелеві приятелем, а хто захоче проти нас воювати, то з ним як на спільного неприятеля посилку давати, і у всьому часто переписуючись і таємниць не приховуючи,

приятелем бути. А я оголошую, що взаємно приятелем його приятелям, а неприятеlem його неприятеlem будемо і за всілякої потреби, посилення давати хотітимемо»¹⁴⁹.

Сконсолідованість як вимога до суспільного життя розглядається, наприклад, І. Мазепою як запорука здатності суспільства вирішувати складні історичні завдання. Саме посилаючись на роз'єднаність українського суспільства, він відмовляв Станіславу Лещинському у негайному приєднанні України до шведського табору: «...в Україні і начальній, і підначальній, і духовній, і мирській, як різні колеса, не в однодумній є згоді». Та ж думка, але скорельована на всю українську еліту, звучить у відомому вірші «Всі покою щиро прагнуть»: «Не маш любви, не маш згоди, от Жовтої взявши води; през незгоду всі пропали, самі себе звоювали... Жалься, Боже, України, що не вкупі має сини! Єден живе із погани... Другий ляхам за гріш служить... Третій Москві юж голдує, і їй вірно услугує». Врешті, гетьман закликав до єдності, яка зображалася можливою лише за умови підпорядкування окремих політичних інтересів загальносуспільним, що постають у образі Матері-Вітчизни: «І ви, Панство Полковники, без жодної політики, озьмітеся всі за руки, не допустіте гіркою муки Матці своїй більш терпіти!»¹⁵⁰

Ослаблення фактору воєнної загрози поступово приводило до переорієнтації норми з потреб військових на потреби суспільного розвитку. Саме в даному контексті, заради забезпечення у суспільстві «порядків і добробуту», закликав до єдності невідомий оратор на старшинському з'їзді 1763р.

Історичний досвід політичного життя різних країн засвідчує, що політична культура є якісною характеристикою не лише політичної поведінки індивідів, їх груп, але функціонування політичної системи на інституційному рівні¹⁵¹. Насамперед це стосується культури випрацювання та прийняття певним соціально-політичним суб'єктом політичного рішення на різноманітних рівнях. Це питання тим більше значуще, якщо враховувати, що політичне рішення є безпосереднім результатом функціонування політичної системи суспільства.

На початковому етапі Національної революції, коли соціальна стихія залучила до політичного життя найширші народні верстви, ми спостерігаємо домінування механізму безпосереднього здійснення влади повсталим народом — механізму, що базувався насамперед на політичних традиціях Запорожжя. Складовою цього механізму виступає випрацювання політичного рішення Генеральною Радою. Такий метод виявився актуалізованим внаслідок взаємодії кількох чинників тогочасного політичного життя. По-перше, через слабку виокрем-

леність військово-політичної еліти на фоні широкого загалу. По-друге, для ведення успішної визвольної боротьби на першому її етапі цілком вистачало прозорих рішень, визначених логікою безкомпромісного антагонізму з поневолювачами та ґрунтованих на життєвому досвіді найширшого кола учасників Генеральної Ради.

Прийоми прийняття рішення цією інституцією ґрунтувалися на прихильності більшості до одного з пропонованих варіантів вирішення справи. Причому, більшість мала явно переважати меншість, оскільки ніякого підрахунку голосів не велося. Особливістю Генеральної Ради була також взаємно нетерпима й агресивна поведінка різних сторін, мінливість політичних симпатій, а також відвертий ірраціоналізм з переважанням емоцій, почуттів над логічним обґрунтуванням, визначенням критеріїв ефективності політичної дії не практичною користю, а морально-релігійними уявленнями про справедливість чи несправедливість, духовну чистоту чи оскверненість дії¹⁵².

Вихід політичних процесів за межі Запорозької Січі, його розвиток до рівня повноцінного внутрішньо- і зовнішньополітичного життя держави потребував кваліфікованих і термінових, а нерідко і таємних рішень, чого ніяк не могли забезпечити механізми безпосередньої демократії. Потреба у таких рішеннях, прийнятих людьми зі спеціальною підготовкою, накладалася й на природноісторичний процес витворення самовизначеним соціумом власної політичної еліти. Як відомо, цей процес здійснювався у історії людства двома шляхами: монархічним (з можливим виродженням у деспотичний) або аристократично-республіканським (з можливим виродженням в олігархічний).

Зміцнення Б. Хмельницьким свого провідного становища у політичній системі Війська Запорозького, наростання харизматичності його влади зумовили прийняття гетьманом одноосібних рішень. Монархізм як тенденція розвитку прослідковувався і у прагненні до таких рішень з боку Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Мазепи. Проте власний монархічний принцип не зумів утвердитися в Гетьманщині. На думку Б. Крупницького, «з ним не тільки конкурував, його попросту витісняв монархічний принцип деспотичного характеру. Монархія стала в Україні символом необмеженої царської влади. І тут Москва перетинала власні українські тенденції»¹⁵³.

Втручання російських властей у природноісторичне змагання двох тенденцій та їх інституційних репрезентантів призводило до послаблення ролі гетьмана та посилення впливовості його старшинського оточення. Встановлення нестійкої рівноваги між ними призводило до прийняття політичних рішень майже виключно методом колективного обговорення у межах політичної інституції Ради Старшини.

Як названа обставина, так і політико-культурні цінності й норми, запозичені з комунікативно-регулятивних механізмів здійснення влади у Запорозжі та Речі Посполитій, створювали широкі можливості для ведення дискусій та дебатів у ході обговорення пропозицій. Учасниками проголошувалися розлогі промови з використанням якнайширшого кола доказів. Так, наприклад, на старшинському з'їзді 1693 р., що зібрався з приводу питання про оренду на продаж горілки, на користь збереження оренди висувалися такі аргументи: вона нікому не шкодить, за виключенням шинкарів; державний скарб отримав кошти на плату охочому війську та на задоволення інших військових потреб; у міських скарбницях з'явилися гроші, причому, не лише для поточних загальних потреб (на будівництво церков, купівлю дзвонів, виготовлення для власної оборони гармат та пороху), але й виникла можливість накопичувати гроші «про запас»; скасування оренди позбавило б можливості збирати гроші з козаків-корчмарів, котрі захищатимуться від податків козацькими правами; нарешті, всі інші способи наповнення скарбниці пов'язані з труднощами і розтягнуті в часі.

Прихильники скасування нагадували, що оренда здавна є справою ненависною, і не стільки самим грошовим збором, скільки своєю поганою славою з часів польської держави, коли євреї «нею заволоділи і численні видумані обтяження придумували»; оренда лише сприяє «непокійним людям» шкодити «загальному добру»; вона збуджує до порушення суспільного спокою запорожців, котрі «похвалки злі на орендаторів чинять»¹⁵⁴.

Як можна судити з використовуваних аргументів, змагальний процес у ході прийняття політичного рішення, ґрунтуючись насамперед на задоволенні соціальних інтересів, набував форми інтелектуального змагання — ознаки просвітницьких часів у політиці. Одночасно поряд з раціональними аргументами у середині XVIII ст. у ході дискусій ми бачимо активне звернення до чинника емоцій, ґрунтованих на національно-патріотичних почуттях. Звернення до теми «люб'язної Вітчизни», її «честі», «слави», «користі», апеляція до предків, славних і пером, і шаблею, стають складовими політичного дискурсу української еліти.

Змагальний процес у ході прийняття політичних рішень породжував також емоційні реакції на виступи опонентів. Вони кричали один на одного «з великим шумом», вдавалися до дошкульних порівнянь, образливих епітетів, могли й, «ударившись об стіл, говорити зі сльозами»¹⁵⁵. А якщо до емоцій приєднувався інтерес «парткулярний», приватний, то непоодинокими були випадки нонкон-

формізму та обструкції. Як наслідок, виникала потреба чіткого регулювання та регламентування процесу обговорення.

Прикладом реалізації такої потреби стало «Визначення» між членами комісії, що укладала відомі «Права, за якими судиться малоросійський народ». «Комісіанти» зобов'язувалися у ході зачитування та розтлумачування окремих незрозумілих моментів «уважно слухати, іншими ж своїми приватними справами і розмовами тоді не забавлятися, і криків та сміхів не вчиняти непристойних, та і в ту пору, коли один з нас до справи належну промову або міркування своє виголошує, інший не повинен своїми висловлюваннями тому заважати, але порядно один одного поки виговорить очікувати мусить»¹⁵⁶.

Дискусія в обговоренні потребувала і певного механізму ухвалення остаточного, спільного для всіх рішення. Робота аналогічних старшинській раді установ у сусідніх країнах здійснювалася способом одноголосного ухвалення. У Росії цього вимагав принцип монархізму, згідно з яким бояри не могли не «приговорити» того, що указав цар. У Польщі підрахунок голосів не був потрібним через відомий принцип «ліберум вето».

В Україні-Гетьманщині поступово формувався механізм прийняття рішення через схвалення певної пропозиції більшістю присутніх. Спочатку цей механізм приховувався за поняттями «загальності», «одноголосності»¹⁵⁷. Наприклад, за формулюванням «одностайна Рада наша Лисянська» стояли політичні акції, що ніяк не погоджувалися з принципом одноголосності. Сердюцька старшина демонстративно покинула раду, П. Дорошенко поклав перед радою булаву¹⁵⁸, що було незаперечним свідченням політичної кризи, а не узгодженості політичної волі.

Дуже гострим було і протистояння різних груп старшин та інших учасників згаданого нами старшинського з'їзду 1693 р. У листі до царя І. Мазепа повідомляв про дискусію, що відбулася, засвідчив і той факт, що «однак більше тих виявилось», які вважали, «що оренда здавна є річчю ненависною»¹⁵⁹. Це дозволяє припускати, що певне визначення співвідношення сторін, принаймні приблизно, здійснювалося. І всі учасники ради рішення більшості визнали правомочними.

Разом з тим, учасники з'їзду у формулюваннях ще не відходили від принципу одноголосної ухвали. У цьому листі трохи нижче І. Мазепа запевняв: «...на яку раду всі потім погодились»¹⁶⁰. Дане зауваження про згоду всіх, а не просто більшості, мало, очевидно, гарантувати повну правомочність ухвали ради старшини. Таким чином, юридично ще забезпечувався принцип одноголосної згоди, а фактично рішення уже опиралося на позицію більшості присутніх.

Таке роздвоєння спрямовувало старшин до формування принципу прийняття рішення підрахованою більшістю голосів. Дану тенденцію засвідчує і єдиний виявлений за документами випадок персональної подачі голосів, що сталося на старшинській раді 1668 р., де головував правобережний гетьман П. Дорошенко. У ході цієї ради «турецького султана посол всіх окремо по одній людині розпитував: чи всі хочуть у підданство і чи не примушувані до цього гетьманом? І всі старшини послух відповіли, що вони не з примусу хочуть бути у підданстві у султана, волею, а бути їм в підданстві як Волохи і Мултяни»¹⁶¹.

На користь запровадження принципу прийняття рішень шляхом голосування з підрахуванням більшості голосів працювала у XVIII ст. подача міркувань (мнень) відновленою за К. Розумовського Старшинською Радою. Міркування підписували старшини. Тим самим мимоволі фіксувався кожний голос. Хто ж не підписував, подавав окремі писані міркування — обґрунтування своєї особистої позиції стосовно ухваленого більшістю рішення. Таким чином, з відновленням роботи Ради Старшини за К. Розумовського її ухвали і юридично визнавалися як не одноголосні і не однастайні.

За цим же принципом працювала і спеціалізована комісія з підготовки проекту «Прав, за якими судиться малоросійський народ», коли у разі незгоди у важливих випадках кожний її член подавав свою думку у письмовій формі, і питання вирішувалося більшістю голосів¹⁶². Таким чином, щоб перетворити спосіб прийняття рішення вузько спеціалізованої і тимчасової інституції у постійний і загальноприйнятий, залишався останній крок. Цим кроком, очевидно, мала стати робота «Генеральної ради або Сейму», де всі питання пропонувалося вирішувати «більшістю голосів»¹⁶³. Однак ця ідея реалізована не була.

У ході аналізу еволюції даного методу прийняття рішень ми не можемо брати до уваги вибори 1767 р., оскільки вони проводилися під адміністративним тиском малоросійського генерал-губернатора, коли накази вважалися чинними навіть за умови явної меншості підписів від загального числа шляхтичів полку¹⁶⁴.

Змагання між гетьманом і старшиною при опорі гетьмана на суверена або на «чернь військового чи посполитого стану» давало йому певну перевагу. Старшинам, за зізнаннями, доводилося або відмовлятися від участі у вирішенні справ, або ж терпіти навіть порубання шаблею. Присутність гетьмана на Старшинській Раді була, звичайно, засобом тиску на членів ради у момент виявлення ними власних політичних позицій.

До рівня усвідомлення норми — не тиснути особистою присутністю на учасників голосування — піднявся лише один гетьман П. Дорошенко. Документально зафіксовано два випадки, коли він заради вільного і незалежного обговорення старшинами важливих суспільно-політичних справ, зокрема, прийняття турецької протекції, виходив зі світлиці і повертався лише тоді, коли рада була вже готовою оголосити йому прийняте рішення¹⁶⁵. Втретє він повівся подібним чином, скликавши у лютому 1671 р. у Корсуні військову раду з приводу вироблення чіткої позиції у стосунках з польським королем; сам же прибув на раду під самий її кінець, щоб нікого не обмежувати у волевиявленні¹⁶⁶.

Процес вироблення чіткого формального способу прийняття політичного рішення супроводжувався багатьма деструктивними проявами. Одним із найпомітніших серед них було те, що цей процес полковники могли впливати не лише своїм особистим голосом, але і підтримкою козаків полку. Це яскраво проявилось, наприклад, у ході Старшинської Ради навесні 1659 р. у Чигирині, де обговорювалося питання про війну з Московією. Хоча проти війни висловилися лише два полковники, уманський та білоцерківський, але у І. Виговського не було ніякої можливості їх ані переконувати, ані не зважати на них, як на меншість. Адже за ними стояли козацькі полки, і коли гетьман у гніві звелів-було їх порубати, то «черні тих полків рубати не дали». Врешті, справа виявилася настільки тупиковою, що І. Виговський змушений був вдатися до складення з себе гетьманських повноважень¹⁶⁷.

Як можна судити з факту присутності на Старшинській Раді 1672 р. багатьох сотників, отаманів і козаків, кожний із учасників Ради намагався забезпечити свою впливовість демонстрацією здатності організувати масову підтримку тієї чи іншої кандидатури від військових підрозділів. Як наслідок — неорганізовані «групи тиску» за відсутності помітної на око переваги лише нейтралізували зусилля одна одної, посилюючи емоційну напругу протистояння. Єдиним виходом із виниклої ситуації стала пропозиція генерального судді І. Домонтовича, «щоб до присланого від царської величності Гетьмана не обирати»¹⁶⁸.

Як бачимо, наслідком таких орієнтацій на використання сили (не тільки, правда, у військовому варіанті, але і як здатності організувати у потрібний час та потрібному місці масову підтримку своїй позиції) було, в одних випадках, ослаблення влади гетьмана, в інших — формування орієнтації на московського царя як арбітра, що, зі свого

боку, лише посилювало формування у середовищі старшини підданських орієнтацій.

Поряд зі вдосконаленням методів волевиявлення у ході прийняття політичного рішення ми помічаємо і удосконалення інституційних механізмів, за допомогою яких воно випрацьовувалося і приймалося. Чим складніші питання поставали на порядку денному, тим досконалішими мали бути методи вироблення рішень щодо них. Найскладнішим і за своєю об'ємністю, і за інтелектуальною та кваліфікаційною наповненістю, і за значенням для дальшого життя Української козацької держави було складання і прийняття «Прав, за якими судиться малоросійський народ». Відповідно організовувалося і прийняття рішення. Насамперед зазначимо, що з'явилася така форма, як спеціалізована комісія, яка давала змогу брати до уваги кожен кваліфіковану думку.

Після прочитання пункту голова комісії запитував, чи має хто зауваження, поправки, запитання з приводу прочитаного. Після згоди цілої комісії пункт приймався остаточно. У разі незгоди кожен член комісії подавав свою думку на словах, а у важливих випадках — у письмовій формі¹⁶⁹. Новозапровадженням стала і спеціалізація праці всередині самої комісії. З її складу в окрему підкомісію було виділено 6 перекладачів. Решта, 12 членів комісії, працювали над текстом нового кодексу. Нарешті, ми маємо приклад роботи Ради Старшини у режимі функціонування спеціальних тимчасових комісій у поєднанні з пленарним засіданням. Це було застосовано до організації роботи Старшинської Ради, щоб пришвидшити розгляд та затвердження «Прав...» Заради цього проект було розділено на п'ять частин, щоб одна частина припадала на два полки, старшини яких і утворювали комісію. Розгляд довіреної частини полкові старшини та сотники мали здійснювати за допомогою двох бунчукових товаришів (очевидно, авторів чи співавторів розглядуваної частини). Остаточне затвердження кодексу відбувалося на пленарному засіданні Старшинської Ради¹⁷⁰.

Ще одним прикладом поєднання роботи спеціалізованої комісії з пленарним засіданням Ради Старшини було складання прохань.

Як можна судити з опису роботи останнього старшинського з'їзду, спочатку учасниками подавалися пропозиції щодо змісту пунктів прохання, велися з цього приводу палкі суперечки. Потім окремим старшинам (у тому випадку генеральному писарю та двом полковникам) було доручено оформити усі подані пропозиції у цілісний документ, щоб на наступному засіданні обговорити його зміст¹⁷¹.

Завівши мову про механізми прийняття політичних рішень, ми не можемо не згадати і про нереалізовані (але не з вини української

еліти) проекти, які і досі засвідчують факт високої цивілізованості українського суспільства XVIII ст. Адже суспільство Гетьманщини прийшло і до усвідомлення необхідності витворення спеціальної представницької інституції — «Генеральної Ради» (як пропонувалося Конституцією П. Орлика 1710 р.)¹⁷², чи «Генеральної Ради або Сейму» (як пропонувалося у ході складання прохання старшинським з'їздом 1763 р.), функцією якої мала стати систематична робота по підготовці та прийняттю політичних рішень.

Як бачимо, за час існування політичної системи України-Гетьманщини принцип безпосереднього народовладдя, що втілювався у формі козацької «чорної» ради, поступово поступався місцем монополізації влади старшинською елітою, яка здійснювалася через Старшинську Раду. З часом, з втратою свого політичного потенціалу козацьким станом, і Старшинська Рада стала непотрібною як засіб контролю за гетьманом у його намаганнях опертися на рядове козацтво. Свою роль відіграв і російський імперський тиск. Під впливом цих чинників монополія старшини на здійснення влади на центральному рівні втілювалася у функціонуванні колегії генеральної старшини.

Але утвердження шляхетства у якості повних володарів своїх маєтків, збереження політико-культурного потенціалу, напрацьованого протягом другої половини XVII — початку XVIII ст., стали ґрунтом того суспільно-політичного підйому, на хвилі якого К. Розумовський відновлював інституції старшинської демократії, і серед них — Старшинський з'їзд.

Саме ця інституція започатковувала народження нового, представницького принципу здійснення влади. Підкреслимо, що це не був орган, представницький від народу в цілому, а лише від старшин. Вважаємо це природно-історичною тенденцією, яка себе проявила у синхронних Україні суспільствах.

Зачепивши дане питання, мусимо підкреслити, що в Україні-Гетьманщині розпочався процес перетворення старшинських з'їздів у організаційно оформлену станово-представницьку парламентарну установу. Згідно «Прохання малоросійського шляхетства» 1763 р. Генеральну Раду пропонувалося скликати «як для спільних наших постанов і справ, так і для порад в потребах, що трапляються малоросійському народові... на яких сеймах або радах всі такі нові постановлення і справи мають укладеними і вирішуваними бути більшістю голосів»¹⁷³.

Визнання українською елітою російського царя, а потім імператора своїм сувереном включало і його до числа суб'єктів українських політичних рішень. Підкреслимо, українські старшини-автономісти

ніколи не визнавали права російських урядовців чи військових здійснювати управління українськими справами. Для прикладу наведемо відомі слова С. Дівовича, автора «Розмови Великої Росії з Малоросією»: «А не ты Республикою повелеваешь мною»¹⁷⁴. Інша справа, що їм під загрозою застосування сили доводилося миритися з втручанням представників російського суспільства у внутрішні справи Гетьманщини. Проте періоди стабілізації політичного життя завжди призводили до відновлення ідеї непідвладності України російським установам та урядовцям.

Так, 20 жовтня 1692 р. гетьман І. Мазепа підготував «Міркування» («Мнение») про знищення в Україні оренд. Яким же бачився йому механізм прийняття та втілення рішення? Старшини зберуть всю необхідну інформацію з цього питання, запропонують разом з гетьманом на з'їзді рішення і передадуть його на затвердження монарху: «...і досконалого у той час про ту справу його Монаршого Указу просити будемо». Гетьман був впевнений, що обгрунтований проект указу — рішення старшинського з'їзду — цар неодмінно затвердить, бо керуватиметься «превисоким своїм розумом і премудрим розглядом», тобто, здоровим глуздом — складовою природного права, яким керувалися і вони. За такої умови і виникала ситуація, коли «у всіх справах, і в найменших випадках Указу їх Монаршого дотримуємо, так найбільше про дотримання їх пречесних Монарших Грамот повинність Нашу... знаємо»¹⁷⁵. Отже, сам акт монаршого затвердження указом уявлявся як надання легітимності рішенням старшинського з'їзду.

Схожий підхід помітний і в пропозиціях, висловлених у ході складання прохання 1763 р., у яких старшини-автономісти пропонували самостійно готувати рішення щодо усіх питань внутрішньої політики, які, проте, «сили і чинності своєї до того часу мати не повинні, поки гетьман та інші малоросійські чини не представлять вашій імператорській величності через своїх депутатів і не отримають на них всенаямилостивішої конфірмації»¹⁷⁶.

Таку ж модель взаємин мав на увазі і відомий громадський діяч Г. Полетика, пропонуючи відродити в Україні шляхетську республіку, відповідно до норм функціонування якої «всі військові і громадянські запровадження і закони залежали від шляхетства, яке мало право творити їх на сеймиках, а для конфірмації королівської представляти на головний сейм»¹⁷⁷.

Політико-культурні орієнтації, особливо ті, що переросли у позиції, у повсякденному політичному житті знаходили своє відображення у площині етикету. Етичного змісту цим орієнтаціям насамперед надавала їх співвіднесеність з питаннями гідності. Захист власної

гідності як представника Гетьманщини в цілому чи її окремих політичних інституцій проявлявся у різноманітних аспектах.

Кидається у вічі велика кількість проявів орієнтацій на паритетні взаємини з російським чиновництвом, офіцерством, недопущення підпорядкованості російській еліті¹⁷⁸. 6 січня 1734р. Я. Маркович нотував у своєму щоденнику, «що обозний генеральний з походу (до Польщі. — *Авт.*) відрядив до Санктпiтербурху бунчукового товариша Ширая в габiнет до її величності, просячи милості в тому, що генерал-поручик Загрязький видачею платні государеві понизив, як його обозного, якого проти напiвполковника поставив, так і його бунчукових товаришів проти вахмiстрів»¹⁷⁹.

Що тема стосунків старшин та російських офіцерів сприймалася українцями і через призму норм етикету, видно із «Розмови Велико-росії з Малоросією», де подано блискучу сатиру на поведінку росіян, котрі порушували норми шляхетського, військового, релігійного етикету: «Ефрейтором посядеш судью полкового, рад спорить с ним, хотя от него отстоишь много. А когда уже в аудиторский ранг попадеш, то и к генеральным старшинам драться начнешь. Сами святые места терпят твою норму: ты, вобравшись в церковь, прешься в первую форму, не смотришь, кто б там (же) из моих не стоял, для майора весь мой малороссийский свет (вар.: чин) мал. Спешишь напролом к священнику по антидор, толкаешь, кричишь: дайте чиновнику простор! Боишься, чтоб кто с моих тебя не упредил, но больш бойся, чтоб священника с ног не свалил. А мои старшины учтивость наблюдают, сию неумеренность смехом провождают»¹⁸⁰.

Особливо на початковому етапі стосунків представники української еліти як питання власної гідності розглядали ставлення московського двору до них як до репрезентантів Української держави, суспільства. У документах збереглося описання випадку, що стався з послом Війська Запорозького С. Мужилівським у Москві. Він висловив боярину Я. Ліхарову своє відверте обурення тим, що йому, послові, в суботу замість м'яса прислали рибу: «Ми не низької кондиції ("худые") люди, поляки тільки нами, запорізькими черкасами, в военных делах славні бували»¹⁸¹.

Подібні орієнтації, правда, не на рівні вимоги, а констатації фактів, актуалізувалися й у пізніших стосунках з найвищими російськими урядовцями і царем. Старшини акцентували увагу на проявах поваги до них, до послів, до гетьмана. Прикладом можуть послужити детальні описи почестей, якими вшановували гетьманів, послів під час їх перебування у північних столицях¹⁸².

З точки зору етикету розглядали гетьмани прояви недостатньої уваги до них з боку їх суверенів. Причому, образлива неухважність до гетьмана сприймалася як неповага до держави. Коли П. Тетері привіз клейноди від Яна Казимира королівський покоєвий І. Мазепа, тобто, простий польський гонець, він відіслав його до Варшави. «При цьому гетьман посилався на невдоволення з боку всього Війська і вказував, що Богдану Хмельницькому і його сину Юрію клейноди привозили відповідно воєводи київський та чернігівський, а не проста особа, як у даному випадку»¹⁸³.

Гетьман І. Мазепа своє підпорядкування під військову команду не царя, а його підлеглого О. Меншикова сприйняв як прояв «його приниження» «і вважав собі те в безчестя, що він на старості літ за велику кількість своїх вірних служб (як він казав) отримав нагороду бути під командою» князя. Для гетьмана — шляхтича за походженням, образливим виглядав ще й той факт, що Меншиков походив із простолюдинів: «Нарешті казав, що не так би йому образливо було, коли б його дано під команду Шеремета, або іншого якогось високоіменитого і від предків своїх заслуженого чоловіка». Проявом приниження гідності розглядалися і спроби надання Меншиковим наказів через голову гетьмана. З цього приводу Мазепа наголошував: «Чи може бути більше безчестя, знеславлення і приниження моєї особі понад це!»¹⁸⁴

Одним із механізмів підпорядкування українського соціуму було культивування російськими урядовцями атмосфери донощицтва, проте в середовищі старшинства даний прояв так і не переріс у норму політичної культури і тим більше ніколи не потрапляв до розряду етичних. Опис ставлення українського старшинства до К. Мокрієвича, зроблений П. Орликом, засвідчує засудження уже самого факту доносу на гетьмана, без аналізу можливих мотивів такого вчинку: «...яку ж напотім за те мав честь? І уряду писарського від Самуїловича позбавлений, і з України гнаний був, і на всілякому місці протягом всього свого життя зрадництвом корений і ганьблений був і від мирських і від духовних осіб...»¹⁸⁵

Все ж постійний тиск приводив до ерозії почуття власної гідності, що знаходило своє відображення у етикетно-поведінкових реакціях. Відомі факти, коли старшини не повідомляли один одного про донощиків, вибачалися за свої дії з огляду на потребу остерігатися їх. Вважаємо, що це вказує на втрату старшинами почуття солідарності. У скрутну хвилину запідозрені старшини та їхні сім'ї втрачали можливості сподіватися на підтримку. Так, наприклад, чинили щодо Марковичів, так Марковичі чинили щодо інших. Яків Маркович міг

прийти і попроситися з незрозуміло за що арештованими товаришами, але не домагатися їх визволення на підставі такої норми тогочасного українського права, як неможливість арешту старшини без рішення суду. 1767р. він видав канцеляриста виразника ідеї політичної окремішності Гетьманщини, який, втікши з-під охорони, шукав притулку в одному з його маєтків¹⁸⁶.

У стосунках між собою старшини пильно слідкували за дотриманням належних їх особі зовнішніх проявів і атрибутів. Так, у квітні 1760 р. лохвицький сотник надіслав до Генеральної Військової Канцелярії скаргу на військового товариша М. Яновського, який, засідаючи у сотенному правлінні домагався першого місця «в засіданнях і в підписах». Проте сотнику довелося змиритися. Генеральна Військова Канцелярія відповіла, що оскільки у відомості 1756 р. про малоросійські чини військовий товариш поставлений вище сотника, то «військовому товаришу Яновському у вказаній справі перше місце мати належить»¹⁸⁷.

У січні 1758 р. переяславський полковник С. Сулима від імені Переяславської полкової канцелярії та полкового суду скаржився Генеральній Військовій Канцелярії, що бунчуковий товариш Г. Іваненко звертався до цих установ з позовами, заявами, повідомленнями, хоча, як «партикулярна особа», до того ж нижча за полковника рангом (котрий очолював названі установи), мав би писати «прохання». Військова канцелярія зобов'язала Іваненка писати до полкових установ «порядним чином — донесеннями»¹⁸⁸. Тим часом бунчуковий товариш звернувся до Генерального Суду з приводу того, що «Полкова Переяславська канцелярія на єдину його образу і безчещення... звертається до нього “указом”, не за повноваженням своїм, бо указами писати належить єдино до підлеглих своїх». Генеральний Суд визнав: оскільки «бунчукові товариші точно перебувають в команді його ясновельможності гетьмана і Генерального суду, а не Полкової канцелярії, отже полковій канцелярії до непідкомандних своїх указами пропонувати не пристойно і не належно»¹⁸⁹.

Очевидно, що українські старшини не схвалювали у спілкуванні вживання вульгарної лайки. Це можна помітити у козацьких літописців, котрі нецензурні вирази воєводи Шереметтева називали «московським звичаєм». Лайка розглядалася як приниження гідності, особливо у міжетнічних стосунках з представниками російської еліти. У листі полтавських старшин та козаків до гетьмана І. Брюховецького 9 липня 1666 р. зі скаргою на воєводу Я. Хитрово на перше місце було поставлено образи, «в честі нестерпні», завдані брутальними висловлюваннями на адресу полковника і старшин¹⁹⁰. Як прояв

зневаги розглядалася лайка і у спілкуванні між представниками української еліти. Так, В. Кочубей у записці на П. Орлика засуджував те, що той разом з Г. Герциком «Пана Іскру, і мене, Судію, осуждали, оговорювали, лаяли в матір і всіляко хулили і принижували»¹⁹¹.

Представники політично провідної верстви Гетьманщини до поняття «особиста гідність» включали й повагу до своїх предків та здобутих тими на користь сім'ї матеріальних статків. Адже «гідність» витлумачувалася як «придатність до діяльності, зумовлена народженням у конкретній родині», а «місце у родовій генеалогії та ієрархії, обсяг маєтності, що перейшла у спадок, були визначальниками особистості, її цінності, шляхетності»¹⁹². Саме з огляду на вказані семи поняття, ми можемо пояснити, чому сотники ічнянський — (Григорій Стороженко) та іванівський — (Іван Стороженко) просили у Д. Апостола «святої справедливості за таке нестерпне безчещення та побої». Справа полягала у тому, що ці сотники (до речі, не самі, а у числі інших ображених) у ході різдвяного полкового старшинського зїзду звинуватили тодішнього прилуцького полковника Гната Галагана у порушенні «пунктів», де «написано: щоб заслуженого не віднімати».

Стороженки, зокрема, повели мову про відняті у них полковником «млинки Ступаківські», державцями яких були «не тільки батько, але ще й дід, служачи полковником». Г. Галаган «за те слово казав нас (братів Стороженків. — *Авт.*) вибити зі світлиці в шию і бючи подерли на нас кунтуші, мовлячи: за того часу нікому було полковникувати». З огляду на тогочасні норми етикету, образа виглядала чотирикратною, оскільки було відібрано частину родинних маєтків, знехтувано законним правом підлеглих «за відняття пунктів упоминатися», ображено пам'ять предків і, насамперед, діда-полковника та, нарешті, завдано побоїв. Зрозуміло, що таке поводження полковника та його слуг щодо себе старшини сприйняли як «нестерпне безчестя»¹⁹³.

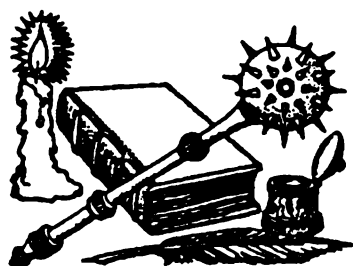
Отже, політико-культурні орієнтації на політичну систему Гетьманщини як ціле характеризуються їх спрямованістю на суспільно-політичну окремішність. Державно-політичні стосунки з сусідніми суспільствами бачилися крізь призму власної політичної суб'єктності, договірності, добровільності прийнятих політичних рішень. В орієнтаціях на внутрішньополітичне функціонування виокремлювалися орієнтації на правове регулювання взаємин провідних суб'єктів політичного життя, на конституціоналізм, підпорядкування приватного інтересу загальносуспільному благу, сконсолідованість, соборність. Для механізмів прийняття рішень були характерні еволюція від безпосереднього народовладдя через монополізацію функції прийняття політичного рішення старшинською елітою до реалізації принципу

представницького здійснення влади старшиною. У ході цього процесу виокремлюються орієнтації на вивільнення процесу прийняття рішень від свавілля, надання йому форми і змісту інтелектуального змагання, забезпечення волевиявлення через схвалення певної пропозиції більшістю голосів, на пильний захист особистої гідності.

В цілому система політико-культурних цінностей та норм, еволюція механізмів прийняття політичних рішень засвідчують, що політична культура еліти Гетьманщини розвивалася у загальноєвропейському річищі. В свою чергу це говорить про високий цивілізаційний рівень провідних верств українського суспільства другої половини XVII–XVIII ст.

розділ VI

політична свідомість та соціокультурні орієнтації козацтва

В другій половині XVII–XVIII ст. козацтво посідало помітне місце в становій структурі українського суспільства. Найчисленнішу групу козацького стану становили «городові» козаки. Цим терміном до Національно-визвольної війни позначалися реєстрові козаки, які, на відміну від козаків Запорозької Січі — «низовиків», «січовиків», «запорозьких козаків» проживали на волості. Таку назву мала заселена територія південних пристепових районів Київського і Брацлавського воєводств. Пізніше городовими козаками стали називати козаків, які служили у війську і мешкали в містах та інших населених пунктах Гетьманщини. Осередком низових запорозьких козаків продовжувала залишатися Запорозька Січ та підпорядковані їй степові території т. з. Запорозьких Вольностей. Після ліквідації царським урядом Запорозької Січі у 1775 р., її козаки заснували Задунайську Січ (1775–1828). Подальша історія запорозького козацтва пов'язана з такими військовими і політичними утвореннями, як Азовське козацьке військо, Чорноморське козацьке військо, а також Кубанське козацьке військо.

Національно-визвольна війна відкрила нову сторінку в історії українського козацтва та інших соціальних станів. Були ліквідовані великі і середні землевласники, скоротилася чисельність дрібної шляхти. Провідні політичні позиції в державі посіла козацька старшина. Рядове козацтво, а також селянство і міщанство добилися корінної ломки старої системи економічних і соціальних відносин — була знищена фільварково-панщинна система господарства. До державного скарбу перейшли землі, що раніше належали польському королю, приватним землевласникам і католицькій церкві (на цих територіях виникли т. з. вільні військові села). Козаки стали фактичними власниками земельних ділянок, на яких вели господарство фермерського типу. За це вони змушені були власним коштом

відбувати державну військову повинність під загрозою втрати козацького статусу і козацьких прав на землю¹.

Городове козацтво складалося переважно з осіб, батьки і діди яких також були козаками. Водночас в козацькі компути (списки, реєстри) включалися вихідці з селян і міщан — особливо тоді, коли воєнна обстановка вимагала збільшення війська. Якщо за Березневими статтями 1654 р. кількість козацького війська встановлювалася в межах 60 тис., то за Коломацькими статтями 1687 р. — лише 30 тис. чоловік. Щоправда, на практиці козаків було значно більше, оскільки вони міцно трималися за козацький статус і, як правило, не бажали переходити в стан селян або міщан. У 70-х рр. XVII ст. гетьманський уряд сформував наймані («охотницькі») полки. На відміну від городових козаків, охотницькі козаки служили не за власний кошт. Вони отримували за це платню, військово спорядження і продовольство. Їх чисельність була невеликою — не перевищувала 500–600 чоловік².

Найістотнішими козацькими правами були особиста свобода, підпорядкування юрисдикції козацького суду, спадкове володіння землею, рухомим майном, а також звільнення від державних податків і повинностей. Проте вже у 20-х рр. XVIII ст. рядові козаки дедалі частіше стали залучатися до виконання повинностей на користь держави та окремих старшин і зазнавати тягарів військових постойів царських військ. Все спричинилося до зубожіння багатьох козаків. Вони змушені були кидати козацьку службу й ставати посполитими. Правовим вираженням процесу соціальної диференціації козаків став царський указ 1735 р., згідно з яким козаки поділялися на «виборних» — тих, які могли спромогтися вібувати військову службу за свій кошт, а також «підпомічників» — збіднілих козаків, на яких покладался обов'язок працювати в господарстві виборних на час перебування останніх у воєнних походах³.

Особливо важким тягарем на плечі козаків лягали роботи по спорудженню каналів і фортифікаційних споруд, до яких змушував їх царський уряд. В одному з щоденникових записів Генеральної військової канцелярії за лютий 1623 р. зазначалося з цього приводу: «чрез ладожкіє двокротніє запрошлого и прошлого годов по десят тысяч козаков, опроч кашоваров, походи, особливе поход низовых до Дербени 10000-ти козаков отправленных, оніе козаки коней, худобы, а многое число и жития своего лишились, а многие з тих ладозкого и низового походов для слабого здоровья на дорози оставшихся, в доми не возвратилися еще доселе. Да и тепер знову 10000 до фортеци Святого Креста виправлени, да до Ладоги ж

на каналную роботу виправит 5000 велено... А зверх того еще и форпости отбувають»⁴.

Як видно з вищенаведеного документа, уряд Петра I здійснював цілеспрямовану і беспрецедентну за своєю жорстокістю політику експлуатації козаків, спрямовану, по суті, на їх фізичне винищення й розорення. На таких роботах, що умовами праці та інтенсивністю не відрізнялися від каторжних, від фізичних перевантажень, голоду і хвороб гинули тисячі козаків. Започатковану Петром I традицію масового примусу козаків до виконання трудової повинності на користь держави продовжували інші російські самодержці⁵.

Козацьке середовище породило специфічний тип культури, що ввібрала в себе прикметні риси способу життя козаків. Цьому сприяло те, що в політичному і соціокультурному відношеннях їх згуртовували усвідомлення належності до військової соціальної верстви, спільні станові інтереси, що базувалися на особливих правах і привілеях, а також усталена система цінностей, традиції козацької демократії, господарювання, історична пам'ять про військову звитягу і політичну значущість козацтва.

Після завершення Національно-визвольної війни і побудови Української держави середини XVII ст. козацтво довгий час продовжувало виявляти психологічні орієнтації, риси ментальності, ціннісні установки, самосвідомість, а також дотримуватися зразків політичної поведінки, які запорозька спільнота виробила в попередній період. Підтримання традиційних параметрів групової, станової тотожності досягалось, зокрема, завдяки певному інституційному механізмові, насамперед інституту козацької ради.

Рада здавна являла собою законодавчо-розпорядче зібрання козаків-громадян (повноправних членів запорозького товариства), яке керувалося звичаєвим правом. Волевиявлення козацького загалу відбувалося в межах особливої демократичної процедури й супроводжувалося відповідними ритуалами і церемоніями. Причому прийняття на раді владних рішень ґрунтувалося на засаді одностайної згоди її учасників. Ця згода досягалася завдяки спрощеній процедурі волевиявлення козаків, що зводилася до підкидання шапок, схвальних або заперечних вигуків. Думка більшості ставала одностайним рішенням ради, оскільки меншість змушена була коритися диктату більшості. Таким шляхом запорозька спільнота, що була організована на засадах воєнного суспільства і прямої демократії, забезпечувала свою політичну і воєнну згуртованість. Ритуальною санкцією рішення ради було сурмлення в сурми, барабанний бій, а також гарматний салют⁶.

Рада була формою прямого волевиявлення усіх повноправних членів козацького товариства. У козаків не було стабільних колегіальних органів, заснованих на засадах опосередкованої демократії. Це вносило елемент стихійності в діяльність ради, а також породжувало охлократичні орієнтації політичної свідомості запорозького товариства. Прикметно, що історична пам'ять народу аж до наших днів селективно зберегла враження про гострі вияви стихійного начала козацької демократії. Так, в одному з сучасних прислів'їв є такі слова: «Козак Горленко завжди перемагав — був найгаласливішим»⁷.

На початку Національно-визвольної війни загальні (генеральні) козацькі ради скликалися досить часто. В подальшому їм на зміну прийшли старшинські ради, які скликав Б. Хмельницький. Причому їхня роль зводилася переважно до формального схвалення рішень, котрі приймав гетьман⁸. Після смерті Б. Хмельницького значення загальних (чорних) козацьких рад як політичного інституту в основному відновилося. Однак вже з останньої третини XVII ст. козаки все менше впливали на прийняття ухвал. Фактично ця прерогатива перейшла до старшинських рад. У XVIII загальні козацькі ради остаточно втратили самостійне політичне значення, перетворившись на просту церемоніальну формальність⁹.

Прикладом загальної козацької ради, що спиралася на дієвий механізм козацької демократії, може бути рада, яка відбулася в червні 1663 р. на околиці Ніжина (за історіографічної традицією — т. з. «Чорна рада»)*. Вона була скликана з метою обрання гетьмана. На раду прибули понад 40 тис. козаків, представники міщанства, деякі духовні особи, а також царські посланці на чолі з князем Данилом Великогагіним. З метою політичного тиску на учасників ради і контролю за розвитком подій до місця проведення ради було стягнуто

* З метою посилення політичного контролю над Гетьманщиною, царський уряд намагався скористатися суперечностями між українськими гетьманами і запорозькою старшиною, яка хотіла відігравати самостійну політичну роль в державному житті України. У цьому зв'язку офіційна Москва вирішила підтримати домагання запорожців та іншого зверхника — «кошового гетьмана» Івана Брюховецького щодо участі у виборах гетьмана. Напередодні загальної козацької ради 1663 р. в Ніжині І. Брюховецький активно демонстрував політичну лояльність до царя і виступав за зниження політичного статусу українського гетьмана. Це гарантувало йому підтримку російського уряду як кандидату на гетьманство. В подальшому ставлення офіційної Москви до Запорозької Січі диктувалося конкретною політичною ситуацією. Після укладення Вічного миру 1686 р. між Росією і Польщею було ліквідоване підпорядкування Запорозької Січі російському цареві та польському королеві (передбачене Андрусівським перемир'ям 1667 р.). Це дало змогу царському уряду розпочати наступ на політичні та економічні права Запорозжя¹⁰.

російське військо. Політичні симпатії козаків визначилися ще до початку ради. Частина з них хотіли обрати гетьманом наказного гетьмана Якіма Сомка, решта з них (насамперед запорожці) підтримували кандидатуру І. Брюховецького.

Хід цієї ради засвідчив реальний вплив рядових козаків на прийняття остаточного рішення, а також затребування ними політичних процедур і ритуалів, які були традиційними при обранні гетьмана. Як впливає із звіту Д. Великогагіна цареві, «не выслушав твоего, великого государя указа, с Ывановой стороны Брюховецкаво полковники, и сотники, и атаманы, и есаулы, и казаки, и чернь обирали в гетманы ево, Івана, и по своему казацкому обычаю вверх шапки метали. А с Якимовой стороны Самка полковники ж, и сотники, и атаманы, и есаулы, и казаки, и чернь в гетманы обирали ево Якіма Самка. И на том, государь, гетманском обирание полку Якіма ж Самка конные люди с ево Якимовым бунчуком и с литавры и со многими знамены в пешие люди, в раду скочили, а пехота ево ж, Самкова, с ружьем прибежала... И обе стороны меж себя бой учинили, и многих казаков переранили; а иных и до смерти побили; и раду разорвали и разошлись в свои обозы»¹¹.

Із змісту вищенаведеного документа добре простежується стихійний прояв демократії козацького кола — учасники ради не стали чекати, поки Д. Великогагін оголосить політичну волю та ідеологічні настанови царського уряду. Вони спонтанно розпочали обрання гетьмана, підкидаючи шапки за свого кандидата, а потім вдалися до силових дій проти своїх опонентів.

Відомості про перебіг подій на ніжинській раді 1663 р. доповнює літопис Самовидця, автор якого набагато краще знав традиції проведення козацьких рад порівняно з царським інформатором Д. Великогагіним. Автор літопису Самовидця відзначив такий ритуальний момент скликання ради, як барабанний сигнал. В його описі ради зазначено, зокрема, таке: «ані слухаючи писма царского величесва, зараз крик стался з обох сторон о гетманство: одни кричат «Бруховецкого гетманом», а другіє кричат «Сомка гетманом» и на столец обоіх сажают. А далі и межи собою узяли битися и бунчук Сомков зламали, заледво Сомко видрался през намет царскій и допал коня и інная старшина, а інших позабивано до килка человека. И так сторона Сомкова мусіла уступати до табору своего, а сторона Бруховецкого на столец всадили Бруховецкого, зопхнувши князя, и гетманом окрикнули, давши оному булаву и бунчук в руки... Але того часу князь Великогагин не потверждал гетманства Бруховецкому... а Сомко

вехал до свого табору, юже не маючи бунчука ані булави, бо тое запорожци видрали оному»¹².

Отже, у зробленому Самовидцем описі обрання гетьмана опрестметнилися риси політичного ритуалу, що був характерний для практики козацьких рад: голосування вигуками за претендента на гетьманство і вербальна формула цієї процедури (прізвище претендента в поєднанні з словом «гетьман» в орудному відмінку); посадовлення його на стілець і вручення булави та бунчука, що символізувало публічний акт зведення в гетьманський сан (в даному випадку не важливо, що Д. Великогагін скасував вибір гетьмана, оскільки йдеться про ритуал обрання гетьмана як такий).

Наведені у літопису Самовидця відомості підтверджує і доповнює опис Патрика Гордона (шотландця, що перебував на російській службі). В його описі, зокрема, зазначалося, що царську грамоту «ще недочитано ще й до половини, як поміж козаками почався великий галас: одні кричали «Сомко!», інші «Бруховецький!». Коли ці крики було повторено при знятих шапках, піхота Сомка, прийшовши з його бунчуком і корогвами вперед, накрила його корогвами й окликнула гетьманом... Тим часом козаки з партії Бруховецького принесли його бунчук та корогви на те місце, де був Сомко з своїм бунчуком, та відтіснивши його з прихильниками від цього місця, зламали деревко бунчука та забили того, хто держав його. Хвилювання було таке велике, що, коли б не було з наказу полковника Штрасбурга кинуті кілька ручних гранат, то козаки напевне зламали б шатро... Сомко скочив на коня і повернувся з своїм розладнаним загоном назад до табору, його начальницьке берло й литаври захопив відділ Бруховецького»¹³.

З наведеного вище опису, окрім повторення повідомлення Самовидця про голосування козаків-виборців вигуками, а також запеклу боротьбу за оволодіння військовими клейнодами, подано деякі нові деталі козацького виборчого ритуалу. Йдеться про те, що після попереднього висунення кандидатури на гетьманство (вигуками прізвища кандидата), козаки ще раз підтвердили свій вибір з непокритими головами (можливо підкидали шапки або ж тримали їх в руках). Безперечно це був політично значущий ритуал, яким підводилася риска волевиявленню козацького загалу. Адже після цього розпочався завершальний етап гетьманської елекції — своєрідна конфірмація гетьмана через покриття його корогвами біля бунчука і публічне проголошення його гетьманом.

Незважаючи на певні взаємні неузгодженості і суперечності наведених вище повідомлень про перебіг ніжинської ради 1663 р. (що пояснюється різною інформованістю авторів, а також

неоднаковим розумінням ними тогочасних політичних реалій, які пов'язувалися з козацьким середовищем), усі вони переконливо засвідчують наявність в арсеналі політичної практики козаків демократичної виборчої процедури, політичних ритуалів і символів, завдяки чому козацьке волевиявлення (з точки зору усталеної традиції) набувало законної сили.

Ця рада продемонструвала не лише активний вплив козаків на хід ради, а й підтвердила дієвість механізмів прямої демократії козацького кола. Йдеться про те, що ті учасники ради, які переконалися в слабкості своїх позицій, приєдналися до своїх більш сильних опонентів (в даному випадку перевага прихильників І. Брюховецького над козаками з табору Я. Сомка не в останню чергу зумовлювалася невдачею для Я. Сомка першого дня ради, коли він позбувся військових клейнодів). За словами автора літопису Самовидця, «козаки сторони Сомковой, отступивши своей старшины, похававши корогви каждая сотня, и до табору Брюховецкого прийшли и поклонилися»¹⁴. Практика підпорядкування меншості (слабкішої сторони) волевиявленню більшості (сильнішій стороні) була традиційною для козацьких рад.

Як зазначалося, у XVIII ст. городові козаки були остаточно усунуті від активного політичного життя, що відбувалося в інституційних межах козацьких рад. Не стала винятком у цьому відношенні рада в Глухові 1750 р., на якій гетьманську булаву було вручено Кирилу Розумовському. Рядові козаки (утім, як і старшини) виступали на цій ролі в ролі статистів. Прикметне свідчення щодо цього залишив невідомий автор-сучасник, який у своєму рукописі відзначив, що на раду, окрім старшин, були допущені лише виборні представники від козацтва. Вони зібралися в Глухові «на зделанном театроне на ринку между двома каменными церквами Николаем и Живоначалная Троицей в точенном в круг балясами в виш в три градуси крвавим кармазином усланном. Читана высокомонаршая грамота... и волними голосами обрали гетманом графа и многих орденов кавалера Курилу Григорієвича Разумовского»¹⁵. Описана вище театралізована церемонія обрання гетьмана «вільними голосами» була далекою від традицій загальних козацьких рад кінця XVI — 60-х рр. XVII ст. Згадка ж у документі про «вільні голоси» була, по суті, дослівною цитатою з царського універсалу, фрагмент якого автор рукопису включив у свою свою оповідь про вибори гетьмана у 1750 р. («Что позволено малороссіянам обратъ гетмана волними голосами кого пожелаютъ»)¹⁶.

Історично зумовлені політична відособленість та специфічний економічний уклад Запорозької Січі в межах українських земель збереглися і після виникнення Української держави середини XVII ст. Це проявлялося, зокрема, в тридиціоналізмі політичного устрою й відносній консервативності соціальної структури Запорожжя. Запорозькі козаки об'єднувалися в курені, що були самостійними економічними одиницями. Військовий склад куреня включав джурів і молодиків (нижчий соціальний щабель, що передував повноправному членству в запорозькому товаристві), повноправних козаків, а також «стариків» — заслужених козаків з великим моральним авторитетом, які на цій основі мали певні соціальні і владні переваги на Запорожжі.

В Запорозькій Січі пряма демократія козацького кола ніколи не вихолощувалася до такої міри, як це було в Гетьманщині. Запорозькі посадовці були виборними, їх періодично переобирали на радах, що скликалися не менш ніж тричі на рік і приурочувалися до певних церковних свят. Ради збиралися також за мірою необхідності. Важливі адміністративні, господарські, військові та інші питання не вирішувалися на Запорожжі без участі курінних отаманів, які об'єднувалися в корпоративний інститут — отаманію. З другої чверті XVIII ст. отамани справляли дедалі більший вплив на кошового отамана — найвищого виборного посадовця на Запорожжі¹⁷.

Специфіка політичного устрою та соціального укладу Запорозької Січі позначилася на способі життя козаків, їхній корпоративній самосвідомості, соціокультурних орієнтаціях та ментальності. Зокрема, на Запорожжі викристалізувалася особлива модель міжособистісних стосунків між членами запорозького товариства — помітного поширення набуло козацьке побратимство, квазіродинні взаємини між різними за політико-правовим статусом групами козаків (курінний отаман — «батько», джури та інші козаки — «сини» тощо). Виховані на козацькій демократії, запорожці нерідко піддавалися охлократичним настроям. З середини XVIII ст. курінні отамани обиралися мало не щомісяця¹⁸.

Деякі політичні ритуали, що пов'язувалися з козацькою демократією, могли існувати лише в запорозькому середовищі. Один з них описав очевидець — російський офіцер князь Семен Мишецький. Йдеться про традицію затвердження на старшинських посадах, за якою новообраному кошовому «деякі з цього народу, старі козаки, землею, якщо ж у той час буває дощ чи яка негода, то і гряззю, його голову мажуть; а потім суддю, писаря та осавула приведуть, якщо старих немає і вони всьому війську будуть до

вподоби, то і їм таку честь роблять як кошовому»¹⁹. Подібний ритуал був анахроністичним для Гетьманщини. Немислимою справою було, приміром, мазати багном голову «графові і багатьох орденів кавалерові» К. Розумовському, під час його обрання гетьманом на глухівській раді 1750 р.

Істотним складником політичних позицій та орієнтацій козацтва, власне його політичної культури, була система цінностей, яку виробили козаки. Вона склалася в період станового формування цього соціального прошарку. До Національно-визвольної війни серед козаків закорінилися цінності, що, зокрема, пов'язувалися з поняттями рицарства і козацького товариства. В уявленні запорожців їхня рицарська належність зумовлювалася соціальним статусом особисто вільної людини, яка професійно займається військовою справою, спираючись при цьому на відповідні права і привілеї, а також дотримуючись неписаного кодексу рицарської честі. У цьому зв'язку моральними чеснотами вважалися особиста гідність козака-воїна, вірність, воєнна звитяга, дотримання рицарського слова, захист вітчизни від ворогів, гідне служіння монархам, оборона православної церкви та ін. В понятті козацького товариства віддзеркалювався моральний підтекст належності до козацької рицарської корпорації, насамперед у сфері повсякденного життя (козацьке побратимство, братерська любов, злагода, єднання, дружба, взаємодопомога, ідеал свободи тощо)²⁰.

Рицарське самоусвідомлення козаків віддзеркалювало в їхньому середовищі орієнтацію на зрівняння в правах і свободах з шляхетством. Загалом, поняття рицарства і козацького товариства і пов'язані з ними ціннісні установки й категорії були одними з найшанованіших і сталих громадянських цінностей запорожців. Вони виконували політично мобілізуючу функцію в козацькому середовищі — особливо в періоди гострих політичних напружень. Прикметно, що ціннісне підґрунтя політичного сепаратизму запорожців, яке мало місце до Національно-визвольної війни, збереглося пізніше в антиросійських політичних позиціях українського козацтва. Прикладом цього може бути універсал-відозва гетьмана І. Брюховецького, з яким він звернувся до колонтаївських козаків та мешканців цього містечка в лютому 1668 р. В даному випадку для нас важливим є не політична підоснова антиросійського повстання «боярина і гетьмана» Брюховецького, а те, що він був чудово обізнаний з традиціями, системою цінностей, політичними орієнтаціями та настроями українського козацтва.

Отже, в даному документі (перекладеному на російську мову царськими канцеляристами), зокрема, зазначалося: «Господину сотнику калантаевскому, атаману городовому и всему товариществу войсковому и поспольству тамошнему. Доброго здравия, щасливого пребывания и единой с нами мысли и братолюбного союзу в Господа Бога усердно желаем.

До ведомости доносим. Знатно всемилостиве Богу, не предав верных своих, православных христиан в Украине Малой Росии пребывающих, неприятелем в поругание и работу, чрез Духа Святого о злом намерении неприятельском и ляцком нам, всему верному Войску Запорожскому, ведати подал»²¹. Звідси видно, що в універсалі Івана Брюховецького наявний мотив володарюючої інституції, що керується у своїх діях і спрямовується Божим Промислом.

Претензії репрезентантів Війська Запорозького на непідвладність чужому режимові, їх воля до самовладності на власній території висловлені в даному документі з опорою на певну ідеологічно забарвлену обґрунтовуючу процедуру. Її найважливішими елементами була інформація про зраду царською Росією інтересів Української держави (йдеться про Андрусівське перемир'я 1667 р. Росії з Польщею), а також про вчинені на українській території злочини російського війська та небезпечні плани російської сторони щодо України: «Понеже москали с ляхами на комисии на тому постановили и узаконили... поприсяглись вечно... По обману ж христиан, чтоб Украину, отчину милую, и всех христиан в слобочких городах живущих равным обычаем под меч предати и меньших деток не щадя, а города... огнем спалити и ни во что обратить... Уже ведомые местечка Бровари, Гоголев и Воронков... от москалей в разорение приведены и с убытком и кропролитием на верных людей: до основания, без всякой вины нашей разорены... Чтоб они, москали, не ускорили своему злему намерению и замыслу до них учинити, не откладывая в дальнейшее время, умыслили были есми совету госуд. полковников и всей старшины Войска Запорожского: христианским обычаем и рыцарским обыкновением из городов украинских их выпроводив, до их московских границ проводить»²².

Як впливає з вищенаведеного уривка, гетьман І. Брюховецький змалював підкріплену конкретними фактами і гіпотетичними припущеннями картину смертельної небезпеки, що нависла над «милою вітчизною Україною». Отже, в даному випадку йдеться про затребування патріотичних почуттів українців (а також таких традиційних для запорозького середовища цінностей, як рицарська честь та хрис-

тиянський обов'язок) з тим, щоб реалізувати викладені в універсалі політичні та воєнні завдання антиросійського повстання.

В заключній частині універсала, де йдеться про збройний виступ в Гадячі проти залоги російського війська, а також викладено конкретне військове розпорядження, значно зростає щільність вжиття ціннісних категорій та ідеологем, які виробила запорозька спільнота до Національно-визвольної війни. «Тогда народ, хотя обману их не видал, — писав Брюховецький про згадані події у Гадячі, — однако ж Божиею помощию единомыслено став, их выгнал и устранил. И так с повинности нашей христианской и брацкой в том злом намерении московском вам, братии нашей, ведомо учинив... советуем и желаем, чтоб есме вы, братья наша, от Москвы отстав, с нами и верным Войском Запорожским едино разумели, не ожидаючи над собою злых замыслов московских исполнения. И сторицею тогда вас, братию нашу милую, поберегаючи, желаем и наказываем, чтоб... с нами едино разумели и к нам своее желательностию и приятствами тотчас своих посланцев посылали. Чего от себя желаячи, вас, братию нашу милую, Господу Богу вручаем»²³.

Отже, в наведеному тексті представлено історично усталений ряд ціннісних категорій громадянського звучання та стереотипних кліше політичної свідомості запорозької громади: поняття братерства; братерського і християнського обов'язку; братерської любові, згоди, приязні, однастайності, вірності. Представлено також ідейний мотив, що мав новий — порівняно з попереднім періодом, ціннісний та політичний підтекст. Йдеться про заявлену в документі тезу, за якою збройне волевиявлення народу (а не лише козаків) є свідченням Божої волі «народ... Божиею помощию единомыслено став, их выгнал и устранил».

До фундаментальних станово-корпоративних цінностей козацької спільноти здавна належали «права», «свободи» і «вольності». У змістовому відношенні ці поняття були синонімічними. Поняттям особистої свободи насамперед окреслювалося уявлення про соціально-політичну і правову суверенність козака, що підлягає козацькому праву і присуду. Станово-корпоративний горизонт «прав», «свобод» і «вольностей» охоплював, зокрема, права і свободи в сфері козацького землеволодіння, майнових і спадкових прав, козацького устрою, судочинства, демократії (виборність старшини, рівність козаків, свобода громадянського голосу та ін.), питання справедливої винагороди за військову службу.

Прикметно, що козаки розглядали свої «права», «свободи» і «вольності» як такі, котрі здобуті власними силами на поприщі публічного служіння загальному добру, а також освячені моральним законом старовини, заслугами «козацьких предків». Усе це надавало таким ціннісним установкам та орієнтаціям політичної свідомості виразних значень політичного і соціального ідеалу. Не дивно, що вони зберігали свою актуальність аж до ліквідації козацтва як стану.

Те, що ціннісна підоснова козацьких «прав», «свобод» і «вольностей» кінця XVI — першої половини XVII ст. в своїй основі збереглася в політичних орієнтаціях українського козацтва другої половини XVIII ст. (тобто в період, коли царський уряд і козацька старшина далеко зайшли в наступі на його соціальні, політичні та економічні права), підтверджують історичні джерела. Йдеться, зокрема, про депутатські накази і прохання козаків Чернігівського, Стародубського, Прилуцького і Миргородського полків, адресовані Комісії 1767 р. з складання проекту нового Уложення. В документах, що розглядаються, ціннісно градуйовані станові вимоги козацтва виступають насамперед під термінами «вольності», «права», «свободи», «переваги», «звичай». В політичному дискурсі козаків ці поняття і категорії вживалися як взаємозамінні і такі, що доповнювали один одного. Щоб краще з'ясувати їхній зміст, розглянемо їх за окремими тематичними лініями.

Особиста свобода. Козаки розглядали особисту свободу як своє законне право, що впливало з історичної традиції, а також прав і привілеїв, які були отримані ними від польських королів і підтверджені за договірними умова прийняття України під царську протекцію у 1654 р. Для козаків особиста свобода означала, по-перше, непідлеглість панському примусу і непідвладність владі державців, по-друге — право вільно обирати місце проживання. Оскільки на практиці відбувалося порушення цих фундаментальних, з точки зору козаків, особистих свобод, то політичні вимоги щодо їх дотримання з'явилися в депутатських наказах²⁴.

Крім соціально-політичного виміру особистої свободи (статус соціально вільної людини, яка непідвладна волі пана-землевласника і користується свободою вибору місця проживання), ця свобода мала для козаків ще й станово-правовий вимір. Йдеться про орієнтацію їхньої політичної свідомості, що зводилася до володіння привілеєм станового суду. Згідно з кодексом «Права, за якими судиться малоросійський народ» козаки підлягали сільським і сотенним судам. Вони не могли бути заарештовані без суду («никакого шляхтича и воинскаго

звання человека, в суд надлежвшій не призванного и правными доводи не обвиненного, никакій уряд арестовать (кроме государственных важных и кримінальных дел) не имеет»)²⁵.

Козаки Чернігівського полку у своїх депутатських наказах наполягали на тому, щоб «судиться нам по силе прежних обычаев» й апелювали, зокрема, до Березневих статей 1654 р. Аналогічну позицію займали козаки Стародубського полку («по статям гетмана Богдана Хмельницького козаки никакому другому, точію от старшин своих суду подвержены»). В наказі козаків Прилуцького полку робилася спроба довести ідентичність козацького і шляхетського судового права («от начала присоединения под Всероссийскую державу гетмана Богдана Хмельницкого с Войском Запорожским и народом малороссийским, козаки одним шляхетским правом от своих старшин суживались»). Миргородські козаки обстоювали архаїчну форму судочинства, за якою «где три козаков, то два третего б судили»²⁶.

Як видно з вищенаведених прикладів, сформованою установкою політичної правосвідомості козаків (безпосередньо пов'язаної з категорією особистої свободи) була боротьба за збереження станового суду. Причому з метою легітимації станових прагнень і вимог у цій сфері козаки посилялися як на конкретні юридичні акти, так і вдавалися до міфологем й репродукування архаїчних засад правовідносин, що сприймалися як ідеал (твердження про однаковість козацького і шляхетського судового права, максима «де троє козаків, там двоє судять третього»).

Військово-служилий статус. Козаки виходили з того, що належність до військово-служилої верстви (до середини XVII ст. в такому розумінні вживалися терміни «рицарі», «рицарство») забезпечує їм привілейований соціальний статус і підносить їх у становому відношенні до рівня шляхти.

Розглядаючи воєнне ремесло як свою професію, вони рішуче виступали проти спроб «оселянити» їх шляхом примусового залучення до робіт на спорудженні фортець, рубанню лісу тощо. У цьому зв'язку в депутатському наказі чернігівських козаків зазначалося: «которая работа принадлежит до самых толко мужиков, — и для других дел употребляемыми..., не вовся званію и должности нашей соответствующія, как то: подводы для возки колод, мачит и тем подобных матеріалов и протчіе крестьянскія работы». На таких самих позиціях стояли козаки інших полків²⁷.

Звідси видно, що козаки прагнули відмежуватися в становому відношенні від селян. Вони вбачали у «селянській» роботі приниження

свого статусу як військовослужилої верстви. Водночас в козацтва сформувалася стійка політична орієнтація щодо набуття шляхетських прав. В наказах козацьким депутатам рефреном звучить ідея шляхетської гідності козаків й узаконення за ними згідно із Березневими статтями 1654 р. шляхетських «свобод» і «переваг». Ті козаки, що були вихідцями з селян і міщан, вимагали для себе шляхетської nobilitaції подібно до того, як «козаки заслуженные пожалованны били честію дворянскою». В даному випадку вони вдавалися до стандартної для своїх депутатських наказів аргументації: посилялися на Березневі статті 1654 р., наводили аргументи в межах міфологічного дискурсу (твердження про шляхетську гідність «козацьких предків», які «тоєю милостію и честію дворянскою пользовались без всякого отягощенія»), а також апелювали до правових актів часів гетьманства Дем'яна Многогрішного²⁸.

Привертає до себе система аргументації своїх станових вимог козаків Стародубського полку. Вони доводили, що українські козаки здавна мали і користувалися тими самими правами, привілеями і вольностями, що й шляхетство. В преамбулі до своїх станових вимог, стародубські козаки писали, що в період перебування українських земель під владою Польщі поляки і «малоросійський народ» довгий час мали однакові «вольності і права». Пізніше, внаслідок порушення «віри, прав і вольностей» український народ піднявся на визвольну боротьбу під проводом Б. Хмельницького, силою зброї скинув польсько-шляхетське ярмо і добровільно прийняв підданство царя Олексія Михайловича «на договірних статтях». У цих статтях, наголошували автори депутатського наказу, фіксувалося зобов'язання царя «содержать и сохранять малороссийский народ на всех тех правах, привилегиях и вольностях, на которых оный был под королями полскими и великими князями литовскими», а також «особливыми своими милостями жаловать»²⁹.

Козацька демократія. На час написання козаками депутатських наказів до Комісії 1767 р. повноправні козацькі ради були давно у минулому. Проте в політичній свідомості козацтва продовжували жити демократичні громадянські цінності та принципи співжиття козацткого товариства. Так, чернігівські козаки вимагали від центрального уряду Російської імперії відновити традиційні вибори сотників і сотенних старшин «вільними голосами». Таку ж вимогу висунули в своєму наказі стародубські козаки. Ще далі у цьому відношенні пішли козаки Стародубського полку. Вони поставили питання про обрання «гетьмана вольными голосами; а о выборе в полковники, полковую старшину, сотники и сотенную

старшину оседлых в тех местах, куда надобно будет старшины, вольными ж голосами, по постановленным прежним гетманским статьям». З ними солідаризувалися прилуцькі козаки³⁰. Прикметно, що вимоги стосовно обрання гетьмана, генеральної, полкової і сотенної старшини були включені до депутатських наказів козаків кількох населених пунктів Новоросійської губернії, зокрема, Нових і Старих Санжарів та Кишеньок³¹.

Отже, козаки ряду полків виступали за відновлення ключових засад козацької демократії і політичного устрою, що мали місце у довоєнному Війську Запорозькому, а також Українській державі середини XVII ст. в період її становлення. Подібні політичні установки опосередковано кореспондувалися принаймні з такими цінностями громадянського спрямування козацтва, як підпорядкування меншості волевиявленню більшості і свобода голосу на радному зібранні.

Економічні свободи і права у сфері майнових відносин. В козацьких депутатських наказах значне місце відведено «правам», «вольностям», «свободам», «перевагам», «привілеям», що спрямовувалися на гарантування їхньої економічної свободи і майнових прав. Показовим у цьому відношенні був депутатський наказ стародубських козаків, які сформулювали такі вимоги: «чтоб добра наши, яко то: грунта, мельницы, отчины и всякія угодыя, наследныя, наданныя, купленныя и занятыя, по крепостям и по природному праву владеемыя, в безпрепятственном владении и употреблении нам всегда тверды были; чтоб свободный был нам промысел, особливо винокуреныя, продажа разных напитков в своих домах, а сверх того, родячимись здесь продуктами, т. е. олеем, медом, воском, салом и тому подобными, найпаче же тем козакам, кои достаточного грунта не имеют, а живут в городе и вышозначенными продуктами промышляют...; и чтоб мы сохранены были от всяких налогов, также бы вдовы козацкія, остающіяся по смерти мужей с малолетними сиротами, вольности предков их имели, и до возрасту таковых детей от козацких повинностей были уволены»³².

Як впливає з вищенаведеного документа, стародубські козаки добивалися узаконення власницьких прав на свої маєтки (орна земля, сільськогосподарські угіддя, житлові і господарські споруди, млини), що були отримані ними у спадок, надані їм за службу, куплені або зайняті на підставі звичаєвого права, оформлені документально («за кріпостями») або такі, володіння якими здійснювалося за принципом займанщини («за природним правом»). Тобто,

в даному випадку йшлося насамперед про узаконення прав на козацькі маєтки.

Що ж до права козаків розпоряджатися своїми маєтками, то відповідні вказівки щодо цього містяться в наказі чернігівських козаків. У ньому наголошувалося на обмеженому праві продажу маєтків — останні могли бути продані лише в межах корпорації козаків-власників (щоб уникнути ситуації, за якої «многие духовные и мирские владельцы и старшины не только имения козчыи поотнимали насильно, по купле и всякими сделками, но и самих козаков поподвергали в подданство»). В даному депутатському наказі йшлося також про право козаків віддавати свої маєтки у заставу, обмінювати і «как хотеть в лучшей порядок себе употреблять»³³.

Що ж до решти сюжетів економічного спрямування, що відбилися в депутатському наказі стародубських козаків, то їх можна звести до наступного: свобода занять промислами, насамперед винокурінням; продаж вдома спиртних напоїв; вільна торгівля сільськогосподарською продукцією; звільнення від усіх податків; збереження козацьких прав та привілеїв за козацькими вдовами і дітьми, а також надання їм певних пільг.

Порівняно з стародубськими козаками, прилуцькі козаки продемонстрували дещо інший підхід до питання, яке стосувалася права розпоряджатися козацькими маєтками. Наполягаючи на тому, що «по прежним малороссійским правам и вольностям свободна была купля и продажа козачих именій, яко шляхетских», вони виступали за заборону любых угод щодо козацької нерухомості лише для представників поспільства³⁴.

Деякі депутатські накази козаків містять інформацію, що дає змогу контурно окреслити горизонт їхньої національної самосвідомості. Показовими у цьому відношенні є кілька таких наказів козаків, що мешкали насамперед у Нових і Старих Санжарах та Кишеньках Новоросійської губернії. В цих документах поставлено політичну вимогу «о присовокуплении нас с потомками нашими и всеми будущими где малороссийской нации землями и угодиями, по-прежнему, к Малой России, до природной отчизны нашей»³⁵.

Отже, новосанжарські, старосанжарські і кишеньківські козаки вступали в політичний «діалог» з центральним урядом Російської імперії (адресували вимоги Комісії 1667 р. з складання нового Уложення), вживаючи загальноприйнятую на рівні офіціозу «малоросійську» термінологію. У їхньому політичному дискурсі ця термінологіка виступала метамовою, послуговуючись якою вони маркували свою «малоросійську» ідентичність. З вищенаведеного документа

впливає, що політичним компонентом цієї ідентичності було зарахування себе до «малоросійської нації» на підставі історичної традиції, а її символіко-культурним компонентом — виразне розуміння і чуття єдиної для українців Вітчизни («природної вітчизни нашої»). Якщо до цих атрибутів національної ідентичності додати, що козаки, які стояли за депутатськими наказами, обстоювали своє право обирати старшину з гетьманом включно, то це означає, що категорія вітчизни для них мала також політичний підтекст — власне, розглядалася як самодостатня політична сутність.

У XVIII ст. в українському суспільстві набуло поширення таке соціальне явище, як «шування козацтва»³⁶. Феномен шування «шування козацтва» поставав в практичних діях й психологічних орієнтаціях представників селянства і незаможного міщанства, спрямованих на їхній перехід в козацький стан. «Шування козацтва» зумовлювалося кількома факторами. По-перше, козацький статус означав спосіб життя, права і привілеї, які давали людині особисту свободу й відчутні соціальні та економічні переваги в становому суспільстві. По-друге, з козацьким іменем народна пам'ять пов'язувала спогади про реальну свободу у різних її проявах, яку здобули внаслідок Національно-визвольної війни рядові козаки, селяни і міщани. Насамкінець, козацький демократичний устрій і вироблені в козацькому середовищі громадянські цінності реально прислужилися політичній соціалізації десятків тисяч селян та міщан.

Морально-етичні пріоритети і настанови, соціальні та політичні ідеали, установки і орієнтації козацтва закарбувалися у ментальності й моральній свідомості українців, а отже вплинули на їхню національну індивідуальність. У цьому переконують, зокрема, українські народні історичні пісні XVIII ст., в яких образ козаків поставав у найрізноманітніших змістових контекстах. В одній з таких пісень є, наприклад, такі слова:

Покинь батька, покинь мати, покинь всю худобу,
Иди з нами, козаками, на Україну, на слободу.
На Україні всього много: і пашні, і браги;
Не стоять там вражі ляхи, козацькіі враги.
На Україні суха риба із шапраном,
Будеш жити з козаком, як з паном³⁷.

Як впливає з вищенаведених рядків, у них представлений маркований козацьким іменем образ землі обітваної — України, де немає соціального гноблення, панують свобода, привільне життя і достаток. Для непривілейованих верств тогочасного українського суспільства у цьому, безперечно, полягав заповітний соціальний ідеал.

Риси «козацької» орієнтації, що поставали у політичній, соціальної і моральній свідомості українського народу, проявилися в народних прислів'ях та приказках, записаних українським поетом кінця XVII — початку XVIII ст. Климентієм Зиновійвим.

У них, зокрема, опредметнилася установка політичної свідомості козаків на непідвладність польсько-шляхетському режимові, чуття оружно завойованої свободи, а також власної сили і переваги: «Ляхи намъ не пани, а мы имъ не хлопцы»; «Стане ляше за наше»; «Сылою не дают, сылою отнимають»; «Чим тут воевати»; «Як плавъ плывет коли войско идеть»; «Не знает и тои козацкихъ жартовъ». В ряді прислів'їв і приказок наявні мотиви, що тісно пов'язані з оціночним сприйняттям таких соціально-психологічних установок й морально вартісних в козацькому середовищі середовищі понять, як усвідомлення корпоративної обраності, рицарська гідність, честь, єдність, взаємовиручка, служіння загальному добру: «Козака мати родыла, а мужыка жонка, а чернца паниматка»; «козацкому роду: мало когда або теж не машъ переводу»; «Где людеи купа не болит у пупа»; «На соби самъ чест як крестъ покладеш»; «Хто шануется, и люде того шановат будут»; «Цнота липшеи мовят от злота»; «Цнота и того гриеть безъ кожуха у морозъ»; «Когда моя душа чеснока не ила, не будет пахнут»; «Хто витру служит, тому дымом платят»; «Горе нашему козацству, що и пудводники з воез пхают».

В таких афористичних напученнях та сентенціях відобразилися певні прикмети козацького способу життя, етичні норми і стереотипи буденної свідомості: «Даи боже воевати, да шабел не выимати»; «Спати не воевати»; «Молод на гетманство»; «Свои з своим сичися рубаися, а чужии не мешаися»; «Спасибо за росол, а хлибъ свои да сол»; «Без лълки як без жонкы»; «Лихо давши, лихо и не давши; поихав козакъ ни подяковавши»; «Хоч добре хоч не добре, а все то по козацкии»³⁸.

З віршів, що вийшли з-під пера Климентія Зиновієва, можна судити про тенденції теоретичного осмислення вітчизняними інтелектуалами кінця XVII — початку XVIII ст. феномена українського козацтва. Йдеться про розмірковування над цим предметом в контексті проблеми, яку, послуговуючись сучасною термінологією, можна визначити як «національна ідентичність». Насамперед впадає в очі те, що у віршах Климентія Зиновієва наявні теми і мотиви, що поставали у політичному дискурсі запорожців ще наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. (козацький патріотизм і героїзм, боротьба проти «ворогів Святого Хреста», оборона православної конфесії). Так, у

вірші «О православных людех, воинськіе службы отправаючих: іменно о козаках» поет писав:

И козаки на свити вси, велми ся труждают:
поневаж перси свои на войнах выставляют.
Боронячи отчизни и добра христіян:
жебы не преодолев нечестивый басурман...
Зачим не тылко ховаи боже нагану дават
козакам: але их треба як святых шановат.
Бо на войнах в потребах кров свою проливают:
и за православную вѣру души полагают.
І даруй боже таким небесные короны:
що чинят земли нашої от врагов обороны³⁹.

Климентій Зиновійв вбачав у козацтві важливий націєтворний чинник. Слово «козак» поет включив до термінологічного ряду, яким розгорнуто «означувалася» національна тотожність українця на межі XVII–XVIII ст.: руснак — козак — українець малоросійської «породи». Наведемо у цьому звязку заголовок-анотацію вірша, де опредметнився подібний методологічний підхід до зазначеного питання: «О иновирной едной персони между мужем и женою: то ест [наприклад] кгда бывает часом муж лях а жена благочестивая; або жена неблагочестивая а муж благочестивый, а хочай и обоє благочестивые да не едних люди: сыреч муж будет москал або литвин або боико або цыган, или теж з жыда перехрыст, или зас жена таковых люди, а он правдивый руснак козак украинец породы малороссииской»⁴⁰.

Як бачимо, питання, що стосується визначення національної належності індивіда, у тексті не зводиться до віросповідного фактора. В даному випадку на передній план висувуються етнокультурний і етнічно-родовий критерії («одні люди»). Водночас вичленувана за такою методологією етнічна й культурно-історична основа національної ідентичності політично «паспортизується» завдяки «знаковому» затребуванню осноположних політичних реалій української етністорії Нового часу. Йдеться насамперед про «козацький» і «український» термінологічні компоненти вищенаведеної дефініції Климентія Зиновієва.

Подібний спосіб мислення відобразився також, приміром, у козакоцентристських історіософських рефлексіях С. Величка, що виражалися в ідейних конструкціях на кшталт: «сармато-козацькі предки», «козако-руські предки», «козацька мова», «козако-руський народ, справжній, простодушний і добросердечний... мужній та лицарський»⁴¹.

Загалом те, що козацький фактор помітно вплинув на «теоретичні» прояви української культури, не викликає сумніву. Міфологізований образ козаків як воєнної сили і слави українського народу, непохитної опори православ'я і щита християнського світу від «невірних», що виник у вітчизняній книжності першої половини XVII ст.⁴², відбився в українській літературі XVIII ст. в топосах воєнної слави і доблесті козаків, а також козацького вождя нації (образні сентенції, що стали загальним місцем в творах подібної тематики про козаків — непереможних і наймужніших воїнів, відважних захисників Вітчизни; біблійна алюзія Мойсея — Богдана Хмельницького та ін.). Це стосується, зокрема, віршованих творів, автори яких переслідували виразні риторичні, дидактичні цілі — насамперед шкільної драми Феофана Прокоповича «Милість Божа» і «Героїчних віршів» якогось Іоана з-під Умані⁴³.

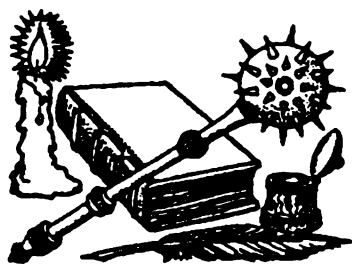
Показовим у цьому зв'язку є моралізаторське напучення Іоана читачам-патріотам («ревнителем суцним по славі народа свого»), яким він завершив свої «Героїчні вірші». Вихваляючи ревне ставлення давніх греків й римлян до славетних діянь своїх предків, Іоан писав: «в чем і тобі, славеноросійський військ запорозьких народе, надобно подражать; і не треба з чуждих народів о храбрості, мужестві взыскивать образцов. Посмотри прилжно на предков своїх, которых я по одной ревности з разных історій самократчайшим описанієм без опущенія главных дійствій, не только о началі рода їх, но і яже з тих були своего времени славніі і храбрїі воїни і доселі суть. Для понятія всім просторічно изобразил, на сей картині, і оную, яко зеркало живое, любителей козацької слави, не только на честь і похвалу їх, но і ради ревностного подражанія представляю»⁴⁴.

З вищенаведеного тексту видно, що Іоан закликав «любителів козацької слави» брати приклад з воєнних подвигів запорозьких козаків. Причому запорожці виступали в ролі міфологізованих славетних предків (автор дотримувався хозарської теорії походження козаків, доводив, що вони з Аттілою «Рим достали славний», були «за Владимира в вірі просвіщенні» тощо)⁴⁵. Привертає увагу етнополітонім, яким Іоан позначав український народ — «славеноросійський військ запорозьких народ». Тобто, в даному випадку автор вивів власну назву народу, спираючись на церковнослов'янське визначення і маркуючи його політичним інституційним «знаком» запорозького козацтва — «війська запорозькі» (Військо Запорозьке). Іншими словами, в етнополітонімі «славеноросійський військ запорозьких народ» опосередковано опредметнилася націєтворна роль запорозького козацтва.

Отже, протягом другої половини XVII–XVIII ст. завершився цикл історичного буття козацтва як стану. Якщо у середині XVII ст. козацтво було на гребені політичної емансипації, то в другій половині XVIII ст. відбулося його згасання як політично організованої соціальної спільноти. Водночас втрата козацтвом політичної суб'єктності не призвела до дзеркального занепаду його соціокультурної ідентичності, сформованих в ході багатовікової еволюції психологічних орієнтацій, поведінкових стереотипів і системи цінностей, які продовжували справляти великий вплив на самосвідомість козаків та їхню культуру. Сформовані історично в козацькому середовищі цінності та ідеали істотно позначилися на «вченій» українській культурі, а також процесах націєстановлення українців.

розділ VII

субкультура військових канцеляристів

Українська держава середини XVII ст. успадкувала від довоєнного Війська Запорозького важливі республікансько-демократичні засади політичного устрою і політичні інститути. Серед традиційних для самоврядної практики запорозького козацтва інститутів була військова канцелярія. Вона посіла чільне місце в структурі влади нововиниклої держави. В період гетьманства Б. Хмельницького Генеральна військова канцелярія виконувала ряд важливих функцій центрального уряду. Зокрема, на неї покладалися підготовка гетьманських універсалів, що стосувалися військового і адміністративного управління державою, практичне ведення закордонної політики, архівне збереження документів.

Генеральна військова канцелярія стала ефективною державною структурою великою мірою завдяки адміністративним здібностям генерального військового писаря І. Виговського. Керуючи цією установою, він організував оперативне опрацювання значних обсягів внутрішньої і зовнішньополітичної інформації, блискуче налагодив дипломатичну, розвідувальну і контррозвідувальну служби держави. Все це сприяло зростанню авторитету генерального військового писаря — він посів другу сходинку після гетьмана у владній ієрархії Української держави¹.

Після смерті Б. Хмельницького владний статус генерального військового писаря фактично зрівнявся з іншими генеральними старшинами. У другій половині XVII — на початку XVIII ст. Генеральна військова канцелярія являла собою, власне, «технічну» канцелярію. Вона складалася з штату чиновників-канцеляристів, які виконували розпорядження генерального писаря². Останній був головним адміністратором у цій установі. Він визначав загальний порядок роботи з документами і давав конкретні завдання канцеляристам-виконавцям залежно від їхніх ділових якостей і здібностей («определение по

усмотрению и по действию и исправности канцеляристов, кому якіе повитя и дела содержать и писати книги прихожих Е. И. В. грамот и отпускных к Е. И. В. доношеній, також во всяких делах универсалов и протоколних книг записку»). В адміністративному управлінні канцелярією генеральному писарю допомагали реєнт, який відповідав за ведення діловодства, а також два старших військових канцеляристи, котрим підпорядковувалися військові канцеляристи³.

На початку 20-х рр. XVIII ст. статус Генеральної військової канцелярії істотно змінився. 1721 р. уряд Петра I вжив заходів для того, щоб вивести цю установу з-під впливу гетьмана й перетворити її на самостійний бюрократичний інститут, який функціонував паралельно з гетьманом⁴. Після смерті гетьмана І. Скоропадського у 1722 р. за наказом царя в Гетьманщині була запроваджена колегіальна форма правління. В межах Генеральної військової канцелярії відповідні владні функції на період міжгетьманства покладалися на генеральну військову старшину. Причому з утвердженням в цей час в Україні такої російської владної структури, як Малоросійська колегія гетьманські прерогативи перейшли до неї, а Генеральна військова канцелярія перетворилася на дорадчий орган⁵.

Незважаючи на таку новацію в політичному устрої Гетьманщини, продовжувала функціонувати стара «технічна» канцелярія. Як і раніше, нею керував генеральний військовий писар. У цьому відношенні межі його компетенції були окреслені представниками старшини на запит гетьмана К. Розумовського (1751). Зокрема, у відповідному документі зазначалося: «Енаралного писара должность сидеть в канцелярії и держать оную канцелярію и канцеляристов в добром порядке и о делах гетману докладывать и хранить войсковую печать и резолюції подписывать во время болезни гетманской»⁶. Якщо підсумувати повідомлення даного документа, то генеральний писар очолював апарат канцелярії, відповідав за підготовку справ, що пропонувалися на розгляд гетьманові, був хранителем військової печатки, а також підписував документи під час хвороби гетьмана.

Потреби державного управління зумовили створення мережі місцевих канцелярій. В межах полку основною управлінською структурою, що відала військовими, цивільними і карними справами була полкова канцелярія. Її роботу організовував полковий писар, владі якого підпорядковувався штат канцеляристів.

У XVIII ст. в зв'язку з процесом бюрократизації державного апарату Гетьманщини були утворені канцелярії при деяких центральних урядах. Порівняно великим штатом вирізнялася канцелярія Гене-

рального військового суду. У 60–70-х рр., наприклад, її штат складався з езекутора, двох секретарів, протоколіста, реєстратора, актаріуса, архіваріуса, нотаріуса, двох адвокатів, чотирьох канцеляристів 1-ї статті, восьми канцеляристів 2-ї статті, десяти канцеляристів 3-ї статті, а також двох грубників⁷.

Для Генеральної військової канцелярії була властива досить розгалужена й ієрархічно побудована організаційна структура. Як зазначалося, до її штатного розкладу, крім реєнта і старших військових канцеляристів входили також рядові канцеляристи і служителі. Останні були представлені, зокрема, підписками, протоколістами, реєстраторами, копіїстами, повитчиками⁸.

Кількість канцеляристів і штатна структура Генеральної військової канцелярії не були сталими. Протягом XVIII ст. виразно визначилася тенденція до зростання її штатів. Так, якщо у 1728 р. в Генеральній військовій канцелярії налічувалося 25 службовців (включно з сторожами), то в 1742 р. їх чисельність сягнула 179 чоловік. Причому кількісне зростання штату канцелярії супроводжувалося запровадженням нових посад (нотаріусів, секретарів, архіваріуса, бухгалтера), а також введенням службової градації канцеляристів на три розряди⁹.

В розписі службових чинів Гетьманщини, який склала Кодифікаційна комісія, що з 1728 по 1743 рр. працювала над підготовкою кодексу «Права, за якими судиться малоросійський народ», відобразилося реальне місце військових канцеляристів в ієрархії чинів Гетьманщини. Згідно з цим документом, 4-е місце після гетьмана з 48 службових чинів посідав генеральний військовий писар, 11-е — писар Генерального військового суду, 14-е — старший канцелярист Генеральної військової канцелярії, 18-е — полкові писарі, 21-е — перекладач Генеральної військової канцелярії, 23-е — полкові писарі, 24-е — писар Генеральної військової артилерії, 25-е — військові канцеляристи Генеральної військової канцелярії, 33-е — полкові судові писарі, 35-е — сотенні писарі, 36-е — писар полкової артилерії, 37-е — полкові канцеляристи¹⁰.

Отже, серед осіб, служба яких була пов'язана з канцелярською сферою, найвищі чини мали генеральний військовий писар, а також писар Генерального військового суду. До високопоставлених канцелярських чиновників належав також старший канцелярист Генеральної військової канцелярії. Порівняно високий службовий статус мали представники «масових» чинів цієї установи — військові канцеляристи, які помітно випереджали у цьому відношенні полкових канцеляристів.

Військові канцеляристи займалися підготовкою різних документів, що виходили з Генеральної військової канцелярії. До їхніх обов'язків входило ведення книг з поточного діловодства цієї установи («діаріушів», «журналів»). У цих книгах фіксувався зміст офіційної документації, зокрема, листів, постанов, розпоряджень, резолюцій, інструкцій, «промеморій», які надсилалися з канцелярії в ті чи інші інстанції, а також робилися копії гетьманських універсалів, царських указів і грамот та ін.¹¹

Служба канцеляристів у Генеральній військовій канцелярії не зводилася виключно до діловодства. Вони виступали також в ролі судових виконавців, здійснювали попереднє слідство справ про майнові і земельні суперечки, заподіяння матеріальної шкоди тощо. Іноді вони супроводжували провіант і фураж для козацького війська, відряджалися за межі України з урядовими дипломатичними завданнями, брали участь в заходах, що здійснювалися у 1729–1730 рр. на території Гетьманщини з метою ревізії й узаконення власницьких прав на маєтки (Генеральне слідство про маєтності)¹².

Виконання обов'язків канцеляриста вимагало доброї освіти. Як правило, канцеляристами ставали сини старшини, котрі закінчували Києво-Могилянську академію, дехто з них навчався у західноєвропейських університетах. Вони виявляли жвавий інтерес до історичного минулого України. Нерідко канцеляристи готували для себе рукописні збірники, в які вміщували уривки з рукописних або друкованих книг літературного й історичного спрямування, в тому числі ті, що стосувалися історії козащини (особливо популярними були літопис Самовидця, а також твір Г. Грабянки). Складачі рукописних збірників включали до них також витяги з діаріушів і журналів Генеральної військової канцелярії, часто робили власні доповнення й уточнення до історичних матеріалів, що привертали їхню увагу¹³.

Завдяки високому рівню освіти військових канцеляристів, гетьманський уряд залучав їх до загальнодержавних справ, виконання яких вимагало широкої ерудиції і систематичних знань, насамперед в галузі юриспруденції. Так, найбільш здібні представники канцелярського чиновництва працювали в Кодифікаційній комісії 1728–1743 рр.¹⁴ Канцеляристи брали участь у виборах 1767 р. депутатів від шляхетства до Комісії для складання нового уложення. Вони були серед тих, хто в ході цієї кампанії формували політичні позиції старшини, а також формулювали її вимоги до царського уряду¹⁵.

Витворенню канцеляристами особливої групової ідентичності сприяли наявність у них спільних інтересів, поведінкових стере-

отипів, що задавалися їхнім службовим становищем, а також специфічних соціальних цінностей, історичної свідомості, політичних орієнтацій і пріоритетів. Соціокультурна згуртованість канцеляристів диктувалася насамперед їхньою становою належністю, певним чиновницьким рангом, високою освіченістю й інтелектуальними запитами, установками щодо вшанування влади, успішної кар'єри, схильністю до українського автономізму, патріотичними почуттями та ін.

На політичну самосвідомість військових канцеляристів впливала політична атмосфера, що склалася в Україні під впливом наступу царизму на українську автономію та основоположні засади національної держави. Своєрідною реакцією на це став антиросійський політичний виступ старшого військового канцеляриста Генеральної військової канцелярії Петра Іваненка (Петрика). Спираючись на політичну і воєнну підтримку Кримського ханства, він у 1691 р. зробив відчайдушну спробу підняти козаків на визволення України з-під царської влади. Прикметно, що згідно з договором, який він підписав з кримською владою, територія Української держави визнавалася як в межах Гетьманщини, так і частини Слобожанщини та Правобережжя¹⁶.

Інкорпораційний наступ російського уряду на Гетьманщину набув особливо брутальних форм із запровадженням першої і другої Малоросійської колегій (відповідно 1722–1727 та 1734–1750 рр.). Частина старшини, в тому числі військові канцеляристи, вступили у конфронтацію з представниками російської влади в Україні¹⁷. Активні учасники автономістського руху поплатилися за це своєю свободою, а декотрі і життям.

Певний вплив на формування субкультури канцеляристів справили особливості їхнього способу життя. Окрім спільного перебування в стінах канцелярії під час служби, більшість канцеляристів проживали в одному помешканні (курені) і спільно проводили дозвілля. Як випливає з праці «Про Малоросію: про древні звичаї малоросійські, про службу воїнську і цивільну, про чини і посади чиновників, за абеткою» (1808), автором якої був Василь Ломиковський, військові канцеляристи «в години дозвілля і відпочинку в курені, де вони жили, вправлялися у вокальному співі, грі на скрипках, басах, гусях, флейтах і складали іноді концерти... У неділю й святкові дні вважали вони за обв'язок займати криласи під час нічних служб і літургій, і часто не поступалися кращим півчим. Літньої днини грали в кеглі (криглі) й м'ячі на майдані, зрідка, але все ж заглядали в кавовий будинок. За освіченість і

поведінку їх дуже шанували і нерідко запрошували за гетьманський стіл. Направленого до комісії військового канцеляриста зустрічали у сотнях з корогами, з усіма військовими почестями..., всяке завдане йому безчестя каралося якнайтяжче»¹⁸.

З вищенаведеного уривку вимальовується ідеалізований, лубочний образ канцеляристів. Очевидно тут діаложилося те, що В. Ломиковський писав про них вже після того, як вони зішли з історичної арени. До того ж він мав до козацької старовини родинні сантименти, оскільки був нащадком генерального обозного Івана Ломиковського (прихильника І. Мазепи). Водночас навряд чи можна сумніватися в тому, що в описі В. Ломиковського відобразилася специфічна атмосфера життя канцеляристів, яка сприяла формуванню у них групової totoжності і ментальності.

Підтвердженням цього можуть бути, зокрема, відомості про звичай різдвяних віншувань генерального військового писаря і гетьмана, якого дотримувалися канцеляристи Генеральної військової канцелярії. Ці відомості подав військовий канцелярист Пилип Борзаківський в щоденнику зазначеної установи від 25 грудня 1722 р.: «В сей день пресветлого рoждества Христова праздничний, давним обыкновением вси пп. товариство енеральной войсковой канцелярии, будучи ранком у его милости пана писара войскового енерального, отдали винную належитост при конигратуляции тоей урочистости... А потим его милости пану полковникови черниговскому, наказному гетману Полуботку, отдали визиту, до которого от всих пп. товариства п. Петро Троцкий говорил орацию, аппликуючи его в Малороссии правление к новорожденному от колена Юдова вожду Христу Исусу. По церковной зас церемонии... некоторые пп. товариство к его милости пану полковникови, а некоторые его милости пану писареву войсковому енеральному до столу прошени. А и на другой день такжде»¹⁹.

Із зробленого П. Борзаківським опису випливає, що увесь персональний склад Генеральної військової канцелярії взяв участь в різдвяному привітанні свого безпосереднього начальника — генерального військового писаря, а також наказного гетьмана. Ця акція мала ритуалізований характер. Вона супроводжувалася церемоніальними візитами і промовами (що були побудованими за законами риторичного мистецтва), відвіданням церкви, а завершилася спільним банкетом. Тобто, дана корпоративна маніфестація фактично була елементом ідеологічної й соціально-психологічної консолідації канцеляристів й сприяла закоріненню у їхній свідомості чуття групової totoжності.

Риси культурної ідентичності канцеляристів формувалися не лише під впливом вузькогрупових церемоній і ритуалів. На цей процес впливали домінуючі в суспільстві буденні уявлення, світоглядні стереотипи, загальна духовна атмосфера, а також публічні ритуали і церемонії, що відбувалися на державному рівні як в гетьманській столиці — Глухові, так і в головних центрах імперії — Петербурзі і Москві. Щодо останнього, то привертають до себе увагу щоденникові записи, зроблені військовим канцеляристом Миколою Ханенком (1691–1760).

Цей канцелярист походив з давнього козацько-старшинського роду (прикметно, що його дід Лаврентій Ханенко був братом правобережного гетьмана Михайла Ханенка). Після закінчення Києво-Могилянської академії, М. Ханенко у 1710 р. вступив на службу в козацьке військо. У 1717 р. став військовим канцеляристом Генеральної військової канцелярії. А з 1721 р. — старшим військовим канцеляристом. У 1723 р. разом з наказним гетьманом П. Полуботком та іншими старшинами-опозиціонерами був заарештований в Петербурзі й ув'язнений в Петропавлівській фортеці. Після смерті П. Полуботка в 1724 р., в березні 1725 р. за указом уряду Катерини II цю справу було закрито. Невдовзі після звільнення М. Ханенко обійняв посаду полкового судді Стародубського полку, а в 1738 р. — полкового обозного цього ж полку. З 1741 р. і до смерті він мав чин генерального хорунжого²⁰.

М. Ханенко був автором щоденника, що був присвячений поїздки гетьмана І. Скоропадського до Москви у 1722 р., а також особистого щоденника, якого розпочав у 1719 р., а закінчив на схилі літ. Матеріали цих щоденників є цінним історичним джерелом, що дає змогу окреслити духовний світ конкретного канцеляриста, його політичні, соціальні і культурні орієнтації, повсякденні уявлення і ментальну налаштованість. А це має важливе значення для загального розуміння соціокультурної визначеності канцеляристів як певної соціальної групи, оскільки на кожного індивіда так чи інакше падає відбиток тієї соціальної страти, до якої він належить.

У цьому зв'язку привертає до себе увагу насамперед офіційний щоденник М. Ханенка 1722 р. В наявних у ньому описах церемоній і ритуалів досить добре простежуються риси авторської індивідуальності, що сформувалися під впливом культурно-історичного середовища, яке включало освічені кола українського суспільства, в тому числі військових канцеляристів. Йдеться, зокрема, про впливи на них барокової культури з її увагою до вигадливих деталей, емблем, символів і алегорій.

Свідченням цього може бути опис похорону князя П. Голіцина, який відбувся в Москві за участю Петра І. З цього опису випливає, що М. Ханенко ретельно відтворив просторову структуру і подієву послідовність похоронної процесії, фіксуючи увагу на масі деталей, ритуальних моментів і символів. В полі зору автора були порядок шикунання і проходження військових підрозділів, музикантів, зовнішній вигляд музичних інструментів, колір мундирів учасників процесії їхні головні убори тощо. Детально представлено церемоніальний ряд і символіку смерті («гробовий кавалер» на білому коні; ритуально споряджений кінь покійного князя; алегорія смерті у вигляді черепа, зображеного на корогві), а також адаптовану відповідно до скорботного моменту, символіку соціального статусу і військової доблесті — покладені на ритуальні подушки зламана шпага, залізний шолом, різні військові відзнаки²¹. Прикметно, що за схожим планом М. Ханенко описав обряд похорону гетьман І. Скоропадського, що відбувся в червні 1722 р.²²

Такими ж детальними в щоденнику М. Ханенка є описи свят у Москві з приводу укладеного між Росією і Швецією Ніштадтського мирного договору 1721 р. З цих описів постає розуміння автором стилістики театралізованої барокової культури та її алегоризму. М. Ханенко зосереджувався не лише на відтворенні влаштованого з цієї нагоди феєрверка, а й поширено витлумачив символіку цього видовища, де фігурував образ давньоримського Януса²³. Судячи з докладного опису, автор з великим зацікавленням сприймав екзотичні прояви карнавальної культури: ряджених, які їхали на осідланих волах, а також в запряжених цугом свинями, собаками або ведмедами санях. Серед учасників карнавальної процесії М. Ханенко побачив Петра І у формі простого матроса, костюмованого папу римського з візником-Бахусом, човен, «в яком многое множество разных персон бабих, черничих, старечих, тако ж журавлями и инными дивовисками поубранные сидели и спевали, да кричали машкары». Автор відзначив, що в карнавалі взяли участь гетьман з генеральними старшинами, які сиділи в човні «козацким строем з рогами устроєнными»²⁴.

Щоденникові записи М. Ханенка дають певне уявлення про те, як люди його кола, освіченості і ментальності сприймали життя у буденних проявах. Матеріали щодо цього містяться, зокрема, в записах, які автор зробив в своєму приватному щоденнику у серпні-жовтні 1722 р. під час перебування на Кавказі.

Описуючи культуру мусульманських народів, М. Ханенко характеризував її згідно з системою цінностей, типом мислення, поведінковими стереотипами і способом життя, які задавала українська куль-

тура. Причому часом порівнював різні моделі культур в межах дуальної опозиції «своє — чуже». У цьому зв'язку в його кавказьких нотатках зустрічаються такі записи: «дворов болших нет, але хати так густо, же з одной на другую можна переступить»; «ни у кого окон шкляных нет, але у едних кратками поделано, а в других нема болш ничего, кроме оконниц»; «ринку до продавания и етних и прочих вещей немаш, а товары, якие меют, продают по дворах, тилко овощи — едни возят по улицех, другие же, бы и шул, хто хочет покупать, яко яблок и орехов, кричат малие дети, сидячи по хатах»; «хлеба квасного у них нет, бо и пекти его не умеют, але идят корже пресные»; «в хатах ловок и сталов немаш, але коверцами вислано и подушок з вовни до сиденья наслано; печей немаш»; «а питя жадного, кроме чихиру, то есть вина свежего, не достать, бо тамошние жители ни пивов, не меду, не квасу, а новет и борщу делать не умеют»²⁵.

Зібрана М. Ханенком інформація, а також зроблені ним оцінки культури й укладу життя кавказьких горців дають змогу виявити його власні культурні орієнтації. Адже «діалог» автора з чужою культурою спонукав його до рефлексій над багатьма буденними речами, які на батьківщині сприймалися як самі собою зрозумілі, усталені і незмінні. Як впливає з вищенаведених текстуальних фрагментів, М. Ханенко відзначив неоднаковий цивілізаційний рівень українського суспільства і суспільства кавказьких горців (тема відсутності на Кавказі ринку в європейському розумінні, звичаю склити вікна).

Привертають увагу соціокультурні аспекти сприйняття автором щоденника житла, дому. Фактично він розглядав дім як символічну межу між життєвим простором окремого господаря і рештою світу (наголошення на осібному розташуванні хат з великими дворами, що постає антитезою принципу щільної забудови гірських поселень). Тобто, в даному випадку він репродукував установки індивідуалістського укладу життя, які породжувало тогочасне українське соціальне і культурне середовище. Описуючи інтер'єр житла, М. Ханенко звернув увагу на відсутність в помешканнях горців лавок і столів, еквівалентом яких у них були килими і вовняні подушки. Це означає, що, окрім протиставлення європейсько-християнського і мусульманського типів побутової культури, автор щоденника відтворив характерне для українського суспільства першої половини XVIII ст. уявлення про внутрішнє облаштування житла за певними усталеними канонами, що були обов'язковими для усіх соціальних верств. У цьому неважко переконатися з опису помешкання гетьмана І. Скоропадського, в якому фігурують столи, лавки, піч («светлица соснового лесу,

в ней печь кафлевая белая, стол круглой с лавками, три окошка красных, в них окончины стекляные в дереве»)²⁶.

Відчуття неповноти повсякденного життя виликала в М. Ханенка відсутність на Кавказі таких традиційних для українців страв і напоїв, як печений хліб, борщ, пиво мед, квас. Оперуючи категоріями буденної свідомості свого соціального і культурного кола, автор щоденника вжив прикметну фразу, яка, судячи з контексту, означала найвищу ступінь несхожості двох культурних моделей: «навіть і борщу не вміють варити». Безперечно, перелічені вище страви і напої були основними в повсякденному раціоні соціальної спільноти, до якої належав М. Ханенко. Водночас серед тогочасної соціальної еліти українського суспільства поширеним було вживання дорогих іноземних напоїв і продуктів, які не лише задовольняли гастрономічні смаки багатой публіки, а й виконували функції своєрідного соціального представництва. Вишукані угорські вина, бургундське, рейнське, французька горілка та інші напої, а також чай і кава свідчили про високий соціальний статус господарів й вживалися на званих обідах та банкетах. Прикметними ознаками світського стилю життя, учасниками якого були і канцеляристи, ставала демонстрація коштовного посуду, різні картярські ігри, танці, феєрверки, застільні промови («орації»)²⁷.

Помітний відбиток на канцеляристів накладала їхня професія. Вона диктувала їм правила публічної поведінки й задавала певні параметри групової, корпоративної свідомості. Симптоматичними у цьому відношенні є рефлексії військового канцеляриста Павла Ладинського над фаховим покликанням канцеляриста, а також політичною значущістю державницького чину старшини. Ці теми він підняв в акровірші, що присвячувався виконанню службового доручення — ведення щоденника Генеральної військової канцелярії (березень 1723 р.). Дане доручення П. Ладинський розглядав як слушну нагоду для засвідчення канцеляристом службової старанності і фахової спроможності. Водночас він вбачав у ньому політичний підтекст, оскільки вважав, що офіційний щоденник Генеральної військової канцелярії повинен відображати особливу політичну місію генеральної старшини щодо управління державою:

Планет княжич небесных, месяц март начася,
Когда сей діаріуш мне писать казася,
А именно, о всяких делах обших, знатних,
Монаршых и войсковых, тайных и приватных,
Во время правления, помежду гетманством
Трудолюбно радящих малоросским панством:

Его милости пана полковника главна
 Черниговского Павла Полуботка, славна
 Леонтьевича; також и особ поважных
 Войсковых енералных, умных а уважных,
 Людскостию наипаче и умом до того:
 Енерална писара, чина войскового,
 А меновите, тако проименованна
 Симеона Савича, мужа преизбранна,
 Да инных лиц к тому ж учрежденных делу,
 Едину тую ж купно содержащих силу²⁸.

Як впливає з вищенаведених рядків, П. Ладинський вшановував політичну еліту Гетьманщини, панегірично звеличуючи її заслуги на поприщі служіння спільному благу. Причому, як чиновник Генеральної військової канцелярії, він особливо вирізняв особисті риси та чесноти своїх головних патронів — наказного гетьмана та генерального військового писаря.

Автор вірша окреслив тематичний горизонт щоденника («о всяких делах общих, знатных, монарших и войсковых, тайных и частных»); «Исследоват всякіе справи войсковіе, аще либо когда им случатся якіе»), а також визначив своє творче кредо: точність, лапідарність, вдумливість, зацікавленість («Діаріуш сей писат и аки в зеркале кратко а разумливо пишемая зрети, да бодрост и охоту ко тому ж имети»). Важливу роль він надавав також мистецтву володіння пером, коректності і виваженості авторської позиції («Імети и искусство и вежливост знати, як и в какой что силе и почем писати»)²⁹.

Професійна вправність, службова надійність і вірність були тими моральними вартостями, які не лише декларувалися на рівні «теоретичної» свідомості, а й проявлялися у середовищі канцеляристів на рівні соціально-психологічного відображення. Свідченням цього можуть бути спогади історика українського козацтва першої чверті XVIII ст. Самійла Величка про свою працю канцеляристом, в тому числі службу у Генеральній військовій канцелярії. «Почав я..., маючи кільканадцять літ служити в Запорозькому війську в поважнім домі малоросійських панів, шляхетного його милості пана Василя Леонтійовича Кучубія, писаря на той час військового генерального, — писав С. Величко. — За... Мазепиного гетьманства служив я вірно і дбало, як веліла мені моя цнота... прослуживши відтак у таких великих, невиспущих трудах упродовж 15 років, я був виправлений за ту мою службу на початку 1705 року до військової генеральної канцелярії, в якій з-поміж гірших братії моєї був у ділах писарських не останній впродовж 4 літ. Після того за ту мою довгочасну службу недоля моя заплатила в самому кінці 1708 року крайнім нещастям»³⁰.

Як випливає з вищенаведеного уривка, для С. Величка, як канцеляриста, служба на засадах вірності, честі й відповідального ставлення до службових обов'язків мала значення морального імперативу. Причому, затребуючи етичні і моральні цінності, що були властивими для соціокультурного середовища канцеляристів («братії»), він з удаваною скромністю, однак усвідомленням особистої гідності, наголосив на своєму високому фаховому рівні — «з-поміж гірших братії моєї був у ділах писарських не останній». Зміст цієї фрази, як випливає з дальшого контексту, немає спеціальної риторичної спрямованості. У ньому відбилася, насамперед, відповідна психологічна установка групової свідомості канцеляристів.

Як зазначалося, військові канцелярії становили собою сегмент інституційного устрою Гетьманщини. Природно, що військові канцеляристи добре знали структуру державної владної ієрархії, а також своє місце у ній. Історична самотність політичного і державного устрою України була фактором, що реально впливав на політичну свідомість багатьох поколінь військових канцеляристів.

У цьому зв'язку показовими є політичні орієнтації перекладача Генеральної військової канцелярії Семена Дівовича, що опредметнилися у його віршованому творі «Розмова Великої Росії з Малоросією» (1762). С. Дівович виходив з розуміння політичної та культурно-історичної значущості системи чинів, що існувала в Українській державі. Звівши в уявній дискусії віч-на-віч своїх головних героїв — Великої Росії і Малоросії, він від імені Малоросії доводив, що українські чини за своєю природою нічим не відрізняються від чинів, що прийняті в інших державах, в тому числі в Росії. Вони не поступаються владною гідністю російським чинам, оскільки освячені національною історичною традицією. Аргументуючи легітимність українських чинів, С. Дівович виходив з того, що вони, з одного боку, виступали частиною прав і свобод українського народу, які були визнані російською стороною під час прийняття Україною царської протекції, а з другого боку — здобули визнання у світі:

Я почтена от государя, не от тебя.
Он меня в покровительство принял как свое,
То все оставил при мне, что только есть мое;
Привилегий польской короны не отменил
И чины мне прежде там данные подтвердил...

Смотри, что (и) иностранный народ французы,
С монархией нашей имеющий союзы,
Публикуют про генеральных старшин моих.
Они с ними равняют генералов твоих,

Генерального ж писаря так представляють,
Что великим канцлером моим называют³¹.

Висловлені С. Дівовичем оціночні судження щодо інституційного устрою Української держави свідчили про живучість серед канцеляристів (як і старшини в цілому) моделі політичної культури козацтва, котра сформувалася в межах політичної системи Речі Посполитої («Ибо я остаюсь в прежних чинах коронных»)³². В цій моделі політичної культури гетьман, генеральний суддя, писар, полковники та інші українські чини поставали, по суті, як органічний атрибут національної ідентичності, адже з ними пов'язувалися славетні військові подвиги (тема, що поширено розвивається в «Розмові Велико-росії з Малоросією»), а також звичаї, обряди і церемонії, що супроводжували самостійне державне життя українського народу.

Значний вплив на політичну соціалізацію канцеляристів справляли публічні церемонії і ритуали, що пов'язувалися з гетьманським урядом: обрання гетьмана на генеральних радах, церковні літургії за участю гетьмана та вищих урядовців, що приурочувалися тим чи іншим подіям державного життя, дипломатичні церемонії тощо. Подібні церемоніальні дієства і ритуали були своєрідним інструментом, за допомогою якого в політичній свідомості суспільства культивувався владний авторитет державних інститутів. Водночас такі публічні акції служили як становій консолідації «політичного народу» країни — насамперед старшини (певною мірою і козаків), так і корпоративному згуртуванню урядовців й всього бюрократичного апарату держави.

Канцеляристи були активними учасниками церемоній і ритуалів, що відбувалися в державному житті Гетьманщини. Як правило, в таких акціях вони опинялися на провідних ролях. Це підтверджує, приміром, перебіг церемонії обрання гетьманом миргородського полковника Д. Апостола. Як впливає з офіційного звіту про цю подію (що призначався для російського уряду), активна фаза офіційної церемонії розпочалася тоді, коли козацькі полки зібралися біля будинку в Глухові, де зупинився царський міністр Федір Наумов «и из дому оного министра на то место, где обрание гетману было, вес его императорского величества присланную к малоросійскому народу милостивую грамоту секретарь Непеин в корете цуком на серебряном блюде, в руках, с великим почтением, публично... За тою грамотою шли: З знамям глуховской сотник Іван Мануйлович. З гетманскою булавою бывший полковник Левенец. А оная булава несена на подушке, покрытою тафтою красною. З бунчуком судья наказный Федор

Гречаной. С войсковым прапором сотник Иван Гамалия. С войсковою печатью бунчуковой товарищ Андрей Миклашевской. А оная печать несена на серебряном блюде и на подушке покрытою красною тафтою.

За оными клейнотами шли бунчуковые товарищи и генеральной войсковой канцелярии резнт с канцелярскими служителями. За оными ж его императорского величества грамотою и гетманскими клейнотами ехал в корете цуком господин тайной советник и министр, да с ним сидел по левую сторону полковник миргороцкой Данил Апостол, что ныне гетман»³³.

З тексту вищанаведеного документа добре видно, що церемонія обрання гетьмана мала яскраво виражено ідеологічну підоснову. Вона спрямовувалася на підкреслення політичної ролі офіційного Петербурга як джерела легітимації влади українського гетьмана. Щодо ролі військових канцеляристів в церемоніальній колоні, то вона полягала в почесному супроводженні гетьманських клейнодів. Інакше кажучи, в межах імперськи забарвленого сценарію даної церемонії військові канцеляристи виконували політично значущу функцію публічної репрезентації української державної традиції.

На честь гетьмана Д. Апостола було влаштоване помпезне ритуалізоване дійство після його повернення з Москви у жовтні 1728 р. Воно спрямовувалося на зміцнення владного авторитету гетьмана у суспільстві, а також підтвердження вірності й корпоративної згуртованості старшини і державних чиновників. Безпосередніми учасниками даної церемонії були і військові канцеляристи. З цього приводу в щоденнику Генеральної військової канцелярії, зокрема, зазначалося: «Порядок виезду его ясне-сти в Глухов состоялся. Первіе следовали 7 сотен и компанія, которіе купно з бунч. тов. при знаменях и музици войск. стричали его ясне-сть от Глухова в миле полтрати за селом Есманю з корогвами при своих командирах, а именно — глухов., кролевец., воронеж., короп., конотоп., батурин., новомлин. продковали пред каретою; компанія, к-ристи войсковіє порадошно да при бунчуку знатніе бунч. тов. Булава несена была С. Миклашевским, бунч. тов.; за каритою следовали 3 знамени, знатн. тов. войсковіе, а потом обоз виеждзающего его ясне-сти в Глухов, пушечною стрелбою и музикою в городе витано. І его ясне-сть зараз в церков св. Николая на позную службу Божию вишол з всею старшиною, а по достойном подобающею честію при ассистенції к-ристи войск. внесена в церков сотником ічанским Гр. Стороженком всеможнейшая е. і. в. грамота жалованная, данная его ясне-сти на чин гетманства и високо на украшенном амвоне положена. По окончаніи же службою Божей читана была Н. Ханенком, суд. полк. стародуб., для общого всем ізвѣстья. Потом молебное

благодарение при музице войсковой и пушечной стрелбе отправлено, також и при палбе. По отправленіи молебна в столовой избе, где банкіетом при музице войсковой и пушечной стрелбе целоденною охотою бавился его ясновельможность з бунчуковыми и войсковыми товарищы и пр. старшиною»³⁴.

Як впливає з вищенаведеного тексту, церемонія зустрічі мала складну режисуру й включала в себе військові почесті, публічний ритуал з гетьманськими клейнодами, а також царською грамотою, церковну відправу. Завершальною фазою церемонії був банкет за участю гетьмана і старшини. Престижне з точки зору станової ідеології місце під час церемоніальної ходи було відведено військовим канцеляристам. Причому один з них був залучений до ідеологічно забарвленого ритуалу з внесенням до церкви царської жалуваної грамоти на гетьманство.

Загалом, в ставленні канцеляристів до подібних церемоній і ритуалів відображалися риси їхньої соціально-культурної цілісності як своєрідної мікроспільноти, що посідала певну нішу в соціальній ієрархії та культурі української старшини. Досить репрезентативним у цьому розумінні джерелом є щоденникові записки М. Ханенка 1722 р. В них крізь призму сприйняття автора-канцеляриста опредметнилися, серед іншого, характеристичні риси семіотики політичного ритуалу.

М. Ханенко приділяв увагу навіть досить рутинним для церемоніальної практики гетьмана І. Скоропадського фактам, як наприклад, відправлення в Глухові церковної літургії і молебня за щасливу подорож до Москви або військовий церемоніал зустрічі і провідів зверхника Української держави в Севську. Щодо останнього, то автор щоденника вирізняв високий владний статус гетьмана в певних «ритуальних» ситуаціях, описуючи представницьку зустріч гетьмана за містом; виділення йому почесної варті; віддання відповідно до статусу військових почестей³⁵.

Основна ж увага М. Ханенка була прикута до церковних і світських церемоній в Москві, безпосередніми учасниками яких був гетьман та його оточення. З щоденникових записів, що присвячені «ритуальній» мові політичної практики, погляд автора-канцеляриста на владу російського царя представлений в проекції на владу українського гетьмана. Що стосується невербальної мови політичного ритуалу, в якому фігурують цар і гетьман, то в щоденнику можна виділити кілька характеристичних текстуальних фрагментів. В даному випадку йтиметься про опис М. Ханенком подій 21 січня (коли відбулася офіційна зустріч Петра I з І. Скоропадським) і 28 січня (в

цей день у Москві проходили офіційні урочистості з нагоди укладення Ніштадтського миру):

а) «Всепресветлейший монарх, Петр I-й, великий император и самодержец всероссийский, достойне отцем отчествія утиолованный, благоприятным своим монаршим лицом на всех смотря, изволил до... всемилостивого Спаса церкви своей, царскою высокою завитать особою; за котораго прибытіем зараз там начал ясневельможный до его императорского величества привет говорить, якого благоизволил его величество до конца выслуhati»³⁶.

Зі змісту цього уривка вимальовуються контури харизматичності правителя, фізична присутність якого серед підданих постає актом соціальної комунікації і має виразний політико-ідеологічний підтекст. Адже «прихильне монарше обличчя» звернене до підданих і цар оглядає їх з висоти свого гіперболізованого статусу «батька вітчизни». Для автора щоденника суть важливою є та обставина, що під час церемонії офіційної зустрічі Петра I з І. Скоропадським у храмі (перед початком літургії) цар до кінця вислухав вітальну промову українського гетьмана. Цей пасаж набуває в М. Ханенка фактично компліментарної тональності стосовно І. Скоропадського як політичного діяча.

б) «...идучи с церкви его императорское величество давал первее енеральным нашим, потом и всем, хто тилко мог дотиснутись, целовать свои монаршіе руки»³⁷.

В даному випадку йдеться про соціально-культурну комунікативну функцію жесту в контексті тогочасної політичної символіки. Поцілунок руки монарха був ритуалізованим жестом. Ним символічно підтверджувалися визнання влади, вірність і відданість підданих своєму государю. Для автора щоденника безумовно почесним є те, що цар розпочав цей публічний ритуал з української старшини.

в) «Его императорское величество... некоторых з сенаторей и министров дарил червонными золотыми новозделанными болшими, где и ясневелможного его милости пана гетмана изволил его императорское величество пожаловати червонным золотым вагою в 25 червонных, на знак своей высокомонаршей милости»³⁸.

З цього щоденникового уривку постає ще один політичний ритуал, в межах якого у символічний діалог вступають цар і гетьман. Очевидно, що ритуальне дійство роздачі царем золотих монет верхівці політичної еліти країни спрямовувався на демонстрацію, а також пропаганду влади і могутності монарха. Витлумачуючи мовою політичної символіки цей ритуал, М. Ханенко трактує його як «знак високомонаршої милості», якого удостоївся в числі небагатьох російських сановників також І. Скоропадський.

В розглянутих вище прикладах, що стосувалися метамови політичного ритуалу, виразно простежуються відзначені автором щоденника повнота й глобальний характер самодержавної влади російського царя. В тексті джерела це створює політичне тло, завдяки чому розрізняються межі владної значущості інституту гетьманства. Причому цілковита лояльність й вірнопідданська риторика М. Ханенка стосовно царя не були наслідком емоційного сприйняття ним чару Петра І, а пояснювалася насамперед жанром його записок, що були офіційним щоденником. Адже М. Ханенко добре знав про деспотичний характер політичного режиму, який встановив російський цар. Так, у своєму щоденнику він занотував розмову Ф. Прокоповича з І. Скоропадським, предметом якої була доля колишнього полтавського полковника П. Горленка та інших українців, «под арестом в Москве обретающимися». В щоденнику занотовано документи про сумнозвісну участь козаків в роботах на спорудженні каналів. Показовим у цьому відношенні є і те, що описуючи помпезну офіційну процесію за участю Петра І, яка вступила на Красну площу, М. Ханенко зробив таку ремарку: «при якій два слупы мурованіи стоятъ з головами казенных»³⁹. До того ж, арешт за наказом Петра І канцеляриста М. Ханенка за опозиційну діяльність вже у 1723 р. найкраще підтверджує відсутність у нього сантиментів до царя.

Військові канцелярії були великою школою кадрів вищих урядовців для Української держави. Свого часу у них служили такі відомі політичні і державні діячі, як, зокрема, П. Тетеря, І. Скоропадський, П. Орлик. Зрозуміло, що не всі канцеляристи ставали гетьманами. Водночас для багатьох з них їхня служба була містком до здобуття досить високих чинів. Прикладом успішної кар'єри канцеляриста може бути просування по службовій драбині Василя Туманського — сина басанського протопопа. Після закінчення Києво-Могилянської академії він став служити у полковій канцелярії Переяславського полку. Пізніше вступив на службу до Генеральної військової канцелярії. У 1748 р. він отримав чин старшого військового канцеляриста, а 1750 р. став бунчуковим товаришем. Через кілька років В. Туманський обійняв посаду генерального військового писаря⁴⁰.

Служба у військових канцеляріях стала щаблем до здобуття привілейованого соціального статусу для багатьох канцеляристів. Так, протягом XVIII ст. в різний час здобули ранг військових товаришів, зокрема, І. Р. Бобир, І. В. Борозна, І. Д. та Д. С. Бутовичі, В. В. Велецький, В. Г. та В. В. Волинські, П. Б. Войцехович, В. Г. Гамалія, І. П. Горленко, Я. Ф. Жоравка, С. Д. Забіла, І. К. Маркович; бунчуковими товаришами стали В. С. та Ф. Ф. Березовські, А. Ф. Гален-

ковський, В. Г. Гамалія, В. І. та Ф. Ф. Губчиці, Ф. О. Дмитрашко-Райча, І. А. Єсимонтовський, П. Г. Іскрицький, Я. К. Іскра, І. Г. та Ф. Г. Костинецькі, І. Т. та А. Т. Криштофовичі, С. І. та А. А. Лашкевичі, П. С. Милорадович, П. І. та А. Я. Новицькі, Д. А. та І. Д. Покорські, С. А. Ракович, Ф. І., М. П., В. Д. та П. Д. Романовичі, С. Д. та Т. А. Рубці, П. Ф. Савич⁴¹.

Отже, середовище військових канцеляристів було одним з джерел формування старшинської еліти. Природно, що канцеляристи мали спільні з старшинською верствою соціальні і політичні орієнтації, в тому числі щодо здобуття привілеїв. Приміром, в період гетьманства Д. Апостола (1727–1734) набула значного поширення практика отримання військовими канцеляристами гетьманської протекції нарівні з бунчуковими, військовими і значковими товаришами, тобто, вищими, середніми і нижчими соціальними категоріями старшини. Причому, в разі здобуття канцеляристами гетьманської протекції вони звільнялися від полкової і міської служби, сплати податків, обов'язку приймати на постій російських військових, а також отримували інші пільги⁴².

Генеральний військовий писар і канцеляристи Генеральної військової канцелярії мали утримання за рахунок прибутків від рангових маєтностей (умовна форма власності, що надавалася на період посідання тією чи іншою службовою особою певного «рангу», тобто виконання служби). Уявлення про співвідношення рангових маєтностей між представниками старшини, що обіймали генеральні уряди, а також канцеляристами дає указ Колегії іноземних справ гетьману Д. Апостолу щодо розподілу цих маєтностей (1732). Згідно з цим документом, генеральний обозний мав право володіти 400 дворами; двоє генеральних суддів, а також генеральний підскарбій мали на ранг по 300 дворів; генеральні осавули, хорунжий і бунчужний — по 200 дворів. Кількість дворів, які припадали на ранг генерального писаря, залишалася без змін*. На утримання писаря Генерального військового суду призначалося 30 дворів, а на канцеляристів Генеральної військової канцелярії — 100 дворів⁴⁴.

Як видно з цих даних, найбільші рангові маєтності і, відповідно, найбільші прибутки мали представники генеральної старшини. Порівняно з ними канцеляристи користувалися набагато скромнішими ранговими маєтностями, адже 100 дворів призначалися на утримання

* Наприкінці 30-х рр. XVIII ст. генеральний військовий писар мав на ранг 450 дворів⁴³.

досить численних штатів двох генеральних установ. Водночас вже сам факт використання канцеляристами прибутків з рангових маєтностей свідчить про те, що даний соціальний прошарок був причетним до однієї з основних форм власності, що складала економічну основу існування козацької старшини. Серед канцеляристів були такі, які отримували прибутки з млинів, вкладали кошти в придбання земельних угідь⁴⁵.

Оскільки в ієрархії службових чинів Української держави чин військового канцеляриста був порівняно скромним, то далеко не для кожного, хто вступав на канцелярську службу, з'являлася перспектива здобути великі маєтки. Все ж, існувало два основних шляхи, які давали змогу канцелярським службовцям відносно легко набуту статусу власника маєтків. По-перше, вони досягали цього завдяки підтвердженню гетьманською владою маєтків, які вислужили їхні батьки, по-друге — могли отримати маєтки з посагом дружини.

Для канцеляристів, які прагнули отримати маєтки після своїх батьків, існували певні правові процедури. Йдеться про відповідні підтверджувальні універсали гетьманської влади. Типовим у цьому відношенні є універсал гетьмана Д. Апостола від 15 грудня 1728 р., що підтверджував власницькі права на село Повстинь і слободу Лазурки в Пирятинській сотні Лубенського полку. Цей універсал виклопотав для себе і своїх родичів знатний військовий канцелярист Петро Троцький. Основний зміст універсала зводився до такого: «Ми прето..., респектуючи же на знатніє и многіє старого Троцкого, покойного судии полкового лубенского, службы от молодых лет в походах и на урадах писарства и судейства полковых по умертіє свое показанніє, к тому ж синов его до службы войсковой видячи згодность и способност, з которых старший син Петро Троцкий в канцелярії енеральной чрез килко уже лет служит верно и постоянно, потверждаем сим нашим универсалом вдовствующой паней Троцкой и сином еи означенное село Повстин и слобудку Лазорки со веми грунтами и угодіями здавна до оних належными, позволяючи од тамошних посполитих людей всякіє подданскіє повинности и послушенство иметь... Войти зас з тамошними людми посполитими (опроч козаков, которіє при своих волнотях имеют быть заховани непорушно) всякіє повинности и послушенства отдавали б им яко державцам своим рейтарско упоминаем и приказуем»⁴⁶.

З вищенаведеного тексту універсала випливає, що вводячи канцеляристів у коло землевласників, які наділялися правом позаекономічного примусу посполитих, гетьманська влада виходила з тези про справедливу винагороду за гідну службу на поприщі

спільного блага. Загалом, у цьому документі можна виділити кілька основних ідеологічних кліше і юридичних формул, котрі, як правило, були присутніми в подібних універсалах: а) наголошення на вірній і ревній службі та особистих доброчесностях претендентів на маєтки; б) правове окреслення форми власності і спеціальне застереження про «послушенство» підданих; в) вилучення з-під влади державців козаків. Перелічені змістові компоненти універсалів-надань сприяли закріпленню відповідних установок в політичній свідомості представників старшини.

Як зазначалося, дехто з канцеляристів отримував маєтки завдяки посагу своїх дружин. Так, вдова городнянського сотника Андрія Стаховича Марія Стахович забезпечила свого зятя — військового канцеляриста Андрія Борзаковського селом Хоробчичі (Чернігівський полк). Після смерті А. Борзаковського це село у 1726 р. перейшло до рук військового канцеляриста Самійла Холодовича, який одружився з дочкою М. Стаховича. У 1730 р. він отримав гетьманський універсал, згідно з яким с. Хоробчичі затверджувалося йому у «спокійне володіння», тобто у спадкову власність⁴⁷.

Таке село, як Хоробчичі, що налічувало 12 дворів і було посагом, на який спромоглася для своєї дочки вдова сотника, зовсім не гарантувало затю-канцеляристу почесне місце серед верхів соціальної еліти. Набагато більшими у цьому відношенні були шанси тих канцеляристів, які завдяки набутим родинним зв'язкам могли розраховувати на протекцію впливових у суспільстві осіб. Зокрема, перспектива підвищити свій соціальний статус відкрилася перед канцеляристом на прізвище Юркевич, який у 1733 р. взяв шлюб з племінницею дружини гетьмана Д. Апостола⁴⁸.

Формування в середовищі канцеляристів політичних орієнтацій і системи цінностей, якими вирізнялася старшина як панівний становий прошарок українського суспільства, не обмежувалося особистим досвідом тих канцеляристів, котрі мали земельні володіння, млини, села і залежних селян. Адже вже саме по собі практичне виконання канцеляристами своїх службових обов'язків давало їм вагомі підстави для того, щоб усвідомити глобальний характер інтересів соціальної еліти і «вмонтованість» до них власних інтересів. Йдеться, зокрема, про функції канцеляристів, пов'язані з офіційним введенням у володіння маєтностями. Серед тих, кому доводилося виконувати подібні доручення, був військовий канцелярист П. Роговський. У травні 1727 р. він отримав гетьманський наказ, за яким повинен був затвердити у «спокійному володінні» колишнього білоцерківського обозного П. Циганчука. Процедура цього затвердження відбувалася за відпраць-

ованою організаційною схемою. Військовому канцеляристу наказувалося в супроводі команди козаків прибути до маєтку, що на той час знаходився в руках П. Циганчука, «и по силе гетманского универсалу и по конфирмации подданных тамошных Циганчуку утвердил в спокойное владение, приказавши мужикам быть послушными, яко владельцу своему, а на ком доведется з подданных противност и непослушание, тих по розиску наказал бы киевим боем по силе вины»⁴⁹. Наведена вище інструкція служила для її безпосереднього виконавця наочним свідченням станового влаштування суспільства, а також давала йому можливість відчутти себе в ролі державного чиновника в даній системі соціальних і політичних координат.

Наявність у канцеляристів економічних інтересів, пов'язаних з формами власності, монополію на які мали пануючі соціальні верстви, створювала сприятливі умови для формування в їхньому середовищі елітарної політичної самосвідомості і системи цінностей, а також відповідних засад способу життя. На рівні соціально-психологічного відображення та стереотипів публічної поведінки це проявлялося насамперед у тому, що для канцеляристів було властивим розвиненне чуття пана. Іншими словами, вони були переконані в своїй становій вищості порівняно з безпосередніми виробниками, вбачали у гнобленні підданих своє законне право і ладні були відстоювати його усіма засобами.

Серед тих, хто мав подібну ментальну налаштованість, а також відповідні політичні орієнтації й ідеологічні установки був, зокрема, військовий канцелярист Іван Булавка. Оскільки він фактично був канцелярським чиновником у третьому поколінні, то звернення до його родинної традиції допоможе краще з'ясувати деякі загальні риси способу життя і політичної самосвідомості, що вирізняли канцеляристів як особливий соціальний прошарок.

Матір'ю І. Булавки була Ганна Савівна Булавка. Після смерті свого чоловіка — писаря Генерального військового суду Петра Булавки (1719) вона отримала у спадкове володіння кілька сіл. Ще в 1708 р. її чоловік (на той час військовий писар Чернігівського полку) отримав універсал гетьмана І. Скоропадського на володіння с. Будищем, що знаходилося в Ніжинському полку, а також с. Смічин (Чернігівський полк). Причому згідно з універсалом «войти, зась тих сел абы належитое послушенство зо всеми посполитими людьми (кроме козаків) ему, пану писареві полковому, отдавати не отмовлялися»⁵⁰. П. Булавці належало також с. Кобилянка (Чернігівський полк), яке перейшло йому у спадок від батька — судового писаря Михайла Булавки. Вдова П. Булавки на усі три села — Будище, Смічин і

Кобилянку отримала підтвердження від гетьмана І. Скоропадського. В гетьманському універсалі з цього приводу зазначалося: «позволяем помянутой паней Петровой Булавчиной, удовствуючей писаревой судов наших енералных, тими маетностями Кобелянкою, Смичином и Будищем селцами и всеми... крунтами купленными и наданными... млынами и озерцами, дубровами, лесами, гаями, сеножатми и полями пахатными, зуполне владети... от посполитих зась людей, в оних селцах мешкаючих, всякое послушенство и повинность... взимати... Войти теж зо всеми посполитими людьми селец Кобелянки, Смичина и Будищ должни оной же пане Петровой Булавчиной, писаревой судовой, по прежнему, без противности належитое отдавати послушенство и повинность, приказуем»⁵¹.

Як видно з вищенаведених універсалів гетьмана І. Скоропадського, Булавки були типовою старшинською родиною. Протягом кількох поколінь вони володіли великими маєтками й користувалися підневільною працею залежних селян. Для них, безперечно, було значущим їхнє право на «послушенство», до якого змушувалися селяни. Представник молодшого покоління цього роду — військовий канцелярист І. Булавка поділяв власницькі стремління і цінності своїх родичів. Недарма він клопотався про гарантування власницьких прав своєї овдовілої матері. В щоденнику Генеральної військової канцелярії за 20 березня 1727 р. з цього приводу є такий запис: «По челобитию войскового канцеляристи І. Булавки предложено черниговскому полк. г. Богданову указом, дабы он Павла, Гарасима и Самойла Паламаренков принудил, чтоб челобитчика Булавки матце наджежащее послушенство отдавали без противности, а мели б оніе в том показать якую противность, и их бы атаман стрелецкий не допускал до послушенства, то, их взяв з села, держал бы под караулом до указа»⁵².

Немає сумніву в тому, що подавач цієї чолобитної глибоко був переконаний в справедливості відносин володарювання-підданства, що існували в суспільстві, а також усвідомлював власну причетність до обраного кола тих, хто вершив долями посполитих. Тому, щоб забезпечити власницькі права своєї матері над залежними селянами, він використав владні важелі, які тримала в своїх руках соціальна еліта.

Інший військовий канцелярист — А. Володковський за схожих обставин діяв подібно до свого колеги І. Булавки. Він виклопотав у Генеральній військовій канцелярії указ (березень 1727 р.), адресований до «полк. переясл. асаули Л. Василюва, дабы он, зехавши в с. Рогозов, пригласил пред себе несколько человек и приказал им пред тамошнею громадою наказать — дат им по 50 кіюв, по наказаніи

же велел им впред з громадою всякое послушенство Володковському отдавати»⁵³. Отже, судячи з того, яким чином А. Володковський добивався задоволення своїх власницьких претензій, його самосвідомість перебувала в орбіті соціальних орієнтацій пана-землевласника. Щоб добитися покори залежних селян, він звернувся за допомогою до офіційної влади, яка санкціонувала публічні езекуції. Загалом, практикування репресій проти непокірних селян було поширеною формою власницького самоствердження старшини. Наприклад, генеральний підскарбій Яків Маркович (1696–1770) змушував киями до роботи своїх селян, шукав і карав утікачів.

У XVIII ст. у «вченій» культурі України визначився стійкий інтерес до козацької теми. Їй присвячували свої твори такі освічені й авторитетні у владних колах Гетьманщини старшини, як Г. Грабянка і Я. Лизогуб, а також автори літопису Самовидця і «Короткого опису Малоросії», представник чернецтва Л. Боболінський і виходець з німецької дворянської родини О. Рігельман. Значний внесок в подібну літературу зробили автори, на самосвідомість яких справило вплив соціокультурне середовище військових канцляристів, насамперед С. Дівович, С. Величко, С. Лукомський, П. Симоновський.

Найґрунтовнішим твором «літератури канцеляристів» була праця С. Величка, перший том якої має назву «Сказання про війну козацьку з поляками» (1720), а другий озаглавлений «Повість літописна про малоросійські та частково інші події, зібрані і тут описані»⁵⁴. Твір С. Величка спирається на широку джерельну базу, зокрема, козацькі хроніки, документи Генеральної військової канцелярії, праці М. Кромера, А. Гваґніна, С. Окольського, С. Твардовського, С. Пуфендорфа. Величко тяжів до змалювання «високим» стилем історичних діянь, величі і повчальності подій минулого. В межах такої методології і естетики він вдавався до літературної обробки джерельних текстів, вставок у твір «під документ». Водночас історик достатньо коректно ввів до свого твору великий масив автентичних документальних матеріалів.

Вузловими моментами авторської концепції Величка є доведення правомірності Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст., наголос на визволенні з-під влади Польщі силою зброї, виправдання добровільного підданства гетьмана Б. Хмельницького російському цареві, засудження внутрішніх чвар і міжусобиць в українському суспільстві, обґрунтування ідей історичної, соціальної і політичної винятковості козацтва, установи українського автономізму.

Історик вважав державу Б. Хмельницького (діяльність гетьмана він порівнював з місією біблійного Мойсея) правонаступницею частини давньоруської історичної спадщини. В моделі національної ідентичності С. Величка козацтву відводився статус націєтворного чинника. Історик наголошував на престижності походження, етнокультурній і етнополітичній самобутності козаків, а також українського народу в цілому. У цьому зв'язку він затребував, зокрема, сарматський і хозарський історіографічні міфи, а також політично маркував українців етнополітонімом «козацько-руський народ». С. Величко послідовно проводив думку про стану рівність козацтва і шляхти. Позитивно оцінюючи приєднання України до Росії, він водночас засуджував наступ царизму на українську автономію.

Використовуючи в риторичних цілях неавтентичне листування запорожців з українськими гетьманами, історик зображував низовиків хранителями козацьких звичаїв, поборниками блага вітчизни і вірними слугами монарха. В одному з таких листів, що нібито був адресований запорожцями І. Виговському (від 25 вересня 1657 р.), С. Величко писав з приводу обрання цього гетьмана: «Тільки ж те вибрання і постановлення ваше не повинно було зачинатися й вершитися без волі й ради нашої, всього низового Запорозького війська, а лише через панів генеральну старшину, полковників і все городове українське військо». Новообраному гетьманові давалися настанови щодо його політичного курсу й робилися закиди у схильності до зради: «ми прочитали в листі вашім панським, який написали оце до нас, таку обітницю й убезпечення, що, лишаючися на тому гетьманському уряді, йтимеш шляхом свого попередника, славної пам'яті Богдана Хмельницького, заховуючи в своїй ласці нас, військо низове Запорозьке, і без нашої волі та військової ради не зачинаючи ніяких затівок та новинок, не кажучи вже про те, коли йтиметься про загальне добро чи занепад нашої вітчизни...»; «хочеш відкинутися від держави й сильної протекції пресвітлого і самодержавного Олексія Михайловича, всеросійського монарха, а присвоїти і підхилити по-колишньому до Корони Польської, вітчизну малоросійську, яка завдяки військовій зброї відсіклася і звільнилася від неї... ми, військо низове Запорозьке, не будемо в тому слідувати вашій волі і не хочемо накладати зрадницького титулу на наше славне ім'я»⁵⁵.

З вищенаведених уривків можна зробити висновок, що С. Величко репродукував поширені в середовищі низового запорозького козацтва ще до Національно-визвольної війни установки політичної свідомості, які зводилися до погляду на козацьку спільноту За-

порожжя як хранителя зразка інституційного устрою Війська Запорозького, а Запорозьку Січ як сакральне місце, що уособлює собою демократію і засновані на старовинні традиції предків, козацькі звичаї і вольності*. Що ж до звичайної в політичному дискурсі козаків тези про вірність монарху, насамперед польському, то у Величка вона сфокусована на російського царя. Прикметно, що ідеалізований істориком образ Запорозької Січі справив неабиякий вплив на романтичні і народницькі візії, що з'явилися свого часу в українському суспільстві⁵⁷.

В українській літературі історичного спрямування, в тому числі творах, автори яких були пов'язані з колом військових канцеляристів, постали й інші політичні ідеї, що утвердилися в Україні в першій половині XVII ст. Йдеться, зокрема, про легітимацийну політичну концепцію руського (українського) народу, вмотивовану вітчизняними книжниками 20-х рр. XVII ст. Найістотнішими ідейними компонентами цієї концепції були твердження про свободу руського народу, що випливає з природного права; добровільне підданство руського народу государеві (польському королю), на якого покладено обов'язок не порушувати свободу народу; політичну роль руського народу як рівноправного з польським і литовським народами фундатора Речі Посполитої⁵⁸.

Рецепція деяких з цих ідей характерна для творчості Г. Грабянки — найбільш популярного історика в Україні XVIII ст., а також С. Величка — найпомітнішої постаті в тогочасній українській історіографії (тема «стародавніх прав і вольностей», «золотої свободи», «золотої вольності» козаків і всього українського

* Прикметно, що подібні мотиви виразно представлені в листі запорозького кошового отамана Йосипа Кириленка до гетьмана Івана Скоропадського від 2 червня 1710 р. У ньому, зокрема, зазначалося: «удивляемся, иж ваша милость не встидается титуловать войска запорозкого обоих сторон Днепра гетманом, кгда ж мы вашей милости а ни сами собою, а ни через послов наших, а ни через писмо войсковое на тот уряд не обирали, на який ваша милость возведены zostalesь под мушкетами московскими внутрь города Глухова, якових взапертю при лицу его царского величества, а не в полю и не через волное по правам войсковим избраніе... Сич запорожская, гнездо войсковое, зродло, фундамент и оборона волностей войскових едино чрез московскую врожаную к нам вражду... знесенна на вичное отчизны нашей порабощение и на конечное прав и волностей войскових разорение»⁵⁶. Як можна пересвідчитися, в наведеному вище документі йдеться про традиційні політичні орієнтації запорозького товариства, які досить точно відтворив у своїй праці С. Величко. Водночас, на відміну від тверджень історика про віропідданство запорозьців російському цареві, в даному випадку їхні політичні позиції були діаметрально протилежними.

народу, які визнавалися польськими королями, а пізніше — російськими царями)⁵⁹.

Парадигматика політичної концепції руського народу 20-х рр. XVII ст. особливо виразно опредметнилася в такому питомому творі літератури військових канцеляристів, як «Розмова Великоросії з Малоросією» С. Дівовича. У цьому зв'язку доречно навести уривок з твору, де у діалогах Малоросії та Великоросії автор обстоює власні політичні позиції:

Но видя толь славного российского царя,
Поддалась ему вечно турков несмотря,
Кои много раз мне дары присылали
И поддачи моей им всемерно желали...
Усердие мое и верность видишь явну.
Добровольну поддачу почет за вещь главну...
Знаю, что ты Россия, да и я так зовусь.
Что ты пугаешь меня? Я и сама храбрюсь.
Не тебе. Государю твоему поддалась,
При которых ты с предков своих и родилась.
Не думай, чтоб ты сама была мой властитель,
Но государь твой и мой общий повелитель.
А разность наша есть в приложенных именах.
Ты Великая, а я Малая, живем в смежных странах
Так мы с тобою равны и одно составляем,
Одному, не двум государям присягаем, —
Почему почитаю тебя равну себе⁶⁰.

Як впливає з вищенаведених рядків, С. Дівович обстоював досить традиційні для політичної думки України ідеї. Йдеться насамперед про теорію добровільного підданства государеві, який укладає з народом своєрідну публічну угоду щодо гарантування його традиційних прав і свобод. Прикметною у цьому зв'язку є також авторська думка про те, що Великоросія і Малоросія є окремими країнами, які на засадах рівноправності творять органічну політичну сутність завдяки владі спільного для них монарха. У цій ідеї можна вбачати ремінісценції теорії «трьох народів» — фундаторів Речі Посполитої, про яку згадувалося вище. Водночас наголошування С. Дівовичем на національно-державній окремості Гетьманщини та її політичній рівноправності з Росією було характерним вираженням ідеології українського автономізму.

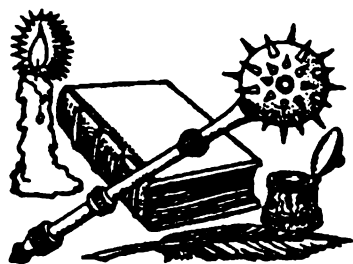
* * *

У другій половині XVII–XVIII ст. такий соціально-професійний прошарок Гетьманщини, як військові канцеляристи витворили елементи специфічної субкультури. Представники цього прошарку виріз-

нялися високою освіченістю і мали установки корпоративної свідомості (що формувалися діловою атмосферою Генеральної військової канцелярії і полкових канцелярій, а також під впливом старшинської ідеології, різних церемоній і ритуалів). Політичні орієнтації і система цінностей військових канцеляристів перебували, зокрема, в орбіті ідей соціальної вищості і винятковості старшини, вшанування владної ієрархії держави, лояльного ставлення до царського уряду, а також патріотизму й політичного автономізму. Військові канцеляристи були тією соціальною стратою, що постійно підживлювала соціальну і політичну еліту Гетьманщини. Соціокультурне середовище військових канцеляристів породило літературу, що стала великим набутком культури, історичної і політичної думки України XVIII ст., а також певною мірою вплинула на риси національної ідентичності українців пізнішого часу.

розділ VIII

світоглядні засади селянства та міщанства

Поступовий процес покріпачення широких верств населення українських земель, що входили до складу Великого князівства Литовського, а потім Речі Посполитої, в значній мірі формував у середньовічному суспільстві думку про нібито законність і закономірність безправності більшої частини селянства (до того ж в основному освячені церквою). Воля можновладця, праця на нього посполитого (або як еквівалент її — виконання повинностей і сплата поборів) нерідко розглядалися не лише державницькою елітою, а й нижчими верствами як цілком природне явище. Вимога сумління та покори найчастіше були критеріями чеснот особи, її благонадійності. Це мало глибоке соціальне коріння, яке сягало в Київську Русь, часів «Руської правди».

Законодавчо селянина в повну залежність (чи то поземельну, чи то особисту) від його господаря визначали різного роду «устави» та «ухвали» XV ст., три Литовські Статути XVI ст. Вища політична влада, санкціонуючи це, очікувала на відповідне усвідомлення та сприйняття цих актів всіма індивідуумами країни. Причому «дідич» часто ставав не тільки безпосереднім суддею своїх підданих, а й претендував на володіння їх «душею» (особисто чи через місцевого пастора) та тілом. Таким чином встановлювалося «право бідності» — «*beneficium annotationis*». Зокрема, «Устава на волоки» 1557 р., затверджена польським королем Сигізмундом II Августом і проведена в Литві, Білорусі та частково в Україні (великокнязівських володіннях Кременецького повіту на Волині), проголосила, що кмети (незакріпачені селяни в XIV — першій половині XVI ст., а в другій половині XVI — першій половині XVII ст. перетворені на холопів) і землі, які ті обробляли, є власністю можновладця. Скупівля в них землі «не без пролиття сліз», наділення гіршою, ніж у державця, набули масового характеру, глибоко позначилися на їх побуті й сприйнятті відносин: посполи-

тий — земля — феодал¹. Литовські Статути (особливо третій) повністю відібрали право свободи в селянина, його вільного переходу в пошуках кращих умов для існування. А цього, як зазначено в «Літописі Самовидця», «не звикла была Україна терпіти... Бо сами державци на Україні не мешкали, тилко уряд держали, и так о кривдах людей посполитих мало знали, албо любо и знали, толко засліплени будучи подарками от старост и жидов арендарей же того не могли узнати, же їх салом по їх же шкурі и мажут: з їх подданных выдравши, оним даруют, що и самому пану волно было узяти у своего подданного, и не так бы жаловал подданный его»².

Історична свідомість і система цінностей селян не узгоджувалися з таким становищем, породжували масові протести. Руйнівником цих основ, «запереченням» тогочасних виробничих відносин, на думку М. Василенка, стало козацтво, як клас³. Правда, в союзі й тісній підтримці широких верств поспільства і в першу чергу селянства. Головним гаслом у останнього було: «Землі й волі!». Як казали предки: «*Vita sine libertate, nihil*».

Свобода як усвідомлена необхідність буття — ця ідея, пронесена українцями через роки Національної революції й Визвольної війни середини XVII ст., так звану Руїну і поглинання «Козацької держави» Російською імперією, була близька і зрозуміла багатьом передовим європейцям нового часу. Зокрема, німецький письменник, аташе французького посольства в Санкт-Петербурзі Й.-Б. Шерер (1741–1824) у книзі «Анали Малої Росії, або історії запорозьких і українських козаків..., від їх початків до наших днів, у супроводі скороченої історії козацьких гетьманів і відповідних документів» (Париж, 1788) зазначив, що він оповів минуле більш славного, аніж відомого народу, первопочини якого сягають понад 800 літ у глибину. Українці, на думку автора, гідні уваги кожного освіченого європейця, «бо коли образ зусиль цього народу для збереження своїх вільностей, віри, устрою і звичаїв, словом усього, що є дороге людині, цікавить наше жадібне наук століття, то ми не в силі достатньо оцінити запалу і спонук, які оживлюють цей нарід». А далі зазначається, що їх «батьки переказували своїм синам горде почуття незалежності, як найдорожчу спадщину, причому клич — «Смерть або Воля» — був їх одиноким заповітом, що переходив з батька на сина, разом з прадідівською зброєю»⁴.

Національна революція і визвольна війна середини XVII ст., значною мірою змінивши форми політичного правління на більшій території українських земель, внесли кардинальні корективи не лише в економічний розвиток, а й неабияк вплинули на світогляд, систему цінностей, суспільні орієнтації основних груп населення. Причому слід враховувати той факт, що мало хто в крові в той час «рук своїх

не вмочив» і пограбування добр не чинив: «...Тута великая людем всякого стану значним была...»⁵. Історична свідомість українців почала відлік нового часу, а їх пам'ять назавжди закарбувала перебіг основних тих подій. Самі ж селяни поділили своє життя на два періоди: «при владеніи людском», коли особисто перебували «за ляхом» і «от изгнанія з Малої Россіи ляхов», «после полского владенія». Так, наприклад, говорили старожили сіл Степанівка (Ніжинський полк), Мезин, Радичів та Іванків (Чернігівський полк) при складанні так званого «Генерального слідства про маєтності» 1729–1730 рр. по всім 10 полкам Лівобережної України⁶. Окрім того, за їх переконанням, за гетьмана Б. Хмельницького більшість сіл перетворилася на вільні військові, а отже ні в чиєму підданстві й власності не перебували. Отже, селяни вважали себе незалежними, здобувши свободу в ході революції та визвольної війни⁷.

Такі погляди знайшли своє певне відбиття у вітчизняній історіографії. Зокрема, М. Ткаченко був переконаний: «Козацька революція» повністю скасувала ті закони та права, що їх мали панівні верстви щодо селянина. Останній стає вільною людиною, меж між суспільними групами за Хмельниччини не існувало⁸. Хоча в дійсності попереднє законодавство стосовно посполитих, зокрема, Литовський Статут, ніхто офіційно не відміняв. У кінці 1653 — на початку лютого 1654 рр. гетьман як одну з вимог висував перед царем підтвердження набутого статусу лише шляхтичів, козаків і міщан. «...В Запорожском де Войске хто в каком чину был по ся места, и ныне бы государь пожаловал, — йдеться в статейному списку російського посольства на чолі з В. Бутурліним напередодні й під час проведення Переяславської ради, — велел быть по тому, чтоб шляхтич был шляхтичем, а казак казаком, а мещанин мещанином; а казаком бы де судитца у полковников и сотников. А что де не так быть, как были за польским королем...»⁹. Одночасно Б. Хмельницький своїми універсалами зобов'язував селян виконувати повинності «по-прежнему». На думку сучасника, вони на деякий час просто «отвикли были давать подачок», але їх незабаром знову «повернули в послушенство»¹⁰.

Проте, як би там не було, не можна не погодитись з твердженням В. Смолія, що саме за Хмельниччини «селянин вперше відчув себе господарем становища, одержавши можливість певною мірою вільно розпоряджатися результатами своєї виснажливої праці»¹¹. В бурхливому пориві досягти спільних цілей — для загального національного блага українців — внутрішні соціальні протиріччя в країні неабияк послабили, про що конкретно свідчив факт порівняно легкої можливості для селян «ставати в козаки»¹². Подальший же, більш глибокий, поділ

суспільства на різні прошарки та верстви формував у населення етикет, що помітно змінювався порівняно з попереднім періодом. В народі досить швидко ствердилася думка про пріоритет «козацького товариства». Навіть у XVIII ст. простий люд с. Горчаки (Стародубський полк) продовжував вважати, що коли почалося вигнання ляхів, «можнейшіє пописались в козаки, а подлейшіє осталися в мужиках»¹³. Така думка була досить поширена в межах Гетьманщини і переходила від одного покоління до наступного.

В цілому підтримуючи демократичні засади в системі «козацького» правління, оформлені 1648–1649 рр., селяни були порівняно консервативними в сприйнятті республіканських ідей, які саме тоді поширювалися по Європі, викликані спалахом буржуазних революцій. У першу чергу їх хвилювали вузькі соціальні завдання: обрання «справедливого» місцевого голови громади, «чесного» війта, «пана» возного, іншого сільського керівництва та вправного парафіяльного священика. Вони не так одноставно, як, скажімо, запорожці, могли у відповідності «духу» української нації, яка «струснула навіть польським трон» (за висловом сучасника — француза), прагнути не тільки усунення зловживання та упорядкування функціонування адміністрації, а й наважувалися аналізувати (критикувати) суть існуючої влади, гадане божественне право, шукати походження законності в «розумі», історії, добровільній згоді людей, народній волі — вищому критерії. Таким чином, переважно козаки і кращі представники міщанства нападали на монархічні принципи (наприклад, тенденції до спадковості гетьманської булави Б. Хмельницького), вводили в «моду» республіканські ідеї, правда, при цьому ніколи не закликаючи до скасування ще «чужого» їм тоді царату.

Зрозуміло, говорячи про так званий «республіканізм» українців, ми не маємо на меті його сучасні ознаки та визначення. Тільки через сто років після початку Визвольної війни, 1748 р., видатний французький просвітитель і письменник Ш.-Л. Монтеск'є (1689–1755) у праці «Про дух законів» сформулював визначення республіканському ладові, яке на той час стало класичним: він «є таким, коли народові в усьому його складові або частині належить верховна влада». Очевидно, слід згадати міркування й іншого французького просвітителя і філософа Ж.-Ж. Руссо (1712–1778), який у трактаті «Про суспільний договір, або Принципи політичного права» (1762) твердив, що «не існує такого уряду, до такої міри підданого громадянським війнам і внутрішнім заворушенням, як демократичний або народний». Важливе спостереження з огляду застосування його до українських подій: міжстаршинської боротьби, Руїни тощо.

Протягом всієї історії Української держави, навіть пізніше, в простого люду зберігалася віра в справедливість «доброго» гетьмана, царя, окремих можновладців, жевріла надія на те, що ті зможуть заступитися за них у боротьбі за соціальні права, поліпшити їх умови життя. «Найясніший королю, милостивий наш пане! — писали у скарзі на можновладця селяни сіл Тершова та Завадки Самбірської економії Перемишльської землі до Августа III 16 травня 1758 р. — Як вірнопіддані припадаємо до панських ніг з цим покірним та гарячим проханням, вимолюючи ласку при такій великій нашій кривді, яку [ми] терпимо від ясновельможного молодшого пана Казимира Конопачького, що панує тепер над нами вже п'ять років. [Він] поводить ся з нами безправно, примушує відробляти [повинності] понад інвентар і встановлює свої закони, наказує працювати за своєю волею і бажанням»¹⁴.

Нерідко відступ від народних сподівань, наприклад, укладання Білоцерківського договору 1651 р., селяни безпосередньо сприймали як повернення до «старих порядків», до життя «по давньому»¹⁵. Гірких роздумів сповнені рядки думи про примирення володаря булави з урядовцями Речі Посполитої в Білій Церкві («Утиски польської шляхти і нове повстання проти неї»):

«Ей, чи гаразд, чи добре наш гетьман Хмельницький починив,
Що з ляхами, із мостовитими (панами), у Білій Церкві замирив»¹⁶.

Зате звільнення українців від «лядської неволі», розпочате на чолі з Б. Хмельницьким, щиро очікували в багатьох куточках країни:

«Ой Богдане, Богданочку,
Звільнив ти Україну,
То не забудь же Богдане,
Нашу Буковину»^{*17}.

Далекоглядною і глибокопродуманою в усній народній творчості виглядає міжнародна політика керівника Української козацької держави, зокрема, його безпосередні зв'язки з урядами Молдови, Трансільванії, Швеції, Кримського ханства, Туреччини і Росії¹⁸. «Слава його не вмирає», — зазначено в іншій народній думі, бо він зумів здобути для українців етнічну незалежність.

Після Національної революції на всій території України, здавна освоєній й заселеній людьми, спостерігався неухильний наступ на

* Співачка цієї пісні О. Яновська — жителька с. Стебнів, Путильського району, Чернівецької області свідчила, що пісня була відома далеким її предкам, які втекли з Волині на Буковину («в гори») ще за часів панщини.

соціальні здобутки селянства. На цей процес впливали не лише внутрішні, а й зовнішні фактори: постійні війни, періодичні стихійні лиха, вимушені міграції людності. Вони мали свою специфіку в західних, правобережних і лівобережних регіонах. Наприклад, у 60-ті роки XVIII ст. із значно спустошеного через військові події правого берега Дніпра почався масовий рух на Лівобережжя, Слобожанщину й далі — на Південь. Нового суспільного забарвлення набули розуміння цінності землі, відчуття свободи, прерогатива народних традицій. Останні на нових місцях, де помітно меншим був вплив влади діда і вищих керівних органів, ставали нерідко визначальними серед мешканців, які тільки-но почали облаштовуватися і не могли вести самостійне господарство. Цілі слободи виникали на «порожніх» землях, і ніхто з тих, кому вони належали за законом, не виступав проти цього — незанятого простору існувало чимало. Літописець С. Величко засвідчив: «...Многими купами и таборами со всех поветов соби-рался и болесными серцами, а слезоточительными очима вечно з своими красными тамошними селениями и угодіями пожегнавшись (попро-щавшись. — *Авт.*), що живо на сюю Днепра сторону (лівобережну. — *Авт.*) перебрался и где улюбя, по разных сегобочных полках украин-но-малоросссийских для житія своего избирал и заседал месца; ...и вся сегобочная Украина, пред тем малолюдствовавшая, от того времени тогобочными людьми украинскими наполнилася и умножилася»¹⁹.

Джерела зберегли чимало свідчень і тлумачень селянами історії поземельних відносин у Гетьманщині. Нерідко погляди посполитих на проблему походження володіння чи користування землею суперечили офіційним нормативам, бо йшли в розріз інтересам місцевих дідачів. Так, досить характерною є оповідь мешканців с. Порохня (Новгород-Сіверщина) 1705 р. Його старожили «до Хмелнитщины... признавали под сумленем так: когда, мовит, еще лядская держава тут была, именно неякогось Песочинского, в той час к грунтам порохон-ским от грунтов села Знобы межа была — протучок Красичин, и по той протучок грунта сливали порохонские, до того часу поки Чернацкая слобода подана катедре в поданство, втой же час грунта наши порохонские... от селян наших отобрано и привернено оние до слободы Чернацкой; и уже под сорок лет жители слободы Чернацкой тими грунтами, в порохонціов отобранными, владеют; и наши, мовит, селяне порохонце в тие свои грунта не в той час не вспоминалися, а не тепер в оние втручаются; бо тіе порохонские отобранные грунта до слободы Чернацкой гулящие были, а не заживаніе; тилко порохон-скими слили, по меже старинной, за лядзкой держави вчиненной»²⁰.

В наведеному уривку звертає на себе увагу закономірність перерозподілу земельної власності та як селяни цілком природньо («спокійно») сприймали сам факт передачі «в підданство» (у даному випадку монастиреві) слободи, яка перед тим вважалася вільною. Однозначно своїми вони називали такі угіддя, оранки і т. д., якими володіли від батька до сина — «дедизні» й «отческі», тобто успадковані по чоловічій лінії.

Помітно змінювало менталітет селянина його переселення до міста, де він, осівши починав займатися ремеслом або торгівлею. Коли міський «дух» і не міг повністю гарантувати незалежність колишнього підданого на Західній Україні, Лівобережжі та Правобережжі, то повернути того «пан» мав змогу лише після тривалих розшуків і наполегливого клопотання в міській адміністрації чи через суд. На слабо заселених просторах Слобожанщини в другій половині XVII — на початку XVIII ст., а на Півдні майже до кінця XVIII ст. це зробити було ще важче. Правда, інколи спостерігалася й інша практика — особисто вільний селянин за певних обставин «добровільно» проголошував себе кріпаком. У Польщі такі факти відомі на території північно-західних регіонів, де вільні селяни трималися довше і мали обмежені можливості переселення на малообжиті землі²¹. В Гетьманщині на початку XVIII ст., наприклад, як у народі, так і в адміністрації ще неординарно сприймався перехід «малоросіянина» у «довічне підданство» можновладцям з Росії. Це явище тоді ще не стало типовим, а тому викликало багато запитань у причетних до його вирішення осіб. Зокрема, старшина І. Ніс змушений був безпосередньо звернутися за роз'ясненням до керманіча з приводу «скарги» посполитої Радички на сина, який «отдался в вечное подданство (тобто, фактично кріпацтво. — *Авт.*) людям великороссийским» (1710)²². Згодом, у зв'язку з поширенням земельної власності росіян і посиленням влади царату на українських землях такі випадки вже не викликали непорозумінь.

На Слобожанщині шлюб вільної людини з особою, що перебувала в кріпосній залежності, нерідко цілком усвідомлено сприймався першою як перехід у довічне «підданство» з відповідними наслідками (відбування панщини тощо). На що видавався і належним чином оформлений «запис». Так, мешканець Харкова Ф. Гриценко 24 січня 1725 р. підписався під таким зобов'язанням перед старшиною: «Служить и жить бы мне Федору, жене и детям моим в него Романа Григорьевича Квитки и в детей его вечно, за то, что понял я Федор себе за жену его Романа Григорьевича крепостную дворвую девку Палагею»²³.

На Західній Україні такого роду приклади вже давно стали узаконеною традицією.

Слід зауважити, що в межах Речі Посполитої, порівняно з Лівобережжям і Слобожанщиною, негативні явища в середовищі селянства мали більш виразний характер, бо досліджуваний період в її економічному розвитку, на думку деяких вчених, став, «безперечно, самим тяжким»²⁴.

Одним із важливих аспектів, який відбивався на більшості сторін життя сільського поспільства, були його взаємини з владою. Певний час, у період виникнення та формування основ старшинської адміністрації й нового місцевого судочинства «прорахунки» і недоліки в їх діяльності значною мірою «виправлялися» активною участю, зацікавленістю самого населення. В народі довго після 1648 р. існувало переконання, що через декларовану на «радах», «колах» і т. д. виборність всього державного керівництва, в тому числі й гетьмана, всі органи влади перебували в залежності від волевиявлення широких верств. Козацька верхівка, сільські вийти, отаман і навіть священик в ідеалі мали відповідати загальним вимогам, обиратися на свої посади, а тому при невідповідності будь-коли могли бути зміщені. Вимога з «гори» про необхідність дотримання суворої станової та службової ієрархічності почала більш-менш чітко проявлятися лише десь у 20-ті рр. XVIII ст., коли виникла потреба у зведенні всіх діючих у Гетьманщині законів в єдиний кодекс. До того нерідко траплялося так, що, скажімо, впливова особа полковника раптом займала посаду полкового судді, міського отамана, а то й ставала рядовим козаком²⁵.

Демократія, породжена повстанням, могла підтримуватися і розвиватися лише зброєю в ході Визвольної війни, у відчайдушній боротьбі урядів Польщі та Росії за українські землі. Як це не парадоксально, певна стабілізація в країні за правління І. Мазепи та І. Скоропадського обумовила звуження виборного начала. А Петро І грамотою від 22 січня 1715 р. взагалі заборонив обрання старшин у полках і сотнях вільним голосуванням, без попереднього узгодження з царським стольником Ф. Протасьєвим та прямого дозволу царя²⁶. Подальші спроби населення самостійно обирати собі керівництво офіційно розглядалися як анахронізм, данина давнім традиціям, які вже не мали законної сили. Правда, слід зазначити, що останні продовжували зберігатися в сільських громадах і сябринних спілках. Через справи останніх для більшості їх учасників була єдина можливість проявити свої громадські здібності й виявити власні суспільні погляди та почуття. Посилення гніту стосовно всіх членів громади селяни вважали як порушення їх «звичаю». Критерієм у цьому випадку

міг бути складений перед тим «інвентар», коронна люстрація їх повинностей. Про це, зокрема, йшлося в скарзі від громад багатьох сіл Щуровицького староства до референдарського суду 1761 р.²⁷

Зацікавленість селян оповідями про гетьманів, старшин, царів й їх родин, Карла XII, повстанців і т. д. свідчили про великий інтерес до соціальної дійсності не лише національного, а й міжнародного масштабу.

Як бачимо, для селянського світосприйняття тієї доби хоча і було характерним збереження багатьох елементів буденної свідомості середньовіччя (через високу релігійність, багатовікове існування феодалного гніту, стійкості звичаїв і т. д.), в ньому проявлялися й буржуазні ознаки. Нові умови виробничої діяльності, посилення соціального протесту, гострі конфесіональні суперечності (особливо на Західній Україні, Правобережжі), розвиток освіти — все це не могло не позначитися на духовному житті селянства. Воно з часом більше диференціюється, стає менш однорідним. Проте невід'ємною рисою селянської психології залишається тісний зв'язок із землею та висока оцінка сільськогосподарської праці. Хліб продовжував лишатися «усьому голова». Це добре розуміли сучасники. Автор збірки віршів, збирач українських прислів'їв і приказок Климентій Зинов'єв (друга половина XVII — перша третина XVIII ст.) так поетично висловився «О ратаях, або теж пашущих хліб людех»:

Над всі ремесла потрібніше подобно
пахарство: же тоє всему світу вигодно.
Бо хоч би хто срібло і злото могл робити,
а не міючи хліба злота не вкусити.
Мовленна тая реч, же хліб серце укріпить,
єслі хлібом животи чоловік покріпить.
І без хліба неможливо всяким пробувати,
бо без него з голоду могут умирати.

* * *

А так хліб святий всюда всім не безпотребен,
але і невірним он на світі потрібен²⁸.

«Святість» хліба, безперечно, становила квінтесенцію селянської дійсності. Він супроводжував людину і в останню путь. На думку автора «Топографічного опису Харківського намістництва з історичною передмовою» (1788), хороший чи поганий урожай залежав не тільки від сприятливості весни і літа, потім від придатності ґрунту, від часу посіву, від якості насіння, а й від розуму і праці господаря. «Земледеліе есть первый для человека труд», — наголошено в доку-

менті²⁹. А українські селяни, як свідчив англієць Джозеф Маршаль 1772 р., є «найкращі хлібороби в цілій Росії»³⁰. Поступова руйнація сільських структур — общин, сябринних союзів, — обезземелення посполитих породжували неспокій у суспільстві, зумовлювали масові вибухи протесту: Гайдамаччина (від початку XVIII ст. частково на Лівобережжі та Правобережжі), Опришківство (Галичина, Закарпаття, Буковина), Коліївщина 1768 р. (Правобережжя) та ін. Розпад солідарності селян, яка яскраво проявила себе в завершальний період Національно-визвольної війни, поступово створив несприятливі психологічні умови для життя та праці (наприклад, за доби, названої в народі Руїною). Часті епідемії, висока смертність дітей, голод, війни, стихійні лиха загострювали відчуття страху перед смертю та загробними карами. Ченці, священники активно культивували в пастві підвищене відчуття гріховності, провини перед Всевишнім, боязні «нечистої сили». Нездатність у повній мірі відрізнити природні явища від надприродних, нерозвинутість засобів опанування навколишнім середовищем, поширення забобонів, схильність до неконтрольованої колективної паніки нерідко ставали визначальними в поведінці людей (зокрема, спалення житла відьми, віра в упирів і вурдалаків тощо).

Маючи поксядєнним об'єктом своєї праці майже виключно землю, посполиті нерідко прагнули вплинути на природу через релігію, різного роду закляття. Саме від них, за їх переконанням, багато в чому залежало, яким буде врожай, стан худоби. Молитвами боролися проти шкідників ланів, посух, заморозків, повенів і т. д. У своїх сподіваннях вони зверталися до святих, знахарів і ворожок. Коли ж це не допомагало, могли звинуватити когось із сусід у злomu чаклунстві, пристриті, «дурному оці», котрі викликали хворобу свійських тварин, рідних і близьких людей, неврожаї та інші лиха. Через це нерідко виникали обтяжливі судові процеси, де скоївших «недобре» примушували зізнатися в чаклунстві, в стосунках з дияволом. Ініціатива гоніння «відьом» часто виходила від селян. Шукати винуватця їх підсвідомо спонукали матеріальні та психічні негаразди. Скарги на несправедливість до себе, утиски можновладців становлять найчастіший мотив в усній народній творчості. Зокрема, в історичній пісні «Находився я із ралом» так про це йдеться:

Намахався я косою,
Набухався ціпом,
Пригнав воли я із роси
Перед самим світом.
Ніхто ж мені не докучив,
Як той осавула,

Загадує на панщину,
А ще не заснув я³¹.

Проте поширення серед селян друкованої й рукописної продукції (книжок, указів, розпоряджень), їх колективне обговорення підвищувало їх рівень освіти, деякою мірою демократизувало їх знання. В Гетьманщині на середину XVIII ст. налічувалося понад 1 тис. шкіл, причому кожна сільська школа з українською мовою викладання припадала в середньому на 746 душ, що значно перевищувало відповідний показник по Росії³². Безперечно, сприяло проникненню письменності в сільську глибинку її поступове зближення з містом. Однак нерідко зустрічалися села, де мешканці були переважно неписьменними. Так, всі позивачі від громади (всього 9 чол.) с. Кам'янки Чорної Букського ключа Брацлавського повіту київському воєводі Ф.-С. Потоцькому під своєю скаргою на зловживання отамана С. Лобатого спромоглися поставити замість підписів лише «хрести» (1769 р.)³³. Разом з тим слід наголосити: кожний мешканець села був причетним до народної культури, бо не можна їм було не знати місцевих пісень, обрядів, колядок, приказок тощо. В масовій селянській культурі фактично всі ставали дійовими особами, а не пасивними споживачами її багатограних надбань.

Перебування українських міст у складі Речі Посполитої обумовило їх значний застій у розвитку і навіть занепад (за виразом М. Грушевського — «хиріння»), що супроводжувалося насамперед втратою ними попереднього значення великих культурних центрів, концентрацією основних прибутків від торгівлі й промислів головно в руках не корінних жителів. Саме ці фактори стали найбільш відчутними в результаті «культурної місії» польської шляхти на українських землях. Позбавлені найважливіших прав і майже всякої участі в муніципальному правлінні «схизматики» переважно не допускалися до виборних посад, а їх безпосередня виробнича діяльність сильно утруднювалася всілякими обмеженнями, возведеними чужою владою в закон. Так, на території Західної України для них відводилися навіть окремі квартали для проживання. Повсюдно утискувалися публічні православні богослужіння та церковні церемонії. Колись могутні міщанські родини автохтонного походження втратили свій вплив, сполячилися й у більшості поповнили лави безпорадної юрби. Все, що хоч трохи піднімалося над цим рівнем, за твердженням М. Грушевського, захоплювалося потоком колонізації, а національна самосвідомість знизилася до «нечіткого інстинкта» або підмінялася релігійною свідомістю. Замість різниці національностей

фігурувала відмінність релігій — католицизма і православ'я. Перехід з останнього нерідко означав не лише зречення своєї національності, культури та мови, а й виховання дітей у відповідному дусі³⁴.

Бурхливі події середини XVII ст. докорінним чином змінили status quo, виробили нові систему цінностей і політичні орієнтації, помітно розширили світогляд міщан. Багато хто з них став коли і не учасниками, то очевидцями Визвольної війни. Причому далеко не всім їм подобалася державницька й військова діяльність Б. Хмельницького, його оточення. Частково це можна пояснити тими масовими каральними заходами, які застосовувалися в містах проти опозиції та єврейства. Жорстокість і криваві сутички нерідко відштовхували городян від ідеї національної незалежності українців. Наприклад, за даними Й. Ролле, правда, дещо перебільшеними, вже за перший рік війни, на території, охопленій повстанням, не лишилося жодного єврея, католицького священика чи жовніра³⁵. Вражаючі факти з цього приводу навели сучасники — син львівського рабина Єгоша та Натан Ганновер³⁶. Інший львівський міщанин Самуїл Кушевич написав історичне оповідання, в якому подав власну інтерпретацію постатей Б. Хмельницького, і козацьких полковників, народної боротьби. На його думку, І. Богун, котрий очолив «радикальне крило» старшини, був однією з «найчистіших особистостей в козацькій історії»³⁷.

З певним застереженням можна говорити про те, що заможна частина міщанства великих міст, особливо з магдебурзьким правом — тобто привілейованих, значною мірою була настроєна консервативно стосовно «нового порядку», а тому нерідко зазнавала утисків від Д. Нечая, Д. Дейнеки, І. Брюховецького, І. Самойловича та інших повстанських ватажків і керівників Гетьманщини³⁸. Більшість же населення так званих ратушних міст і містечок підтримувала дії широких верств козацтва та селянства. На відміну від них, перші прагнули дотримуватися давніх традицій польської доби, але вже з перебранням на себе всієї повноти шляхетської влади. Проте незаперечним є те, що перегруповання політичних сил у містах і містечках передбачало концептуальні зміни в релігійно-моральній сфері³⁹. Протягом другої половини XVII–XVIII ст. оформилися нові родинні клани міщан, які повністю поміняли світогляд, етикет тощо.

Серед міщан були яскраві особи, які після себе залишили значну творчу спадщину. Вона, а також факти з їх біографії дозволяють краще усвідомити менталітет тогочасного городянина, зрозуміти його життєву позицію. Одним з таких представників може бути уродженець Львова Андрій Скульський — автор віршованих діалогів. Здобувши в тамтешній братській школі ґрунтовну освіту, він освоїв і друкарську

справу. Організував власну друкарню, яку перевіз згодом до Молдови. Після кількарічних мандрів повернувся (близько 1628 р.) до Львова. Через 10 років об'єднав свої зусилля з друкарем Михайлом Сльозкою. В першій половині 40-х рр. працював складачем і управителем братської друкарні та в єпископській друкарні Арсенія Желиборського, а з 1646 р. переїхав до Унева. З початком Визвольної війни пристав на бік повстанців. 1651 р. за зв'язки з козаками польський король наказав А. Скульського заарештувати, що і було здійснено під м. Соколом. Незважаючи на страшні тортури, він не виказав своїх спільників і не зрікся суспільних поглядів⁴⁰. Після себе залишив «Вършь з трагодіи Христос пасхон Григорія Богослова» (1630), де міститься переказ окремих місць з візантійського драматичного твору XI–XII ст.⁴¹

У Львові ж, у міщанській сім'ї вірменського походження 1662 або 1663 р. народився Ян-Хома (Томаш) Юзефович. Майбутній автор «Летописи событий в Южной Руси львовского каноника Яна Юзефовича (1624–1700)» в 33 роки став священником, одержав титул королівського секретаря, а потім був каноником Львівського римсько-католицького капітулу. Помер 1728 р. У названому творі⁴² та деяких інших, зокрема, хроніці «Зауваження про життя львівських архієпископів», подав важливі відомості з історії України й насамперед рідного міста. Правда, відповідно до свого виховання, в дусі католицького фанатизму та нетерпимості до «схизматиків», він схарактеризував більшість подій, які сталися в Речі Посполитій в XVII — на початку XVIII ст.

Зрозуміло, дещо інший тип (за своїм етикетом, політичними орієнтаціями) представляли собою міщани на українських землях, які після 1648 р. на кілька століть перейшли під «егіду» російської корони. В специфічному становищі опинилися кияни — ніби на «середньовічному містку», що зв'язував західні, східні та північні регіони. Причому, питання про володіння Києвом і Київщиною в другій половині XVII–XVIII ст. періодично загострювалося через агресивні наміри Росії, Польщі, Туреччини та її васала Кримське ханство. Тому і доля київських міщан викликає особливий інтерес. Наприклад, Василь Барський, який народився в цьому місті 1701 р. у родині дрібного торговця*. Від свого батька навчився грамоти, поступив, але не закінчив Київську академію. Через хворобу змушений був переїхати до Львова на лікування (1723). Там він, щоб вступити до єзуїтської колегії, приховав, що є православним.

* За деякими відомостями Барські «вийшли» з м. Бара (Волинь).

Однак місцеве керівництво довідалося про це і вигнало його з навчального закладу. Така обставина багато в чому спонукала В. Барського відправитися в далеку мандрівку, шлях якої — «ступанием и пядию измеривший» — проліг через Італію, Грецію, Палестину, Сірію, Аравію, Єгипет. Лише через 24 роки він повернувся до рідної домівки, Києва, де і помер 1747 р. Власні подорожі, «пізнання світу» паломник — «пішоходець» яскраво описав у 4-х томному творі, який кілька разів перевидавався після смерті автора і мав першу назву «Пешеходця Василия Григоровича-Барскаго-Плаки-Албова, уроженца кievскаго, монаха антиохійскаго, путешествія к святым местам, в Европе, Азии и Африке находящимся, предпринятое в 1723 и оконченное в 1747 году, им самим писанное, ныне же на иждивении его светлости князя Григория Алесандровича Потемкина для пользы общества изданное в свет под смотрением... Василья Григорьевича Рубана» (СПб., 1778). Цікаво те, що описуючи все, що з ним сталося, В. Барський часто оцінював події через призму поглядів стародавніх і середньовічних письменників й істориків, зокрема, грецьких. Як свідчать джерела, названий твір ще в рукописі розійшовся по всім «знатним малоросійським» родинам і широко читався⁴³.

Відомим автором численних «слів», «поучень» і «листів» був Іоанн Леванда, який також народився в Києві (1734). Будучи сином бідного шевця Василя Сікачки, він 1748 р. спромігся вступити до Київської академії, де й одержав нове прізвище Леванди. Після навчання з 1760 р. кілька років був учителем академії, а потім став священником киево-подільського Успенського собору (з 1763 р.). У 1783 р. возведений в сан протоієрея. Помер 1814 р. і похований на території Софійського собору. В своїх творах, написаних вишуканою мовою, з ефектними риториками, І. Леванда разом з тим унікав, як правило, аспектів тогочасного суспільного життя. Закликав терпіти негаразди, філософські сприймати незавершеність світу — «как набежит»⁴⁴.

Нами наведені приклади тільки кількох «характерних» постатей міщан. Однак і вони вже дозволяють говорити про різні суспільно-політичні погляди навіть тих з них, які жили приблизно в один історичний період і навіть походили з одного міста.

Поступова стабілізація становища в країні певною мірою сприяла виробленню спільних інтересів у різних груп населення. Стосовно городян це найбільш виразно проявлялося при їх заняттях ремеслами, промислами, торговою діяльністю, а також у відстоюванні особистої свободи, зменшенні сплати податків і поборів тощо. При цьому формувалися відповідні традиції, ритуали у зверненні до вищих

владних структур. Так, міщани Чернігова за підтвердженням своїх давніх привілеїв «регулярно» зверталися до кожного новообраного володаря булави, починаючи з Б. Хмельницького, всіх російських царів і навіть чернігівського полковника, наказного гетьмана П. Полуботка⁴⁵. Схоже чинили і кияни, домагаючись «содержания при прежних правах и вольностях»⁴⁶.

За «нового порядку» міщани постійно добивалися від гетьманського правління, царського уряду більш чіткого визначення свого соціального статусу, прагнули якомога далі «відірватися» від надмірно експлуатованого та залежного селянства. Проте, скажімо, в Гетьманщині та Слобожанщині процес юридичного «переоформлення» міщанського стану розтягся на ціле століття. 1726 р. Малоросійська колегія лише сформулювала думку про те, що міщанами слід вважати городян, котрі торгують всілякими товарами, або є власниками мостів, «торгових перевозів», бань, рудень, гут, рыбацьких промислів⁴⁷. Вирішити це питання через Генеральну військову канцелярію спробувала імперська влада в 1749 р., але невдало⁴⁸. Це сталося в першу чергу через те, що в містах мешкало дуже багато представників різних соціальних великих груп і прошарків. Так, у Києві та його околицях 1782 р. налічувалося 18848 жителів, у тому числі 14,9 тис. міщан, 2,6 тис. казенних і поміщицьких селян, 239 купців, 909 священослужителів і монахів, 109 різночинців⁴⁹. Серед близько 45 тис. чол. міського населення Слобожанщини в 70–80-х роках XVIII ст. було 36 тис. «військових обивателів» (в минулому переважно козаки), трохи більше 4 тис. селян, майже 9 тис. ремісників і торговців, 500 купців⁵⁰.

Зрозуміло, що всі вище названі категорії населення та й багато інших, а не лише міщани, обумовлювали економічний і соціальний розвиток міста, представляли його інтереси в загальній структурі тогочасного суспільства. «Жалувана грамота містам Російської імперії» царського уряду 1785 р., чинність якої також поширювалася на Лівобережжя й Слобожанщину, закріпила статус городян. Ними офіційно визнавалися всі ті, «кои в том городе или старожилы, или родились, или поселились, или домаы, или иное строение, или места, или землю имеют, или в гильдии или в цехе записаны, или службу городскою отправляют, или в оклад записаны, и по тому городу носят службу или тягость»⁵¹.

Цікаво зазначити те, що з ліквідацією інституту гетьманства в 1764 р., українська міська адміністрація і городяни нерідко Москву називають «первостолічним городом»⁵².

Найбільш яскраво світогляд і система цінностей міщан проявилися в процесі виборів їх депутатів до Законодавчої комісії 1767–

1774 рр., яку планувалося провести на загальноімперському рівні. Саме тоді особливо загострилися протиріччя між міськими виборцями та старшинською адміністрацією, шляхтичами. Останні навіть відмовлялися брати участь у спільних виборах з городянами, як це, наприклад, сталося в Миргороді, Лубнах, Погарі⁵³. На питання ж комісії по містам: «Какая есть гражданству вообще тягость и что напротив того к облегчению и к приведению города в цветущее состояние служить может?», досить характерно відповів депутат від м. Ізюма. На його думку і тих, кого він представляв, колишні козаки і селяни та й інші українці «ис-под польской области званны и вышли в государственную полковую службу, а не за помещиков в подданство»⁵⁴. Тому пропонувалося відновити на Слобожанщині полковий устрій, урівняти в правах старшин з козаками та «військовими обивателями», відібрати у можновладців незаконно набуті землі й передати їх «громаді»⁵⁵. Схожі вимоги простежуються і в деяких наказах представників міст Лівобережжя. Головним чином це протест проти захоплення державцями міської власності, надмірної експлуатації посполитих тощо: «...Всекрайнейшии обиды, разорения, утеснения отнятием торгов, шинковых корыстей, ремесл разных и ...завладение почти до последнего дворами, огородами, пахатными землями мещанскими, покосами и всякого угодия отнятием и противно-законными куплями»⁵⁶.

Виборці Глухова, Полтави, Чернігова звинуватили місцеву владу в систематичному порушенні їх прав і міських вольностей, категорично засудили практику роздачі ратушних сіл і угідь приватним особам, а також заміну самоуправління на старшинське керівництво. Депутати міст з магдебурзьким правом відстоювали всю повноту економічних і соціальних пільг та їх гарантію на самому вищому рівні, ті ж, хто не мав таких, наполягали на їх наданні⁵⁷. Тільки тоді, на їх думку, може статися «розквіт» торгівлі, ремесла, промислів.

У наказах від слобідських міст знаходимо приховане засудження централізаторської політики царату і, зокрема, маніфесту Катерини II від 28 липня (8 серпня) 1765 р., який ліквідував у регіоні козацьке самоврядування і відкрив шлях до юридичного перетворення осіб військового стану на кріпаків. «Второго рода люди», як інколи називали міщан в ході роботи Законодавчої комісії, постійно боролися за усунення конкуренції з боку козаків і селян. У крайньому разі останніх, які займалися торгівлею, вимагали записати «в посад».

Купецтво ж наполегливо прагнуло звільнитися від військової повинності та замінити подушний податок одноразовою грошовою виплатою, виборювало право на володіння кріпосними й мати ознаку дворянства — носити шпагу⁵⁸.

Певною мірою можна судити про менталітет міщан з їх побуту. Зокрема, про «скромність» їх життя свідчить одноманітність і порівняно малі розміри будинків у другій половині XVII–XVIII ст. За свідченням О. Шафонського, тоді на території Малоросії всі «обывательские дома» були «без всякого правила и украшения построения»⁵⁹. В той же час селянські «построены из плетня и обмазаны глиной»⁶⁰. Хоча основними будівельними матеріалами ставали сосна, осина та липа, лише остання, вважали городяни, сприяє «чистоті» (в духовному розумінні) оселі. Особливо широко липу використовували на Слобожанщині, де її було дуже багато.

Заможні верстви городян мали декілька покоїв, або світлиць. Такі інколи становили до 30% від загальної кількості ремісників і торгівців, як, наприклад, у Переяславі. Проте наявність кількох будов на одному дворі не завжди свідчила про добробут їх хазяїв. Нерідко це пояснювалося традиційними матримоніальними та родинними зв'язками українців. Тому на подвір'ї могли жити рідні брати, сестри та двоюрідна рідня⁶¹.

Слід зауважити, що дах, «по обыкновению», вкривали часто соломою навіть заможні міщани. На дверях їх будинків популярно було зображувати постать Самсона — героя біблійних оповідань. А, скажімо, в козацьких світлицях траплялося малювати козака Мамая.

Що ж до так званого «міського» фольклору, то слід констатувати, що він не такий «багатий», як народна творчість селян чи козаків. Однак їм притаманні і схожі мотиви: «святої правди», «чистого кохання», вірності своєму народові та ін. В народній творчості, наприклад, високо оцінена роль городян у боротьбі проти зовнішнього ворога. Так, в історичній пісні «Славний городок Ведмедівка» йдеться про те, що кримським татарам можна добровільно скоритися, або ж виступити із зброєю на зустріч нападникам. Місцеві жителі обрали дуге:⁶²

На святую пречистую
В усі дзвони дзвонять,
І старі, і малі
У голос голосять:
«Вийдіть, вийдіть, ведмедівці,
Проти орди з хлібом!»
«Ой не будемо проклятим,
Не будемо коритися.
Єсть у нас ясне оружжя —
Будемо боронитися!

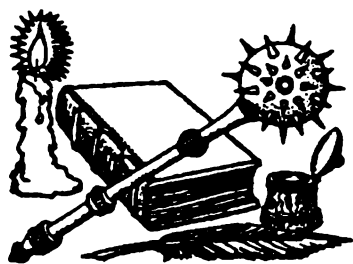
В анонімному сатиричному творі «Плач киевских монахов» (1786 р.) через призму сприйняття городянами життя місцевих ченців, як можна припустити це через зміст, подано критику вад духовенства.⁶³

Случится всего, но живут же люде;
Не то беда, что ни водки, ни сивухи не буде.
Я без кушанья жити превозмогу,
Но без водки жити одного дня не могу.
К чему привык страшно и как толко из утробы,
И без того, братіе, увидите меня скоро во гроби.

Отже, протягом другої половини XVII–XVIII ст. відбулося переформування міщанського стану в Україні. Коли на території західних регіонів ці зміни були менш помітними, то в Гетьманщині сталися значні зрушення в соціальній структурі городян, їх світогляді, системі цінностей і політичних орієнтаціях. Це обумовлювалося встановленням «нового порядку» — влади козацької верхівки, а потім — поширенням загальноімперських законів. Дещо не «традиційно» йшло становлення міщанства на Слобожанщині, де більшу частину їх, певною мірою «механічно», за наказом «з гори», поповнювали за рахунок козаків («військових обивателів»). У південних районах країни, які активно почали освоюватися лише в другій половині XVIII ст., цей процес мав своєрідне «забарвлення», бо набув «суміж» давніх традицій і нових явищ, пов'язаних з перебуванням тут представників різних етнічних культур. Проте, безперечно, кожний міщанин обстоював, за виразом Г. Сковороди, «всякому городу нрав и права», при цьому, правда, здебільшого вболівав за власні інтереси.

розділ ІХ

політичні орієнтації та світогляд духовенства

Світоглядні уявлення українського православного духовенства за доби середньовіччя склалися і розвивалися переважно в руслі східнохристиянської системи цінностей з притаманними їй ідеями православної єдності й відданості візантійській імперській традиції. Віра в абсолютну цінність візантійських релігійних і релігійно-державних форм, відтепер успадкованих Московією, збереглася у православних слов'ян і в ранньомодерну епоху. Після визнання Константинопольським патріархатом у 1562 р. московського царя наступником і спадкоємцем візантійських імператорів й заснування патріаршества в Росії (1590) у православному світі утверджується погляд на останню як на єдиний незалежний оплот всього вселенського східного православ'я.

Це було важливим, проте ще не достатньо поцінованим дослідниками, фактором, що значною мірою зумовлював шляхи історико-культурного розвитку України на порозі нового часу. Адже не слід забувати про те, що саме східні патріархи, спираючись на підтримку місцевого духовенства, від початку 50-х рр. XVII відігравали помітну і діяльну роль у справі приєднання України до Москви¹. Успадковані від попередньої історичної доби світоглядні уявлення, зумовлювали, таким чином, відданість частини українського духовенства централізованій політиці російського уряду.

Важливим фактором суспільного буття України в усі часи була її розділеність між православним Сходом і католицьким Заходом. Інтерцивілізаційна специфіка України обумовлювала комунікативну роль місцевої церковної еліти між східною та західною цивілізаціями. Певний вплив на формування світогляду частини українського духовенства справляла, зокрема, привнесена з Речі Посполитої культура сарматського бароко, яка була польським аналогом тогочасного традиціоналістського типу культури Московського царства². Серед

основоутворюючих складових сарматського бароко відчутний вплив на історичні долі України справляли культ традицій, релігійне благочестя, ототожнення релігії з національною приналежністю, відчуття «власної» віри як невідокремлюваного компоненту національного самовизначення.

Історична свідомість українського духовенства базувалась на місцевій літописній традиції, тяглість якої продовжували українські монастирі. Одним із перших узагальнюючих творів з історії України стала «Кройніка» ігумена Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві Феодосія Софоновича³. Ця праця справила помітний вплив на розвиток української історіографії другої половини XVII–XVIII ст.

В цей період Церква в Україні продовжувала зберігати за собою монополію на історичні знання та їхню інтерпретацію. Українськими книжниками-історіографами використовувалися надбання польських істориків Я. Длугоша, М. Бельського, М. Стрийковського, М. Кромєра та інших авторів для написання або виправлення монастирських літописів. Подальшого розвитку набуває історико-полемічна література, котра була покликана протидіяти поширенню католицизму, протестантизму та унії в Гетьманщині та Правобережжі.

Основним центром, де українське православне духовенство набувало історичних знань, безперечно, була Києво-Могилянська колегія, а з 1701 р. — Академія. До виникнення історіографії, котра почала виокремлюватися із історичної повісті і літописання лише у XVIII ст., професори Академії викладали історію за власними рукописними курсами, а також використовували твори античних авторів Фукідіда, Геродота, Діодора Сіцилійського, Руфа Квінта, Тіта Лівія, Саллюстія й Светонія⁴.

Ще на початку XVII ст., в умовах посилення національно-конфесійного протистояння, викладачі Києво-Могилянського колегіуму випускають низку актуальних та науково цінних і в наступному XVIII ст. історико-полемічних творів: «Палідонія, або Книга оборони» Захарії Копистенського (1622), «Протестації» (1621) Іова Борецького та багато інших.

Друга половина XVII ст. поставила перед чільними діячами Київської митрополії-єпархії нові суспільно-політичні завдання — визначення української держави стосовно свого майбутнього. І низка творів Інокентія Гізеля, Лазаря Барановича, Іоникія Галятовського, Феодосія Софоновича, Дмитрія Туптала, Андрія Радивильського, Стефана Яворського, Феофана Прокоповича сприяла розвитку історичної свідомості не лише духовенства, а й інших прошарків українського суспільства. Визначальними пунктами цих творів були неод-

норазові посилення на славетну спадщину київських князів, ратні військові подвиги, обґрунтування єдності слов'янських народів і необхідності їхнього об'єднання для звільнення з під турецько-татарського іга інших православних народів, осуд релігійно-національного гноблення українців католицьким панством. Найвагомим пунктом цих історико-політичних творів, який прислужився до інкорпорації Гетьманщини та інших українських теренів до складу Російської імперії, був палкий заклик до єднання з єдиновірною Москвою. Окремі українські святителі свідомо домагалися утвердження такої єдності: «Єдність двох або й трьох Русей стала певним ідеологічним ідеалом, який мав своїх поборників ще в XIX ст.»⁵.

Ідеологічні підвалини цієї універсальної ідеї були закладені у виданому 1674 р. Києво-Печерською Лаврою «Синописі» («Краткое собрание от разных летописцев о начале славяно-российского народа и о первоначальных князях богоспасаемого града Киева»). Ця книга стала своєрідним підручником з історії і здобула велику популярність: протягом XVII–XIX ст. вона витримала 25 видань. Утверджуючи ідею етнічної єдності усіх слов'янських народів, у «Синописі» формулюється московськоцентрична теорія («Мосох-Москва») розселення слов'ян. Міфічний Мосох під пером київського книжника перетворився на «патріарха» усіх слов'янських народів, а Москва — мало не на їхню прабатьківщину⁶. Будучи прихильником сильної авторитарної влади, автор цього твору обґрунтовує тезу єднання слов'ян як єдиної етнополітичної спільності.

В другій половині XVII–XVIII ст. у середовищі духовенства спостерігається тенденція до висвітлення історичного минулого не з церковних, а громадянських позицій. Такими, зокрема, були спроби Гавриїла Бужанського, що здійснив переклади «Вступу до історії Європейських держав» (1718) та «Про обов'язки людини й громадянина» (1726). Справжнім літератором-інтелектуалом у середовищі українських церковних книжників був святитель Дмитрій Ростовський (Туптало). Двадцять років свого життя (1684–1705 рр.) подвижник присвятив складанню грандіозного зведення Житій Святих Православної Церкви — чотирьохтомних «Четьїх Міней». Ерудит і теолог, він справив помітний вплив на розвиток богословської думки та історіографії кінця XVII–XVIII ст.

Світогляд українського православного духовенства, його історична свідомість почали відігравати свою доленосну для українського політичного життя роль одночасно із вибухом Національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького. В свою чергу події, пов'язані із утворенням нової

козацької держави, спричинилися до певних модифікацій світогляду українського духовенства.

Середину XVII ст. в історії України характеризується сплеском національно-державницького і релігійного піднесення серед всіх верств українського народу та цілком самостійним й неоднаково тривалим за часом оформленням влади нових українських публічних еліт: козацької старшини і вищої церковної ієрархії. Церква вилучається з-під юрисдикції загальних органів державної влади й підпорядковується органам церковної автономної організації й її судів, які спираються на власне законодавство⁷.

Православну паству в межах Королівства Польського в цей період безпосередньо очолювало духовенство Київської митрополії-єпархії, і його духовна влада простягалася до єпархій та окремих ще православних монастирів в межах сучасної України, Білорусі та Литви.

В ході подальшої політичної історії Гетьманщини владу виборюють чи одержують нові політичні персони, які намагалися своєю діяльністю провести різноманітні зміни в політичному житті України, що, за їхніми переконаннями, мали сприяти покращенню життя як свого власного прошарку, так і всього суспільства в цілому.

Політичні перетворення безпосередньо торкнулися становища Православної Церкви та її вищої ієрархії в зміненому суспільстві України. Оскільки релігія тоді відіграла основну роль в ментальній свідомості населення України, всі представники українського православного духовенства були безпосередньо або в опосередкованій формі втягнені до виру політичних пристрастей. З самого початку ведення воєнних дій козацького війська під проводом Богдана Хмельницького до вирішення складної політичної і ментальної дилеми було втягнуто Київського митрополита Сильвестра Косова.

В умовах відсутності національної держави, Церква як легітимна національна інституція перебрала на себе чимало функцій останньої, а митрополит зберігав неабиякий авторитет. У козацькій державі, що формувалася, повноваження митрополита у справах політичних дещо обмежували, однак недоторканими залишалися його прерогативи в питаннях духовних, а внаслідок воєнних перемог 1648–1649 рр. вони навіть дещо розширились.

Обмеження політичної діяльності православного духовенства не могло відбутися відразу, бо Православна Церква в Україні в якості спеціальної національно-духовної інституції була вкрай необхідна козацькій еліті⁸. Адже новий суспільний лад конче потребував ідеологічно-правової легітимізації власного права на існування як всередині визволених земель, так і на тогочасній міжнародній арені.

Важливо відзначити, що лише Київська митрополія-єпархія мала в своєму розпорядженні конфесійні вищі чи середні освітні заклади, в яких навчалася переважна більшість козацької старшини та їхніх дітей. До цього слід додати, що гетьмани та окремі претенденти на гетьманську гідність постійно потребували ідеологічної підтримки легітимності їхнього правління з боку духовенства, яке, завдячуючи своїм наближенням до віруючих, справляло на них суттєвий вплив. Окрім того, значний обсяг дипломатичної діяльності козацької верхівки здійснювався за безпосередньої участі або вагомого посередництва окремих представників українського духовенства, а Київський митрополит довгий час виконував національно-інтегруючу функцію в розділеній між різними сусідніми державами України.

Однак, поряд зі значною взаємопотребою двох гілок української публічної еліти, між ними почали виникати суперечності, які згодом вилилися у їхню гостру та безкомпромісну боротьбу, котра знайшла своє яскраве вираження в боротьбі за земельні угіддя, майнові тягби в судах, взаємні підозри і, як наслідок, поширення практики доносів тощо. Хоча культурно-національні заслуги духовенства, особливо монастирів, давали їм високий авторитет серед суспільства й виправдовували в його очах втручання у політичне життя⁹.

Оцінивши положення Церкви стосовно нової української публічно-правової еліти — козацтва і прогнозуючи можливі наслідки політичного, господарчого та духовного розриву українських теренів між Річчю Посполитою та Московським царством, вища ієрархія православної церкви в Україні розпочала активно виробляти власну політичну позицію стосовно цих трьох безпосередньо оточуючих її суб'єктів політичного життя.

Саме на початку Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького в українському суспільстві відчутно виявлялася московфільська ідея, котра набула найбільше прихильників у середовищі київського духовенства та еліти. У зв'язку з цим гетьманський уряд наприкінці 1648 р., вдавшись до посередництва патріарха Паїсія, прагне заручитися підтримкою та протекцією одновірного царя. Попри негативні наслідки акції, московська карта з цього часу стає не лише домінуючою в зовнішньополітичній діяльності Хмельницького, спрямованій на нейтралізацію Польщі, а й значною мірою детермінує напрями еволюції української державності протягом другої половини XVII–XVIII ст¹⁰.

Пізніше, у 1660-х р. до процесу розподілу українських земель між Московською державою та Королівством Польським почала втручатися Османська Туреччина із васальним Кримським ханством¹¹,

що, безперечно, справляло відчутний дезорієнтуючий вплив на українське духовенство та суспільство загалом. Загроза османського поневолення Правобережної України особливо зросла у 1666 р., коли гетьмана Петра Дорошенка Османська Порта вже офіційно вважала за свого васала¹². Проте перспектива мусульманського владарювання в Правобережній Україні не знаходила підтримки в широких прошарках українського суспільства і вищого духовенства¹³.

До відвертого несприйняття українським духовенством можливої орієнтації на Османську Туреччину призводила активна політика грецького духовенства в Україні, яка з об'єктивних причин визначалася не прагненням сприяти самоусвідомленню саме українського народу як етносу, а більш «поважними» для греків причинами — збереженням єдиновірної православної громади у її міжнаціональній єдності, що згодом вилилося у всіляке сприяння грецького духовенства подальшому зміцненню зв'язків України і Росії, як першого кроку до бажаного альянсу усіх православних християн (включно із греками, слов'янами Балкан, румунами та молдаванами) проти віковичного спільного ворога — Оттоманської Порти¹⁴.

Загалом велика кількість грецького духовенства протягом XVI–XVIII ст. перебувала в якості політичних агентів Москви або прихованих союзників її зовнішньої політики, чим також пояснюється вищезазначене твердження¹⁵.

Окрім цього, церковна ієрархія Київської митрополії-єпархії усвідомила і розпочала реалізовувати багато власних суто корпоративних політико-майнових інтересів, які часто не співпадали із політикою лівобережних чи правобережних гетьманів.

Гетьмани й козацька старшина усвідомлювали вагомий духовний, ідеологічний, політичний впливи Церкви на внутрішнє життя не лише Гетьманщини, а й решти території України, яка залишалася під владою Речі Посполитої. Заради ефективного залучення політичного і духовного авторитету Церкви на свій бік, гетьмани, починаючи із Б. Хмельницького, та представники старшини відновили згаслий після Берестейської унії процес широкомасштабних майнових та земельних пожертв Церкві, нібито компенсуючи наростаючі з часом майнові втрати Київської митрополії-єпархії в землях, підвладних Речі Посполитій. Останніми великими жертводавцями були гетьмани І. Мазепа та І. Скоропадський. З часів гетьманування Д. Апостола розпочинається боротьба (багато в чому інспірована російським центральним урядом) козацької старшини із православним духовенством та монастирями за володіння земельними угіддями.

Ці заходи, надзвичайно великі земельні та грошові надання, виявилися неспроможними задовольнити всі інтереси Церкви і її представники розпочали брати участь в політичному житті Гетьманщини, Московського Царства та Речі Посполитої. В своїх політичних діях та уподобаннях українське православне духовенство виступало не єдиним фронтом, як стверджують сучасні дослідники¹⁶, а розрізненими угруповуваннями, які часто боролися за протилежні політичні цілі.

Корінь цих розбіжностей в середині українського духовенства, на думку Дмитра Дорошенка, криється ще в часах діяльності Київського митрополита Петра Могили та його послідовників, котра не сприяла розвитку української національної свідомості й взагалі інтересам українського народу в тій мірі, як би того слід було сподіватись. Маючи на увазі справу Вселенської Православної Церкви і в українців, і в білорусів, і в румунів, і на Балканах, діячі Могилянського осередку, починаючи з самого митрополита, не виявляли почуття українського патріотизму й не могли через те впливати в цьому напрямі на своє оточення¹⁷. Пізніше це принесло свої негативні наслідки, що виявлялися у формі беззастережного сприйняття українськими церковними ієрархами різних ідеологічних концепцій — москофільської, як у випадку Інокентія Гізеля або Лазаря Барановича, і полонофільської Сильвестра Косова, Діонісія Балабана та інших.

Оформлення в середині українського православ'я двох відмінних напрямів гальмувало процеси утвердження української державності. Один, репрезентований Петром Могилою і його однодумцями, орієнтував радше на Захід та був схильний йти на поступки заради примирення православ'я з уніатством. Другий напрям, репрезентований Ісаєю Копинським, об'єднував консервативні кола так званого «древнього благочестія», які беззастережно орієнтувалися на Москву¹⁸.

Рівень участі православного духовенства Лівобережної України у владних відносинах виявився настільки вагомим, що деякі дослідники дійшли висновку про тимчасове церковно-світське двовладдя в Гетьманщині, яке тривало з 1654 по 1685 рр¹⁹.

Згаданий період політичної історії України характеризується довгим протистоянням та руйнівними взаємними впливами козацької і церковної еліт Гетьманщини: незгода Київського митрополита Сильвестра Косова присягати на вірність Московському царю (Б. Хмельницький навіть був змушений писати виправдальні листи до Москви й вибачатися за вчинки митрополита)²⁰; митрополити перебували за межами Києва (Д. Балабан та І. Нелюбович-Тукальський) тощо. В цей же час відбуваються конфліктні ситуації між представниками вищої

ієрархії Київської митрополії-єпархії в Україні та московськими боярами і воєводами.

Але ніякої єдиної політичної програми стосовно державного життя, починаючи з повстання 1648 р., Гетьманщини і Запорожжя Церква не мала. Вона цілих 116 років, від самого утворення Гетьманщини 1648 р. і до її фактичної ліквідації (скасування інституту гетьманства) 1764 р., стояла перед жорсткою необхідністю вибору внутрішньої та зовнішньополітичної «точки опори».

З виникненням і наступним утвердженням козацької держави, яка до 1711 р. відзначалася поліцентризмом політичної влади, на дуже обмеженій території Лівобережжя (з 30 січня 1667 р., після підписання Андрусівського миру між Московською державою та Королівством Польським) відбулося довготривале політичне роз'єднання Київської митрополії на дві різні частини в Речі Посполитій та Гетьманщині (згодом в Російській імперії).

Найбільша частина митрополії залишилася під польським врядуванням, що згодом вилилося в насильницьку ліквідацію польським державним апаратом (до другого поділу Польщі 1793 р.) осередків православ'я в Правобережній Україні, Білорусі та Литві. Православні віруючі з цих теренів здійснювали постійний тиск на представників вищої ієрархії Церкви в Києві, вимагаючи дієвої та негайної підтримки їхніх зусиль, спрямованих на збереження віри від польського католицького натиску.

Цей тиск православних з Речі Посполитої призвів разом з багатьма зовнішніми та внутрішніми факторами до дальшої незмінної орієнтації переважної більшості вищого й рядового українського духовенства на православну Москву, а згодом на Російську імперію як єдину силу, здатну в тих конкретних міжнародних умовах допомогти українському православ'ю духовно, економічно і політично.

Фактор 27 річного османського володіння Поділлям (1672–1669 рр.), під час якого чинилися не просто утиски немусульманам, а відверте фанатичне зневаження з усього православного (19-го версня 1672 р. при в'їзді у завойований Кам'янець гетьман Дорошенко був вимушений проїхати на коні разом із султаном по вибукуваними іконами вулицям міста)²¹, мали, безперечно відсікти в українського православного духовенства будь-які міркування стосовно прийняття зверхності Османської Туреччини та пов'язаних із нею українських політичних діячів.

Необхідно зазначити, що Київські митрополити були значно обмежені в своїй владі і на землях Вольностей Запорозьких, які після Андрусівської угоди 1667 р. виокремилися у самостійну

територію, що призвело тут до складання своєрідного, оригінального церковного устрою²².

Московський уряд, в свою чергу, мав протягом XVII–XVIII ст. своїм стратегічним інтересом, через політичне підпорядковування та подальшу колонізацію Гетьманщини, вихід до берегів Чорного моря. Для досягнення цієї мети ним була втілена складна комплексна програма політичних та ідеологічних дій, серед яких значної уваги було приділено з 1649 по 1685 рр. саме Українській Православній Церкві.

Політичне підпорядкування Гетьманщини без залучення на свій бік Православної Церкви в Україні було неможливим. В Москві було вирішено, що основним, після військового, питанням московсько-української політики стане проблема залучення на свій бік вищої церковної ієрархії. Основною перешкодою цьому наміру був канонічний статус Київської митрополії, котра до 1686 р. залишалася в якості автокефальної (екзархату) помісної церкви Константинопольського Патріархату. Також сам внутрішній устрій, обрядовість, відношення до світської влади, рівень участі в міжнародному житті, освіченість духовенства Київської митрополії значно відрізнявся від устрою вищого й нижчого духовенства Московського Патріархату.

Якщо гетьман був символом незалежності Гетьманщини в політичному відношенні, то фігура Київського митрополита, підпорядкованого лише формально далекому Константинопольському Патріархові, була синонімом самостійності України в духовному і культурному відношеннях²³. Для досягнення свого колонізаційного інтересу московські урядовці використали ряд дрібних заходів, які тісніше зв'язували Російську і Українську православні Церкви: використання окремих представників українського духовенства в здійсненні завдань з Москви, залучення духовного авторитету і громадського впливу цих політичних діячів від Церкви на спрямування політики правобережних і лівобережних гетьманів у вигідне для Російської держави русло.

З кінця 1657 р. на розвиток українсько-московських відносин дедалі більший вплив починають справляти внутрішні фактори суспільно-політичного життя України. Подальша нерозважлива соціальна політика козацького керівництва, прорахунки у зовнішньополітичній діяльності і як результат — втрата довіри в українському суспільстві, його глибокий розкол дали змогу Москві балансувати між конфліктуючими сторонами, отримуючи в такий спосіб можливість втручатися у внутрішні справи Війська Запорозького, просуватися по шляху обмеження його суверенності. В своїй наступній політиці московський уряд робить ставку на москофільські елементи її ліво-

бережного регіону України і тим самим сприяє територіальному розчленуванню країни²⁴.

Якраз в період громадянської війни («Руїни») 1657–1687 рр. сталися великі «провали» московської політики в Гетьманщині. Саме в цей час стрімко зростає участь українського духовенства у внутрішньо-політичному та зовнішньо-політичному житті Правобережної і Лівобережної України. Московський уряд врахував авторитет і політичну силу українського духовенства і вперше це показав на прикладі єпископа Мефодія (Максима) Филімоновича, котрий став його впливовим агентом в Україні. За ним пішла низка інших духовних осіб, які прислужували чи допомагали московській стороні часто не за матеріальну винагороду, а згідно власних політичних переконань (Лазар Баранович, Симеон Адамович, Гедеон Святополк-Четвертинський, Інокентій Гізель тощо).

Підтримка на певних етапах московської політики зовсім не означає, що українські духовні діячі беззастережно підтримували чи схвалювали будь-які політичні кроки московського уряду. Найбільш яскравим прикладом несхвалення московської політики ширим прихильником московського царя є заклик до козацької старшини Чернігівського єпископа Лазаря Барановича незважати на польсько-московську угоду 1667 р. в Андрусові²⁵.

Разом з тим, аналіз документальних джерел дозволяє стверджувати, що вищезгадані духовні особи діяли згідно московських інтересів. Навіть розташовані в містах Гетьманщини московські воєводи тривалий час повинні були у найважливіших справах радитися з ними. Вони добували необхідну військово-політичну інформацію для московського уряду, передавали тексти укладених договорів між окремими гетьманами та польською владою, спостерігали за діяльністю гетьманів, старшини та московських воєвод, брали активну участь в зовнішній політиці Гетьманщини тощо.

Феномен тимчасового двовладдя світської та духовної еліти в Гетьманщині російська дожовтнева й сучасна історіографія звично пояснює, шляхетським пропольським походженням представників вищого київського духовенства з притаманним цьому стану прагненням до влади та органічною спорідненістю з шляхетським режимом Речі Посполитої²⁶. Подібне твердження не відповідає дійсному стану політичних симпатій та уподобань представників вищої ієрархії та рядового духовенства Православної Церкви в Україні. Це була спроба ідеологічного перекичування історичної дійсності і намагання замовчати наявність незалежної від московського впливу політичної позиції великої частини духовенства Київської митрополії.

Політичні орієнтації українського православного духовенства у 1657–1678 рр. проявлялись, зокрема, у посередництві в конфіденційних відносинах між московським та польським урядами окремих гетьманів. Наприклад, Інокентій Гізель був посередником між Юрієм Хмельницьким і московським урядом. Гізель та Іосип Нелюбовичі-Тукальські займалися посередництвом між московським урядом та гетьманом Дорошенком. Симеон Адамович призначається агентом московського уряду при гетьмані Д. Многогрішному і отримує особливу грошову суму для роздачі впливовим українцям. Осторозький протопоп Куршевич й священник Грекович виступають в якості посередників у зносинах московського уряду із Ханенком²⁷.

Духовенство брало діяльну участь в процедурі обрання гетьманів. Найяскравішим прикладом цього є участь Лазаря Барановича у Глухівській раді, у виборах коли на гетьманство було обрано Дем'яна Многогрішного. Завдяки підтримці духовенства було обрано гетьманом, незважаючи на відчутний спротив старшини, І. Самойловича, а обрання Брюховецького на гетьманство стало можливим тільки завдяки підтримці згадуваного вже Мефодія Филімоновича²⁸.

Нерідко вищі українські церковні ієрархи підтримували і тих гетьманів, що були в опозиції до московської влади. Так, київський митрополит Діонісій Балабан беззастережно прийняв сторону І. Виговського, а пізніше й Ю. Хмельницького. Останнього підтримував й І. Нелюбович-Тукальський. Він же у 1673 р. звертався до Гізеля із проханням вплинути на Самойловича²⁹.

Духовенство в Україні виступало також своєрідним інформатором гетьманської та московської адміністрації. Так, щодо стану збройної боротьби населення України з польським військом та загальнополітичного становища в Речі Посполитій росіян сповіщав старець Ісайя з товаришами з Бізюківського монастиря та інші духовні особи³⁰. Московський уряд прямо доручає Лазарю Барановичу займатися «собиранием вестей» з сусідніх держав.

Важливим фактором, що зумовлював напрям подальшої еволюції світогляду й політичної орієнтації українського духовенства, був перехід Київської митрополії під юрисдикцію Московського патріархату, що стався у другій половині XVII ст. (1685–1686 рр.). З метою заспокоєння українського духовенства, яке побоювалося позбутися своїх особливих давніх прав та привілеїв, а також втратити свої володіння, російські володарі Іван та Петро Олексійовичі й Софія Олексіївна грамотою від 1685 р. обіцяли, що Київська митрополія буде «в таком же соблюдении, в каковом она была до сего времени под благословением святейшего вселенского Константинопольского

патріарха, як в митрополиччій честі, так і во виправленні духовного чина і церковного начала в збереженні прав і вольностей обычных, обретаючихся по искомному обычаю»³¹. Відтак особливого протесту з боку духовенства, братств та козацької еліти проти підпорядкування Київської митрополії Москві не було³². Більш того, вони підтримали зусилля гетьманського уряду у справі переходу Київської митрополії до складу Московської патріархії на умовах збереження широкої автономії. Проте ці сподівання виявилися марними. Невдовзі київський митрополит був фактично зрівняний у правах з іншими російськими митрополитами. У 1687–1688 рр. з-під його влади були вилучені Києво-Межигірський монастир і Києво-Печерська Лавра, які отримали право на ставропігію. На початку XVIII ст. під владою Київського митрополита залишилась тільки одна Київська єпархія, а інші відійшли у відання Московського патріарха (Чернігівська і Мстиславсько-Могилівська) та Греко-Католицької Церкви (Луцька, Львівська, Перемиська).

Слід зазначити, що посиленню церковно-адміністративної влади Москви над Україною не в останню чергу сприяли самі ж українські ієрархи³³. Демонструючи відданість централізаторській політиці московського царя і патріарха, вони щиро слугували інтересам Московської держави, що свідчить про глибоку закоріненість у східному православ'ї ідеї православної єдності.

Українське духовенство відігравало провідну роль у культурно-релігійному, місійному і політичному житті Московської держави кінця XVII — першої половини XVIII ст. Вихідці з України у своїй більшості були духовниками державних достойників, складали штат придворного духовенства та церков і соборів столиці імперії. Вони репрезентували Російську Православну Церкву за кордоном, відали там організацією місійного та культурно-просвітницького руху³⁴. Протягом першої половини XVIII ст. більшість єпископських кафедр в Російській імперії обіймалися майже виключно вихованцями Києво-Могилянської Академії. З числа останніх формувався також величезний корпус настоятелів російських монастирів³⁵. Українське духовенство, в особі Димитрія Ростовського (Туптала), Стефана Яворського, Феофілакта Лопатинського, Феофана Прокоповича, Інокентія Кульчицького, Гаврила Бужинського та багатьох інших святителів спричинилося до дальшого розвитку російської літератури і науки, збагативши останні власними оригінальними творами.

Саме українські церковні діячі, всупереч консервативному російському духовенству, підтримали політику Петра Великого, спрямовану на рішучу європеїзацію усіх сторін життя. Оцю орієнтацію

українського духовенства засвідчує вже перший літературний твір Феофана Прокоповича — трагікомедія «Володимир»³⁶. Змальоване тут зіткнення князя Володимира з «жериволами» і «куроядами» асоціювалось в свідомості сучасників з боротьбою Петра проти захисників старого укладу релігійного життя в Росії, яке було глибоко розладнане. 5 липня 1706 р. Феофан Прокопович виступив з вітальною промовою Петру в Київському Софійському соборі. В ній він далі розвиває ідею уподібнення Петра з рівноапостольним князем Володимиром і Ярославом Мудрим: «...видит в тебе Киев... победы и ревность Володимирову: тот многие народы мечем пленил, и Россию евангелием просветил; ты многие грады отеческие от ига османского и от уз еретических освободил еси. Видит любомудрие Ярославово: тот писания божественная и иные многие книги от языка елинского на словенский переводе; ты академию в царственном твоєм граде воздвигал еси, и везде людьми учительными розширяти мудрость не престаеши»³⁷.

Як відомо, відношення до влади є важливим показником рівня самосвідомості еліт й характеризує переважні первені механізму згуртованості її представників. Для оцінки рівня самосвідомості української церковної еліти вельми показовим є її ставлення до замірів Івана Мазепи, спрямованих, мовлячи словами автора «Історії Русів», «увільнити нас од рабства та зневаги і поновити на найвищому ступені свободи та самостійності»³⁸. Спільниками Мазепи російський уряд вважав лишень бо кількох осіб духовного стану — батуринського архимандрита Гедеона Одорського, ченця Семена Остафієва та лохвицького протопопа Івана Рогачевського, відправлених 1712 р. на заслання в Архангельську губернію³⁹. Натомість вищі церковні ієрархи, всупереч побоюванням Петра I, «противности» йому не виявили, а слухняно з'явилися до Глухова. Восени 1708 р. тут за участю київського митрополита Йосифа Кроковського, чернігівського та переяславського владики та іншого українського духовенства була виголошена анафема Мазепі.

Відразу після Полтавської перемоги Петра I Феофан Прокопович виступив з промовою «Панегірик, или Слово похвальное о преславной над войсками свейскими победе...», де рішуче засудив дії Івана Мазепи, нагородивши його «клятвопреступником», «ляхолюбцем» та іншими подібними епітетами⁴⁰. Найпопулярнішим же релігійним віршем про «зраду» Мазепи був «Изми мя, Боже», що належав місцеблжустителю московського патріаршого престолу Стефану Яворському. В ньому він називає великого гетьмана України «агтеломъ видом, прелестию бьса»⁴¹.

Натомість Петро Великий у цих релігійних віршах та інших тогочасних пам'ятках постає як «всеросійський Христос». Феофан Прокопович окрім цього обґрунтував право московського монарха на ім'я «Бог». У своєму творі «Слово о власти и чести царской» він, зокрема доводив, що «За власть убо свою, от Бога данную, бози, си есть наместиницы Божии на землю, наречены суть»⁴². Політичні погляди Прокоповича відбилися також у його праці «Правда воли монаршей», де він обґрунтовує верховенство світської влади над церковною, юридичну та моральну залежність духовенства від держави.

Логічним продовженням ідеологічного обґрунтування цих положень стала поява 21 січня 1721 р. царського маніфесту про утворення Синоду Російської Православної Церкви і скасування патріаршества в Росії. А 22 жовтня 1721 р. з ініціативи одного із віце-президентів Синоду (Феодосія Яновського або Феофана Прокоповича) російському царю було піднесено імператорський титул. Тим самим намітився рішучий злам у «відстороненні» нової Петровської Росії від Московського царства⁴³. «Духовний Регламент» або ж Статут Російської Православної Церкви, укладений все тим же Прокоповичем, ідеологічно зруйнував патріархальний православно-канонічний уклад Церкви в Росії. Він не містив в собі будь-яких згадок про автономні права і привілеї Київської митрополії. По суті, «Регламент» став, за влучним висловом Річарда Пайпса, бюрократичною Конституцією Російської Православної Церкви, а Синод — своєрідним міністерством у справах релігії⁴⁴. Відтоді переважна більшість українського православного духовенства повністю підпадає під вплив централістських течій сумлінно виконуючи розпорядження Синоду, що складався у своїй більшості з вихованців «Київських Афін», які почували себе «господарями обидвих Церков — Української і Московської»⁴⁵. Свій моральний авторитет і політичний вплив українське духовенство спрямовувало на збереження православ'я у Правобережній Україні та на оборону власних майнових інтересів.

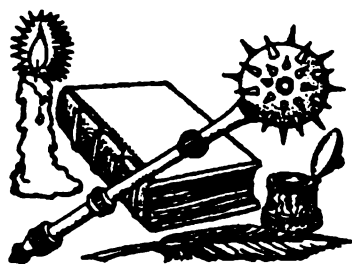
Після короткотривалого поновлення в деяких старих правах та привілеях духовенства Київської митрополії за часів правління Єлизавети, завдячуючи особистій ролі останнього гетьмана Кирила Розумовського, із вступом на престол Катерини II сталося остаточне нівелювання. Побоюючись вибуху різкого невдоволення українського духовенства секуляризаційною політикою та зважаючи на необхідність участі останнього в російській зовнішній політиці, зокрема в польському питанні, Катерина II мусила відтягти термін проведення земельної секуляризації в Лівобережній Україні.

Після здійснення у 1786 р. секуляризаційних заходів Катерина II перетворила українське духовенство у замкнутий прошарок українського суспільства і остаточно трансформувала українські єпархії та Київську митрополію у загальноросійські інституційні придатки центрального уряду.

З 1793 р. почала здійснюватися давня мрія київського духовенства щодо повернення під владу православної Російської імперії Правобережної України. Українське населення масово поверталось з Унії до православ'я, даремно сподіваючись, що перехід під православного царя поліпшить його долю.

розділ X

місцеве самоврядування в суспільній свідомості та практиці

Міста України в другій половині XVII–XVIII ст. були не лише політичними, адміністративними, економічними осередками, але й важливими центрами культури, які інтегрували й концентрували в собі різні форми матеріальної і духовної діяльності людей*. В ході історичного розвитку та дії багатогранних процесів, які призводили до ускладнення внутрішньої структури українських міст, витворювалися й різноманітні форми їхньої самоорганізації — міське самоврядування, яке покликане було не лише збалансувати відносини між структурними складовими міст (магістратами, цехами, братствами, іноетнічними громадами, юридиками, церковною юрисдикцією), але й унормувати стосунки міст із верховною владою та її представниками на місцях (у воеводствах, староствах, полках і сотнях). У повсякденному житті міське самоврядування матеріалізовувалося через діяльність спеціальних органів (переважно магістратів і ратуш), які були важливою ознакою нового способу життя — міського. І хоча українські міста XVII–XVIII ст., особливо середні і малі, були ще значною мірою аграрними осередками, а їхні жителі часто були тісно зв'язані із сільським господарством, але ритм життя в містах все менше залежав від ритмів природи, які були визначальними для жителів села. Життя городян все більше й більше підлягало виробничим ритмам міста та порядку, створеному ними самими, в тому числі й органами міського самоврядування. Дослідники вже відзначали, що в містах склалися «інший розпорядок дня, інші форми громадського і сімейного життя, які відрізнялися меншою замкнутістю, словом, те що ми називаємо

* Частина цього розділу була використана при написанні Розділу IV посібника для учнів старших класів «З історії самоврядування та демократії у Києві від княжої доби до нашого часу» (К., 2000), але з технічних причин прізвище А. О. Гурбика не потрапило до списку авторів даного видання.

міським способом життя»¹. За рівнем своєї свідомості також чітко вирізнялися міщани в соціальній структурі суспільства з-поміж інших станів і соціальних груп. Зокрема, в середині XVIII ст. козацька старшина Прилуцької канцелярії, ідентифікуючи міщан, зазначала, що вони «от селян и протчего тяглого посольства имеют немалую разнь», підлягають «особому над ними управлению» та мають «особых урядников, яко-то войтов, бурмистров, райцов, писаря и протчих чинов»². Тож важливими чинниками соціальної ідентифікації городян була наявність у них особливого самоврядування та цілої низки функціонально відмінних одна від одної посад у міських магістратах.

На середину XVII ст. в Україні налічувалося понад 1000 міст, що становило ледь більше 10 % від загальної кількості поселень. Але чисельність городян була досить значною і коливалася в Київському, Чернігівському, Волинському, Подільському, Брацлавському воєводствах в межах від 30 до 63 % (у Белзькому і Руському воєводствах було 20% міщан), що в середньому перевищувало 40 % від загальної кількості всього населення. В цілому, як відзначали дослідники, це був досить великий відсоток, оскільки з-поміж інших країн в той час лише в «країні міст» Голандії нараховувалося близько 50 % міських жителів, а приміром в Польщі останні становили 24 %, у Франції 10 %, в Росії на кінець XVII нараховувалося менше 300 міст³.

Наявність значної кількості міст, щоправда, не свідчила загалом про досить розвинуті форми міського самоврядування та високий рівень їхнього економічного розвитку, а була, на думку О. С. Компан, наслідком дії ряду факторів. Перш за все, чимало міст Південно-Східної України виникало як оборонні центри сільських округ та осередки козацьких поселень, а тому «городяни» в останніх переважно займалися сільським господарством, ухоронництвом та промислами. З іншого боку, багато сільських поселень України отримували статус міст внаслідок домагань їхніх власників (магнатів та шляхти). Такі приватні міста теж не завжди відзначалися самостійністю органів самоврядування та високим рівнем ремісничого виробництва й торгівлі. Тому в основній масі українських міст проживало близько 1–3 тис. городян. Дещо більшими були міста Луцьк, Бихів, Яготин, Сенча, Бар, Чернівці та інші, які налічували коло 5 тис. жителів. У Немирові, Прилуках, Погребищі, Брацлаві, Бердичеві, Кубарові, Чуднові Новому, Янушполі було понад 6 тис. Близько 7–8 тис. чоловік мали Любеч, Коростишів, П'ятка, Дубно, Пирятин, Варва, Прилуки, Володарка, Переяслав, Кременець, Корець. Чимало було міст із чисельністю понад 10 тис. городян: Біла Церква, Любомир, Павловичі Нові, Острог, Кам'янець-Подільський, Меджибіж, Животів, Умань. Але найбільши-

ми були Київ і Львів, які за різними даними нараховували відповідно 15 і 20 тис. жителів, що дещо перевищувало розміри Вільно, Варшави і Стокгольма (в яких було близько 10 тис.), але значно поступалося таким міським центрам як Лондон, Париж і Москва, які налічували в XVII ст. по кілька сотень тисяч городян⁴.

Окрім демографії міст чималий вплив на функціонування, структуру та культуру міського самоврядування мала і соціальна структура міщан та їхній національний склад. Як правило, дослідники поділяють міське населення на три основні соціальні групи. Першу складав міський патриціат, який включав багатих купців, ремісників, козацьку старшину, шляхту і духовенство. Останні мали найбільший вплив на формування органів міського самоврядування і часто були представниками не лише української, але й польської, німецької та вірменської аристократії. До середньої групи (т. з. бюргерства) належали заможні купці, цехові ремісники, міщани середнього достатку (в тому числі юристи, лікарі і т. п.) міські козаки, які брали якнайактивнішу участь у житті міст та їхньому самоврядуванні. Найнижчу групу міського населення складав плебс — міські низи. До них відносилися як дрібні торговці, підмайстри та найбільшні ремісники, так і наймити, підсусідки, безземельні козаки, робітні люди⁵. Останні в силу свого економічного становища та через підданський тип соціальної самосвідомості не брали активної участі в міському самоврядуванні, швидше залишаючись об'єктом, щодо якого застосовувалися заходи магістратів і ратуш, ніж рівноправним партнером правовідносин.

На період XVII–XVIII ст. в Україні історично склалося кілька типів міського самоврядування. До першого належали магістратські міста на магдебурзькому праві, які отримали останнє ще в попередні часи. До другого відносилися міста, які управлялися ратушами й не мали магдебурзького права, і третій тип становили невеликі міста і містечка без окремого постійного органу самоуправління⁶. В них самоврядування здійснювалося за принципом сільських громад, тобто через обрання на посаду війта, тивуна, отамана, який спирався в своїй діяльності на «людей добрих» та старших і авторитетних співгромадян, які знали як звичаєве право, так і положення Статутів Великого князівства Литовського.

Важливо відзначити той факт, що надання українським містам магдебурзького права не започатковувало процес створення органів міського самоврядування в Україні, а лише певною мірою модифікувало вже існуючі форми самоуправління. Бо, як слушно відзначали попередні дослідники, конкретний етнос лише тоді засвоює форми культури чи соціальні структури сусіднього етносу, «коли те чи інше

середовище історично готове саме створити нові форми або засвоїти вже готові, існуючі, створені в схожій ситуації іншим етносом»⁷. Тому в даному контексті слушним є зауваження Т. Гошко про те, що міське самоврядування на німецькому праві в Україні «було не штучно привнесеним ззовні явищем, а імманентною потребою, сформованою в ході історичного розвитку»⁸. А саме надання містам України нових привілеїв на магдебурзьке право та підтвердження попередніх було, по суті, лише юридичним оформленням складних соціально-економічних та самоврядних процесів. І в кінцевому підсумку, на думку фахівців, магдебурзьке право в українських містах являло собою не німецьке, а «українське муніципальне право, що виникло шляхом злиття і переплетіння українського звичаєвого права з видозміненими і пристосованими до місцевих умов елементами різних інших правових систем, в тому числі німецького магдебурзького права»⁹.

В містах України другої половини XVII–XVIII ст., які отримали привілеї на магдебурзьке право, найвищим органом самоврядування був магістрат. До його складу входили дві урядові колегії — лава та рада, посади в яких займали вибрані в місті урядники. Найвищим із них вважалася рада, яка складалася із радників (райців, радців) на чолі з бурмістром. Рада відала міським майном та торгівлею, слідкувала за підтримкою суспільного порядку та розглядала громадянські позови міщан. Інша урядова колегія — лава була в містах України фактично суто судовим органом. Очолював її, як правило, обраний міщанами війт, а до її складу входило до 12 присяжних засідателів (лавників). До компетенції лави відносився розгляд основної маси кримінальних судових справ¹⁰.

У повсякденній практиці міського самоврядування означена структурно-функціональна характеристика магістратів не завжди витримувалася. Досить часто різні колегії (лава і рада) засідали як одна, і головував на таких спільних засіданнях війт. У подібних випадках компетенції лави і ради фактично не розмежовувалися. Та й число лавників і радників у різних містах коливалося у досить значних межах (від 2–3 до 10–12).

У тих містах України, в яких побутував ратушний тип міського самоврядування, структура останнього не передбачала поділу на раду і лаву, а всі повноваження належали ратушному уряду у складі війта та 2–3 бурмістрів. Це, як правило, стосувалося міст, не наділених магдебурзькими привілеями. Про останні у «Правах, за якими судиться малоросійський народ» зазначалося: «в ратушах городов не у привілюваних, в тех же ратушах должно быти войту одному, а трем толко бурмістрам»¹¹.

Важливим органом міського самоврядування була також рада мужів, яка за своїми повноваженнями стояла між міською громадою та магістратом чи ратушею. До неї входило, як правило, 12–40 авторитетних мужів міста. Так, у Жовкві згадувалася «колегія 12 мужів», у м. Олика такий орган самоврядування називався «рада 30 мужів», а в Кам'янці «рада 40 мужів». Причому, такі ради інколи формували й окремі іноетнічні громади міст. Також, приміром, була «рада 40 мужів» вірменської громади Кам'янця-Подільського¹².

В українських містах Правобережжя та Західної України XVII–XVIII ст., які входили до складу Королівства Польського, згідно тогочасної правової свідомості так визначалися повноваження органів міського самоврядування: «бурмистр і рада мають раз на тиждень або і більше, в разі потреби, сходитися в ратуші, радити про добро громади (міста) і запобігати шкоді, лагодити розсуджувати різні суперечки, вживати заходів, щоб їжа і напої в місті не були занадто дорогі... Рада повинна попереджати сварки в місті, боронити від кривд сиріт і вдів, не дозволяти і викорінювати шкідливі і безчесні ігри (карти, кості тощо). Кожного року рада має складати рахунки з усіх міських прибутків перед старшими і визначнішими з громади (міста)»¹³.

Культура міського самоврядування Лівобережжя була узагальнена й викладена у відповідних артикулах «Прав...». Останні передбачали такий порядок роботи магістратів України: «Оногож магистрата персони во все дни собираясь в ратуше в 7 часу по полуночи до 1 часа полуденного битъ должны». Правомірними вважалися засідання магістрату «...в полном ли числе или не в полном, толко б в магистрате от пяти, а в ратуше от трех персон меньше не было»¹⁴.

Засідання органів самоврядування (ратуш і магістратів) мали відбуватися щоденно, за винятком «праздничных и торжественных дней». Хоча в окремих випадках урядники мусили засідати «и в воскресные, праздничные и высоко торжественные дни, для отправления самонужнейших и времени нетерпящих дел». А для того, щоб постійно тримати руку на пульсі міського життя, «градские урядники» були зобов'язані «между себе определять в судебную избу дневальных по очереди переменно»¹⁵.

Приміщення міських урядів-ратуш розташовувалися, як правило, в центрі міста. Приміром, ратуша київського магістрату була розташована на Подолі (на Контрактовій площі) в дерев'яному будинку (до середини XVII ст.). Згодом будується кам'яне приміщення ратуші в стилі барокко з двоярусовим дахом та мальовничими фронтонами), башня якого мала у висоту 30 м. На останній було встановлено годинник та скульптуру архангела Михайла, який вбиває змія. Інша

скульптура — Феміди (богині правосуддя) знаходилася коло головного входу в магістрат на виступі башні. Крім того, в київській ратуші були галереї для оркестра та хору. Приміщення проіснувало в такому вигляді до 1811 р., коли сталася пожежа, і магістрат був розміщений навпроти Воскресінської церкви¹⁶.

А ось як описував приміщення львівського магістрату М. Груневег із Гданська: «Посередині ринку гарна велика ратуша..., покрита жовтою та зеленою полив'яною черепицею. Над її сходами, а чи сінями, за моїх часів замість дашка вимурувано гарну велику кімнату. А на високо піднятому нарізному камені вміщено кам'яного лева з короною і з королівським гербом у лапах. Перед сінями за моїх часів влаштовано стовп ганьби... При ратуші з заходу стоїть гарна висока вежа, знизу чотирикутна, а зверху восьмикутна... Звідти вранці, опівдні й увечері грають на трубі». У місті Жовкві XVII ст. існувала дерев'яна ратуша, на місці якої у 1687 р. було збудовано кам'яну триповерхову. Перший поверх призначався для торгових залів та міської ваги, а другий — для засідань магістрату. Крім того, у стіну ратуші було вмонтовано сонячний годинник¹⁷.

Для запобігання волокити у вирішенні поточних міських справ членів магістратів застерігали, щоб вони, «разсматривая дела празнословием и другими непотребными разговорами не мешали б, но со страхом Божиим и всяким прилежанием по существу правосудию оние дела производили и вершили». Особливо засуджувалося в суспільній свідомості п'янство поміж міськими урядниками, від яких вимагали, щоб «всегда ж были бы трезви». Але про суворість мір, щодо тих урядовців, які з'являлися на засідання магістратів в нетверезому стані, говорити не доводиться, оскільки щодо таких нерадивих передбачалася ціла низка поетапних заходів громадського впливу. Термін «трезви» теж не був чітко окреслений, бо п'яним вважався лише той урядник, який «бил бы к разсуждению не действителен». У таких випадках належало «таковому тогда из ратуши за первым разом казать выйти, в другой раз... ратушными служителями выслать..., а по третьему разу наказать его арестом или штрафом денежным... и в четвертый раз... такового от чина его отрешить»¹⁸.

Згідно суспільної свідомості міщан XVII–XVIII ст. легітимними вважалися лише демократично обрані міською громадою урядовці: «войти, бурмистри, райци и лавники и оние члени избиратись должны». Виборними також були писарі, межовщики, городничі та возні. Самі ж вибори вважалися дійсними за таких умов: «избрание же то должно быти в обыкновенное время при собрании всех мещан, також цеховых людей и всего посполства волними их голосами»¹⁹.

Це підтверджує практика виборів війта м. Чернігова у першій половині XVIII ст. Після смерті місцевого війта Федора Лопати міщани, цеховики та урядники зібралися 29 грудня 1730 р. у міській ратуші Чернігова на запрошення наказного війта Карпа Марковича. Попервах міська громада попросила покинути збори місцевих урядників, «чтобы из них, яко из старших в обраню войта не было якого насильства и переваги», і лише тоді розпочали раду. Після тривалих консультацій зійшлися на кандидатурі Іосифа Титовича, за якого віддали голоси сім цехів Чернігова та члени магістрату, що й було записано писарем Степаном Роговським. Цікаво, що кожен цех не лише видав свій письмовий бюлетень, але й обґрунтував свій вибір, як це зробили, приміром, кравці: «цеху кравецкого цехмистр Павел Гуртовый... и все того цеху товариши, от большого до меншого даемо добровольный свой голос — быти войтом черниговским пану Йосифу Титовичу, бурмистру черниговскому, по явных и знатных его заслугах и по достоинству его»²⁰. Згодом, із вказаною документацією та звітом спостерігачів від Чернігівського полковника, Іосиф Титович був представлений гетьману, який видав тому підтверджувальний універсал на війтівство.

На західноукраїнських землях головним представником держави на виборах міського самоврядування ради вважався староста, який, щоправда, мав лише повноваження спостерігача. До початку засідання він перебував у спеціально йому відведених в ратуші кімнаті. Городян же скликали на вибори дзвонами на ратуші. Після молитви староста і рада засідали в спеціальній залі, куди згодом входили війти з лавниками, які вносили й клали перед радою берло, печатку, скриньку, акти, складаючи таким чином свої повноваження. Так же поступали дозорні воріт (які клали перед радою ключі від міської брами), цехмістри кожного цеху і братства, наглядачі шпиталів і костелів, війти передмість. Бурмистр виголошував слова подяки кожному із вказаних урядовців. Потім представники міста, рада мужів, лавники і війт, якщо останній не належав до ради міста, виходили до іншої зали. А представники ради і бурмистр виносили на розгляд три кандидатури, з-поміж яких староста обирав королівського бурмистра. Тоді представники лави та ради мужів знову поверталися до зали радників і з інших двох кандидатів обирали міського бурмистра, а третій кандидат займав посаду бурмистра панів радних. Сформована таким чином рада складала присягу перед королівським представником і вважалася легітимною владою в місті, яка в свою чергу оголошувала перевибори війта чи дообирала лавників, приводячи новообраних теж до присяги. В цей же час оголошувались перевибори

і цехових урядовців — цехмістрів та керівництва іноетнічних громад (у Львові, приміром, вірменської старшини).

Важливо відзначити, що згідно королівських привілеїв на західно-українських землях (як, власне, ми бачимо і на Лівобережжі), лише війта міщанин обирали на загальних зборах, як це, приміром, відбувалося у Кам'янці-Подільському, в присутності «бурграфа й регента городського, попереднього війта русько-польського й попереднього війта вірменського, нового війта вірменського, лавників і консулів, попереднього регента, досить інших людей достойних віри і цілого поспільства міста, вільними голосами вище згаданих осіб». А нижчі посади лавників часто призначалися магістратом. Календарні терміни виборів припадали переважно на початок року (січень-лютий)²¹.

У тих випадках, коли процедура виборів значно порушувалася, а то й взагалі не проводилася, громади міста опротестовували призначених таким чином урядовців, а королі Польщі або гетьмани України, зі свого боку, не затверджували на посаді таких осіб. Так, зокрема, сталося зі скаргою м. Стародуба на те, що якийсь Я. Андрієнко без згоди міської громади та її «ведома и согласия выправил себе из Генеральной Войсковой Канцелярии указ на войтовство». Вказана заява міщан була визнана обґрунтованою, а тому гетьман Д. Апостол у своєму універсалі зазначив: «...у вас есть издавна такой порядок, такое обыкновение, что войт избирается всегда по согласию всех урядников и граждан, мы, гетман, не изменяя этого давняго обычая, отправляем своего сотника, чтобы вы в присутствии его выбрали на войтовский уряд с общаго всех согласия человека добраго, исправного и ни в чем дурном не заподозренного, которого мы и утвердим в этом звании своим универсалом. Андреенко же от войтовства отстраняем»²².

Важливими в зазначеному універсалі є вимоги до моральних та ділових якостей претендентів на уряди в міському самоврядуванні. Більш повно останні були сформовані в «Правах», які наказували вибирати в міські уряди людей «из мещан знатных, постоянных, совестных, разсудных, добронравных и где могут быть ученых, законнорожденных, в правах искусных, не молодых от 25, а не старейших от 70 лет»²³. Що стосується «знатности» урядників, то під останньою розумілося вибирати «не излишне богатых... и не весьма скудных... но средних и нелакомых», а також «не лихваров, не прелюбодеев, не иноверных, не иностранных, но тубильцов, со всем достойных и ни в чем не подозрительных»²⁴.

Важливою вимогою, як бачимо, було те, щоб претендент був «тубільцем» і «постійним» мешканцем міста. Для соціальної свідомості XVII–XVIII ст. це означало, щоб людина постійно мешкала в

місті та мала в ньому свою нерухомість. Якщо ж особа прибувала з іншого міста, то обов'язковим був обряд вступу до міської громади, основним елементом якого була присяга. Прикладом останньої може слугувати «Присяга міщанина нового», затверджена магістратом м. Кам'янця-Подільського 23 травня 1714 р.: «Я... присягаю пану Богу всесильному, що хочу бути вірним і послухним раді цього міста, нині і в майбутньому, вдень і вночі, таємниць суспільства, і найперше тих, які є для міста корисні, нікому не оповідати, а хто би чинив спротив панам райцям і суспільному добру і справедливості, такому не хотів допомагати, але його принизити; і того не втайти, і те все чинити і виконувати для користі і примноженню міста; а якщо хтось щось несправедливе про раду мовить, тому згідно моєї можливості чинити опір; а де б не міг чинити опір і захищати, тоді, засвідчивши, обіцяю те їм повідати; так мені пане Боже допомагай»²⁵. Аналогічна «присяга на міщанство» згадувалася в указі польського короля Владислава IV (від 27 березня 1645 р.) магістрату м. Києва. Останньому дозволялося приймати під свою юрисдикцію лише тих осіб, які складали таку присягу. Таких новоприбулих до Києва людей, передбачалося селити на магістратських землях міста між Старокиївськими валами. Ці ж умови магістрату Києва були підтверджені і указом Яна-Казимира (від 3 квітня 1649 р.)²⁶.

Слід відзначити, що обряд присяги в міському самоврядуванні України загалом відігравав досить важливе значення. Лише склавши присягу, представники магістратів та ратуш вважалися законними урядовцями міст: «по избранию же своем вышеозначение все члени ли урядники должны на верность в содержании своих чинов присягу чинить»²⁷.

За своїм змістом присяги урядовців та суддів, з одного боку, були свого роду моральним кодексом, а з іншого, давали підстави притягти представників магістратів і ратуш до відповідальності у випадку порушення певних норм даної ними присяги. Ось деякі з них: «Азь... обещаюся и клянусь всемогущим Богом, пред святым Его Евангалием..., судить безволокитно, протести, сознатья и записи принимать, не норовя высоким и низким чином, богатому и убогому, здешнему и приезжому, ни по какой страсти, ни по дружбе, ни по ссоре, ни по злобе, ни по ненависти, ни за посули и дары... но на самого Бога взирая и на святую правду времени же судебного никогда упущать не имею, кроме великой непритворной болезни»²⁸. Присяга керівників магістратського та ратушного самоврядування — вїтїв проводилася не пізніше ніж за тиждень після їхнього обрання у присутності королівського представника або сюзерена (в приватних містах). На-

приклад, у XVII ст. війт міста Болехова присягав так: «Я, Дмитро Меленович, війт новообраний міста Болехова, присягаю пану Богу в Трійці Святій єдинному... права і вольності міста Болехова... боронити»²⁹. Схожу присягу, як ритуал вступу на посаду, складав також і голова «ради мужів» міста — регент, який клявся такими словами: «...буду слухняним і дотримуватися прав, привілеїв, декретів і вольностей, наданих місту, так, щоб ні в чому місту не було втрати»³⁰. Хоча після такої присяги необхідно було також, щоб повноваження регента затвердив магістрат.

Крім присяги, як різновиду вступу на певну посаду міського самоврядування, існували ще й клятви-присяги міської громади щодо прийняття містом важливих рішень. Останні приймалися переважно всіма наявними в місті осередками самоврядування. Приміром, магістратом і управителями іноетнічних громад чи представниками козацької юрисдикції. Прикладом такої клятви-присяги може слугувати присяга м. Умані (1672 р.): «...ми всі одностайно мешканці, уманські козаки і міщани, присягу виконали перед Маєстатом Божого і св. Євангелія... Михайло Стафанович — полковник Війська Запорозького уманський, Остафій Тимофійович — городовий отаман, Федор Григорович — війт з бурмистрами і зі всім населенням Умані»³¹. Загалом же в культурі міського самоврядування приведенню до присяги окремих урядовців чи цілих міських громад надавалося велике значення, оскільки згідно «Порядку судів міських» (Гроїцького) присягати слід було «з добрим розсудом, з доброю обачністю, справедливо: щоб не образити Пана Бога, беручи ім'я його надаремно». Хоча сам ритуал присяги у представників різних етнічних громад міста мав свої особливості, що передбачали і «Додатки до Порядку і до Артикулів Права Магдебурзького» (Гроїцького): «Русин, жид або турчин мусять присягатися в той спосіб котрий собі за важливий мають». Зокрема, вірмени Львова у XVII ст. присягати мали «в церкві на Святому Хресті, а не де інше... В момент присяги на хрест святий падець прикласти» мусили. Євреям під час присяги треба було ставати перед синагогою босими ногами на «свинячу свіжообдерту шкуру». У зв'язку із такою різноманітністю виконуваного обряду «Артикули Права Магдебурзького» уточнювали ритуал присяги так: «Той, кого ведуть до присяги, два пальці правої руки тримати має. Одні говорять на хрест покласти мають, інші на святе Євангеліє, а треті вгору підняти. І багато спорять з цього приводу. А насправді присягу треба чинити тримаючи в двох руках Євангеліє»³².

В цілому ж серйозність обряду присяги, згідно ментальності міщан XVII–XVIII ст., полягала в тому, що «кривоприсяжці» позбав-

лялися чесного імені і могли бути випроваджені з міста. Разом з тим, згідно суспільної свідомості XVII–XVIII ст., на порушників присяги чекала ще й «кара господня» (на їхньому здоров'ї, близьких, рідних, майні тощо).

Проте, незважаючи на численні присяги в доброчесності керівництва міських магістратів та чітко окреслені вимоги щодо морально-ділових якостей урядовців, до органів міського самоврядування нерідко потрапляли особи, які не відповідали зазначеним критеріям, що викликало негайний спротив суспільства. Зокрема, із подібними скаргами свого часу виступали міщани Кам'янця-Подільського, які зазначали, що магістрат не вводить до свого складу гідних співгромадян, «не вважаючи на заслуги (таких. — *Авт.*) людей, які виховалися у місті і гарно знають закони». А натомість «консули (радці) приймають до ради навіть неписьменних, не питаючи законів і королівських привілеїв, не звертаючи уваги на суб'єкти й на їхню репутацію, не питаючи метрики (про походження)... керуючись тільки пристрастю, й головно грошовою мамоною». І тут же наводився приклад якогось Боровського, котрого, незважаючи на численні протести міщан, за сплачені ним хабарі, а не за чесноти, було призначено радцем. А у Львові такі грошові надходження від претендентів на членство у магістраті складали чималу суму в касі ради міста, яка легально використовувалася радцями³³.

Згідно суспільної правосвідомості міщан, до компетенції міського самоврядувача відносилися всі справи, які стосувалися добробуту міста: «Магистратовие урядники коликим числом их в которых городах за обычай бывает должны ежедневно сходясь в ратуше иметь совет и старательство о всяком добром состоянии градском»³⁴. І перш за все це був догляд за громадським порядком: «ссори, распри и драки... усмирять».

Міські урядники зобов'язані були вживати заходи до регулювання торгівлі в місті, «прилежно надсматривать и предоберегать, чтоб естные и питейные всякие вещи в народе продавали с пропорціальною ціною»³⁵. А тим порушникам, які будуть тричі спіймані «с излишнею ціною» на свої товари, передбачалося «торговать вовсе запретить». Крім того, урядовці з магістрату зобов'язані були слідкувати за тим, щоб всі торгові міри були «везде праведные, а не фальшивые». І в тих випадках, коли торговець когось «обважить» або «обміряє», передбачалося з такого порушника брати великий штраф (14 руб.), половину з якого віддавати «обидимому»³⁶. Особливий контроль встановлювався за тим, «дабы мясники поврежденного больного скота не били, и мяса здохлой и удувленной скотины не продавали»³⁷.

Чимале місце з-поміж повноважень магістрату належало догляду за станом міських будівель, воріт, веж, мостів та доріг: «...на главных улицах уездных и виездных, також в брамах или воротах мости должно старые подчинять или новые строить», а також за санітарним станом вулиць. Сміття слід було «вывозить за город прочь и на то определять особенные места подалее от жилых дворов»³⁸. Тих міщан, які не виконували вказаних вимог магістрату, урядники карали, як це було зроблено у м. Львові із купцем А. Бочковичем. Останнього було ув'язнено в темницю за те, що він відмовився вивозити сміття із публічних місць міста³⁹.

Досить важливою функцією магістрату була організація проти-пожежної безпеки в місті. З цією метою необхідно було «при ратушах же всегда содержать пляцовую сторожу, а найпаче ночной doby», яка при виявленні пожежі в місті зобов'язана була бити на сполох «колоколом» або «барабанным боем». Крім того, «при ратушах должны всегда быть нарочно для пожаров заготовленные круки, лестницы щиты... прочие ку гашению пожара потребные инструмен-ти, а вода у бочках»⁴⁰. Відали від імені магістрату протипожежною безпекою в містах городничі, які були зобов'язані поділити будинки на десятки і сотні, обрати десятників та сотників, щоб ті слідували за станом будівель (особливо димарів і коменів) та наявністю у міських дворах засобів боротьби з пожежою.

Офіційним посильним магістрату вважався возний, який вручав міщанам позови, приводив останніх в ратушу чи на суд, засвідчував нанесені міщанам збитки, кривди, побої. Крім того, возні були і судовими виконавцями, які виконували судові вироки (забирали чи повертали майно, домагалися відшкодування збитків і т. н.).

Виконані возними урядові дії часто записувалися до міських актових книг писарем. Згідно «Прав», «писаря магистратового и ратушного должность в том именно состоит, чтобы был он в своем звании тщалив... искусен, всегда трезвый, в записывании и содержании дел верный, ко взяткам не лаком»⁴¹. Писарі зобов'язані були вести кілька типів міських книг: одна передбачалася для реєстрації вхідних та вихідних з магістрату листів; одна для запису рішень, прийнятих магістратами з приводу звернень міщан; ще одна книга протестів; і, нарешті, книга заповітів, контрактів, купчих листів та грамот і привілеїв верховної влади, хоча на практиці в XVII–XVIII ст. в одну і ту ж книгу часто заносились різноманітні записи. Не завжди урядовці дотримувалися і вимоги зберігати актові книги в приміщенні ратуші. Тому в «Права» було внесено таке положення: «все же то отправлять

всем урядникам обще в магистрате и в ратуши, а не по приватным домам и ни по каким другим местам не обыкновенным»⁴².

Найбільшими повноваженнями з-поміж міських урядників наділявся, звичайно, війт, який був організатором і керівником роботи магистратів та ратуш, що чітко фіксувалося й в юридичних актах: «Войт яко есть начальник и судия граждан во всяком упривиліюванном и не упривиліюванном городе имеет власть тем городом править, градские порядки всякие устрoeвать, однак с советом других урядников и знатнейших мещан»⁴³.

Символом високої урядової влади війта було срібне берло, а ознакою його верховної судової влади в місті був меч. Такий церемоніальний меч виносили перед війтом на початку судового засідання, що символізувало в суспільній свідомості «право меча», — тобто, право війта карати міщан смертю згідно з магдебурзьким правом⁴⁴.

У випадку винесення лавничим судом, який очолював головно війт, смертного вироку, останній приводив у виконання спеціальний містр або кат. Хоча доводиться констатувати, що не у всіх українських містах був при магистратах постійний виконавець смертних вироків. Так, у 1703 р. лавник та бурмістр м. Чорткова змушені були запросити до свого міста для страти злочинця містра із м. Кам'янця-Подільського. На це магистрат останнього відповів, що разом із містром «кредитуємо і меч особливий..., який меч є недавно зроблений та випробуваний». Таку ж «послугу» магистрат Кам'янця-Подільського надав і містечку Баворову у 1707 р., зазначивши: «...посилаємо Михайла, містра тутешнього, на страту до Баворова». А члени магистрату м. Кременця у 1710 р. зазначали, що не змогли виконати винесений ними смертний вирок над злочинцями, оскільки не знайшли ката в сусідніх містах: «...по того містра до міст Бродів, Дубна, Олики та інших міст, у яких би містра можна було знайти, посилали; але в жодному місті на цілій Волині, і навіть на пограниччі, містра знайти не могли»⁴⁵.

Містр за виконання своїх обов'язків отримував щорічне «городовое жалование», а також була встановлена плата за його конкретні дії: «...от истцев за мучение зжением или другим способом всякого злодея, також за отсечение составов, за урезание ушей или носа, и за смерную экзекуцию по 50 копеек по древнему обыкновению». В цілому ж у правосвідомості міщан вважалося, що «кат или палач... звание на себе поносное и ненавистное имеет, которое обще в народе обносится мерзостью..., что через него действуется мучение и кровопролитие человеческое», хоча правознавці XVIII ст. і намагалися якось реабілітувати й виправдати перед міщанами потребу в такому

урядовому виконавці, зазначаючи, що кат «всему обществу человеческого потребен ест, что без него надлежащее правосудие... исполнится не может», та те, що діє він «не от его палачевой злобы и безчеловечия», а для правосуддя. А тому «он перед Богом не мерзок и яко грешником признаван быть не должен»⁴⁶.

Окрім названих урядовців та урядових виконавців до штату міських ратуш також входили «господар ратушний», який відав усім майном та господарством ратуші, шафар, ключник ратушний, поштарі (від 1 до 4), різного роду сторожі (ратушні, баштові, брамні, пляцові, польові, тюремні та ін.), посильні-осавульчики, дзегармистри (доглядали годинники з боєм на ратуші) та інші служителі.

В культурі міського самоврядування чимала роль надавалася усталенню певних норм моралі і поведінки, характерних для діяльності урядників міста. Серед таких стереотипів особливо міським поспільством виділялися добропорядність та благочинність у діях урядовців, які повинні були «иметь же ко всякому добросклонность... а ведомства своего мещан, а найпаче вдов и сирот от обид и озлоблений охранять... как надлежит доброму... градоначальнику»⁴⁷.

Разом з тим передбачалося, що крім особистого прикладу урядники магістратів і ратуш зобов'язані й своїми заходами впливати на моральні установки та стереотипи поведінки міщан. Тому в «Правах» наголошувалося: «Градским урядникам возбраняеть игре яко то релей, купалних огнев, костирства, пьянственных шумов, кулачных боев, вечерничных зборищ и тем подобных игрищ», та разом з цим «присматривать всяких бродяг и прошаков найпаче здоровых и, где такие являются, брать под караул». Те ж слід було робити і з «безчинствующими людьми», «блудниками и блудницами», «бродягами»⁴⁸.

Окрім стереотипів поведінки, урядовці магістратів повинні були також дотримуватися і певних норм зовнішнього вигляду. Приміром, при вступі на уряд судді вірменського магістрату м. Кам'янця-Подільського у 1709 р., якийсь Томаш Богданович, даючи присягу, зобов'язався також «відростити вуса до року». Але поскільки він не виконав обіцянки, то рада 40 мужів у 1710 р. поставила питання, щоб суддя або сплатив штраф 100 гривень або склав повноваження судді, як він і обіцяв на присязі⁴⁹.

Чималий вплив на культуру самоврядування міст України справляли цехи. Перш за все через участь цехмістрів в роботі магістратів та ратуш, а також через організацію власного самоуправління. Цехи XVII–XVIII ст. являли собою не лише економічні, виробничі корпоратції, але були й військовими та регіональними самоврядними органі-

заціями, які часто мали свою церкву або каплицю, власну атрибутику (емблему, прапор, печатку, цехову скриньку тощо).

Цехове самоврядування та його соціальна структура відзначалися поділом на соціально-вікові групи (учні, підмайстри, майстри, старші майстри), з чітко окресленим колом обов'язків та повноважень для кожної. На чолі цехової організації стояли обрані цеховиками цехмістри («пан-отці»), які здійснювали загальне керівництво багатьма сторонами цехового життя (організація процесу виробництва, переведення цеховиків на вищу сходику, прийом нових членів, розгляд конфліктів). До цехового правління також обиралися лавник та ключник (шафар)⁵⁰.

Теоретичну основу діяльності цехового самоврядування в містах України складали статuti, які затверджувалися верховним правителем держави або сюзереном (у приватних містах) та зберігалися у цеховій скриньці. Важливі справи цехового життя вирішувалися на зборах (звичайних чи святкових) майстрів, до яких підмайстри допускалися лише у виняткових випадках, але при цьому вони не мали права голосу та й змушені були весь час стояти. Натомість підмайстри створювали при цехах свої організації — господи або молодші братства, із власними фінансами та посадовцями (старшими товаришами, предстоїльними, писарями і т. н.)⁵¹.

Досить суттєвим був вплив цехів на органи міського самоврядування, засідання яких відбувалися, як правило, за присутності представників цехового самоуправління (приміром, у Барі, Кам'янці-Подільському та ін. містах). У багатьох випадках цехмістри були членами магістратів ратуш і безпосередньо приймали рішення щодо важливих справ міського життя. Так, у 1701 р. (21 квітня) магістратом м. Ковеля було прийнято рішення, в якому підкреслювалося: «Мы, уряд г. Ковеля, а також и цехмистры, именем всего посольства объявляем на основании королевских привилегий сдачу в аренду городских доходов»⁵². На цьому ж наголошував і магістрат Луцька в 60-х рр. XVII, відзначаючи, що важливі справи у місті вирішуються «со всем посольством и цехами»⁵³.

Високий суспільний статус цехів у містах України визначався не лише їхньою економічною міццю, але й військовою організацією, оскільки цехи складали основу міського ополчення. Тож, в якості військових формувань, цехи брали участь у святкових військових парадах, організованих магістратами. Приміром, київські цехи, які становили здебільшого піхоту, виходили на такі паради (на Хрещення та Моковія), маючи «при поясі шаблю, лядунку і рушницю в урочистому одязі». При цьому вони вправно «парадирували, фронт і

стрій, проходили церемоніальним маршем... випалювали з гармат і рушниць, трубили в труби, били в литаври, грали на інструментах». Перед строєм часто несли коштовно оздоблений цеховий прапор (хоругов, корогву). У цеху ткачів м. Чернігова він був «голубий, тафяний, з двома рогами, навколо обшитий жовтою голлю, на якому написаний з одного боку образ Покрови Богоматері, біля нього Преподобного Антонія й Феодосія Печерських і човник, на другому зображення Ісуса Христа»⁵⁴. Під час же загальноміських урочистостей, приурочених до свят (Великодня, Маковея, Хрещення) організовувалися хресні ходи цеховиків, які крім прапора попереду також несли хрест, цехові емблеми, кольорові свічки тощо.

Окрім того, цехи вишиковувалися в урочистий караул під час проведення в містах смертних вироків, як це було в м. Дубно у 1719 р. Коли там страчували селянина Опанаса Говина за вбивство вагітної дружини, то перед «судным домом» було вишикувано в бойовий стрій зі зброєю в руках численні міські цехи⁵⁵.

Окрім співпраці магістратів та цехів у організації міського самоврядування, між ними нерідко розгоралися суперечки й конфлікти. Особливо часто цехи й цехмистри висували претензії до магістратів через те, що останні дозволяли селитися в місті ремісникам-конкурентам, які звільнялися від податків, і цим шкодили як місту, так і цеховому виробництву. А в 1659 р. було звинувачено війта польського магістрату м. Кам'янця-Подільського в тому, що він переховує в своїх володіннях ремісників-партачів, а це порушувало монополію міських цехів⁵⁶.

Разом з тим, і міська влада неодноразово втручалася як в цехове виробництво, так і їхнє самоврядування. Особливо пильно магістрати слідкували за тим, щоб майстри не приймали до складу цеху ремісників, які не були мешканцями міста. У 1713 р. магістрат Кам'янця-Подільського оштрафував кількох цехмистрів саме за порушення даної норми міського життя. Причому останніх зобов'язали негайно звільнити з роботи таких ремісників під загрозою тюремного ув'язнення цехмистрів.

Крім того, згідно «Прав» передбачалося, що «градские урядники над цехмистрами всяких цехов, яко и цехмистри над своими братьями цеховыми должны смотреть, чтоб никто учеников своих и других како ни есть художества совершенно изучившихся в майстри не производили». І якщо все ж таке ставалося, «и через его (підмайстра. — Авт.) не искусство убыток и порча, тое истцу цехом награждать имеют». В даному випадку передбачалося не лише пряме втручання

міських урядників у виробничий процес цеху, але й колективна відповідальність останнього за всіх братчиків⁵⁷.

Паралельно цехам в містах України середини XVII–XVIII ст. діяли й інші організації ремісничих верств населення — братства, які теж являли собою осередки самоврядування. Проте, на відміну від цехів, «цехові» братства, майже не займалися регламентацією виробництва та питаннями майстерності ремісників, основну увагу приділяючи позавиробничому життю своїх членів братства (взаємодопомога, спільні релігійні святкові обряди і т. п.). Такі ремісничі братства виникали часто внаслідок об'єднання представників кількох цехів, як це було в Кролеві, де в 1660 р. кравці і кушніри (40 чоловік) створили «кравецьке братство», а в Чернігові в кінці XVII ст. існувало ціле об'єднання пивоварів, шаповалів, панчішників, коцників і рукавичників «в цеху і братстві»⁵⁸.

Поряд з цеховими також існували в містах та селах України церковні та, в рідших випадках, парубоцькі братства. У 1706 р. магістрат Кам'янця-Подільського затвердив церковне братство «підмайстрів та челяді» кушнірського цеху, а при шевському цеху міста існувало святотроїцьке братство⁵⁹.

В західноукраїнських містах братства існували практично при кожній парафії і мали власні статuti, які регламентували їхнє самоуправління. Проте не у всіх регіонах братства діяли на основі статутів. В певних випадках їх замінювали грамоти ієрархів церкви, як це було в містечку Срібному, братству якого митрополит київський Гедеон Святополк-Четвертинський у 1689 р. видав свою грамоту. Остання передбачала наявність у братства будинку для спільних зборів, каси взаємодопомоги та інших атрибутів самоуправління⁶⁰.

Братства відстоювали власні інтереси, делегуючи своїх представників до складу міських магістратів, подаючи реляції, прохання та протести міським урядникам. Зокрема, в XVII ст. львівське братство добилося участі своїх делегатів в складі ради «сорока мужів» та урядовців міської ратуші. А у 1686 р. на зборах цього братства було ухвалено, що Кипрія́н Кисельницький і Петро Куртевич «мають належати до ратуша і, коли там буде ухвала шкідлива для нації (українців), повинні доповідати на зборах братства». Окрім відстоювання прав українського населення та конфесійної толерантності, братства виступали і проти інших зловживань магістратів. Зокрема, для ведення судового процесу з Львівським магістратом члени Успенського та передміщанського братства протягом 1713–1722 рр. зібрали і витратили понад 21 тис. золотих⁶¹.

Суттєвий вплив як на загальну культуру міського самоврядування, так і на його структурні елементи справляли іноетнічні громади: євреїв, вірменів, греків, караїмів, татар. Останні часто створювали в містах України свої органи самоврядування і виходили таким чином із загального підпорядкування міському магістрату. Особливо значний вплив на західноукраїнських та правобережних землях мали поляки, які, створивши свої магістрати, вели постійну боротьбу за підпорядкування органів самоуправління інших громад (в тому числі й української) своєму впливові. Приміром, це прослідковується на матеріалах Кам'янця-Подільського, в якому ще з XVI ст. міська влада була розділена між вірменським, українським та польським магістратами. І протягом XVII — першої половини XVIII ст. останній систематично домагався, щоб українців «повністю підкорити польському магістрату», що й сталося в 40-х рр. XVIII ст., коли приміщення української ратуші було віддане костьолу св. Яна⁶².

У подібному скрутному становищі була українська громада у Львові, представників якої відтіснили не лише від ключових посад у магістраті, але й значно зменшили представництво українців у цьому органі міського самоврядування. Лише королівською грамотою від 28 вересня 1746 р. за українською громадою було закріплено половину місць в Львівському магістраті. Хоча на практиці було досить не просто втілити в життя вказане рішення та ввести до складу лави, ради та «ради 40 мужів» українських делегатів⁶³.

У тих випадках, коли міська влада була поділена між кількома магістратами, спостерігалось подвійне або й потрійне дублювання органів самоврядування. У вже згадуваному Кам'янці-Подільському кожен із польського, українського та вірменського магістратів мав своїх війтів, присяжних, лавників, радників та «раду 40 мужів», які здійснювали відповідну юрисдикцію на своїй ділянці міста. Слід відзначити, що в даному місті також проживали ще й євреї, караїми, турки, татари й волохи. Останні підпорядковувалися, як правило, тому магістрату, на території якого вони мешкали, хоча часто мали й своє самоуправління. Але з останнім мало рахувалися представники магістратів, які інколи називали управителів іноетнічних громад «заходьками», «що звідкись приїхали і стали тут панами»⁶⁴.

Культура міського самоврядування іноетнічних громад не була суттєво відмінною від функціонування українських магістратів на магдебурзькому праві. Так, зазначений вірменський магістрат Кам'янця-Подільського включав типові й для інших міст посади війта, колегію присяжних (8 чоловік), писаря, та колегію «40 мужів» на чолі з маршалком та віцемаршалком. Війта теж обирали щороку на день

св. Матвія. В голосуванні брали участь маршалок, рада «40 мужів» та 50 представників вірменського поспільства⁶⁵.

Процес становлення міського самоврядування іноетнічних громад не був одноразовим актом і, бувало, тривав десятиліттями, як це було із грецькими общинами у містах України. Останні спочатку домагалися від гетьманів України охоронних універсалів, згідно яких місцевим магістратам заборонялося втручатися у внутрішні справи греків. Приміром, для грецької громади в Ніжині етапним став універсал І. Мазепи 1701 р., яким ніжинському магістрату заборонялося оподатковувати греків та забирати у них коней і підводи. Це значно сприяло становленню самоуправління створеного в 1687 р. та юридично оформленого в 1696 р. грецького братства Ніжина. Найвищим адміністративним, виконавчим та судовим органом останнього був «суд грецького братства». Згодом, у 1736 р., даний орган самоуправління був узаконений і отримав печатку з написом: «Печать Нежинського греческого компромисного суда». До ради суду входило 8–12 осіб, яких обирали на загальних зборах грецької громади. Керівництво її самоуправління не підлягало владі ніжинського магістрату, а напряду підпорядковувалося гетьманській владі, хоча з магістратом і співпрацювало. Крім того, найавторитетніші в Ніжині греки обирались на посаду війта всього міста. У першій половині XVIII ст. ними були Стерій Тернавіот та його син Петро. Завершальним етапом оформлення грецького самоврядування стало утворення в грудні 1785 р. в Ніжині окремого грецького магістрату, який мав свою власну печатку з гербом та написом «Печать Ея Императорского Величества Греческого Нежинского Магистрата» і був правонаступником суду грецького братства. Члени вказаного магістрату обирались терміном на три роки і відали усім комплексом повноважень щодо управління грецькою громадою, в тому числі (з 1793 р.) і видачею паспортів⁶⁶.

Мали свою окрему юрисдикцію в містах України і єврейські громади, які з середини XVII ст. згадувались переважно на Правобережній та Західній Україні. Євреї, як правило, проживали в окремих районах міста. Як зазначав Мартин Груневег, «...У Львові є дві вулиці заселені євреями. Вони живуть у гарних кам'яних будинках і мають там свою муровану синагогу. Чимало їх живе і на Краківському передмісті»⁶⁷. У Дубні, Ковелі, Старокостянтинові, Муравиці та інших містах кількість євреїв коливалась від 10 до 20% всіх жителів.

Органом міського самоврядування єврейських громад був кагал, а у невеликих містах прикагалки. Останні були зафіксовані в XVII–XVIII ст. в Дубні, Житомирі, Луцьку, Меджибожі, Острозі, Олиці, Полонному, Погребищі, Смотричі та інших містах України. Причому,

кагали не підпадали під юрисдикцію міських магістратів, а підпорядковувалися єврейським сеймикам, а ті в свою чергу відправляли своїх делегатів на сейми Речі Посполитої. На Волині згадуваний сеймик функціонував в містечку Горохові⁶⁸. У тих містах України, де євреї становили чималий відсоток городян, магістрати та вийти змушені були зважати на їхні інтереси. Так, в тексті присяги міста Болехова місцевий вийт обіцяв дотримуватися «справедливості римської, грецької і жидівської, як багатим так і вбогим», а двох представників кагалу цього міста було делеговано до «слухання рахунків» міста в ратуші⁶⁹. Крім того, численими були позови представників кагалів до городян, що їх розглядали органи міського самоврядування, та навіть судові конфлікти кагалів із магістратами та вийтами.

Суттєвий вплив на характер міського самоврядування (магістратський чи ратушний), його структуру та повноту повноважень, справляли як верховні правителі Росії та Польщі, так і їхні представники на місцях (воєводи, старости, державці). А із початком Національно-визвольної війни середини XVII ст. особливо помітно на міське самоврядування починає впливати гетьманська влада а також полковники та сотники, які розмістили свої канцелярії в багатьох містах Лівобережжя, хоча, незважаючи на новостворений полково-сотенний поділ, гетьманська влада України не пішла на руйнування традиційного міського самоврядування. У багатьох містах магістрати продовжували користуватися магдебурзьким правом (в Києві, Ніжині, Глухові, Чернігові, Коропі, Мені, Новгород-Сіверському, Стародубі, Козельці, Почепі, Погарі, Полтаві, Березні, Гадячі, Переяславі та ін.)⁷⁰, хоча були і такі міста, які на кінець XVII та протягом XVIII ст. втрачали своє значення і переходили від магістратської до ратушної моделі самоврядування (Борзна, Городище, Гоголів, Кролевець, Лубни, Миргород та інші)⁷¹.

Основною передумовою збереження повнокровного міського самоврядування в даний період було отримання міськими магістратами підтверджувальних привілеїв на магдебургію та право вибору міських урядників. Тому міські громади докладали чималих зусиль, щоб новостворена гетьманська влада підтвердила їхнє право обирати вийтів та затвердила останніх на своїх посадах. І дійсно, вже з перших років Національно-визвольної війни гетьмани України беруть під свою опіку органи міського самоврядування. Так, в 1649 р. (8 листопада) Богдан Хмельницький видає універсал м. Чернігову, яким затверджує на посаді обраного міщанами вийта: «Всем воец и каждому зособна... также месчанам черниговским и селяном..., прото за обранем всего посполства места Чернигова подлуг першого листу нашего, им даного,

Иоанна Скиндера за войта і дозорцу места и волости, ведлуг права майдебурзкого, месчаном черниговским служачого... повагою нашою гетманскою за войта и дозорцу места... Чернигова постановляем и ствержаем»⁷². Отже, як бачимо, гетьманська влада з повагою ставилася не лише до міського самоврядування, але й до його теоретичної основи — магдебурзького права та традицій останнього в Україні.

Гетьман Б. Хмельницький не лише підтримував міські магістрати, але й одразу намагався узаконити посаду війта поміж іншими козацькими урядовцями та врегулювати їхні взаємини і повноваження. Тому в згаданому універсалі він зазначав: «А тепер за сим универсалом нашим моцен есть вишменованый войт местом радити и правити и волосчанами... и иными, и их судити, poradки вынайдовати, которого мают слухати и поважати; так месчане, яко и волосчане менование... И товариство наше, полковник и сотник и вси козаки, мают шановати, яко намесника нашего, и ни в чом перешкоди не чинити»⁷³. Захист прав органів міського самоврядування був особливо актуальний на перших порах Визвольної війни, коли йшли військові дії, та на постой у містах зупинялося чимало війська. З цього приводу було видано універсал Б. Хмельницького м. Ніжину 1650 р., яким гетьман попереджав полковників, сотників і отаманів, аби в подальшому не наважувалися «уряд мескии зневажати и до шкоди убогих людей в Нежине месте приводити»⁷⁴. Такий же охоронний універсал отримав у 1652 р. і Київ: «...место наше столечное... место Киев беремо под оборону нашу и тот универсал наш для вшелякое обороны оному даемо»⁷⁵, що було Києву підтверджено знову у 1653 р. (3 червня), а 2 червня 1653 р. Б. Хмельницький заборонив козакам втручатися в «грунта и сеножити», які «от давних часов до магістрату киевского» належали. У 1657 р. (9 березня) гетьман України зазначав у своєму універсалі: «місто Львов зо всіми обивателями взяли в свою оборону... аби ся з людьми міста Львова як з власними нашими обходили»⁷⁶.

Гетьманська влада неодноразово сприяла і будівництву ратуш в українських містах та організовувала фінансування ратушних урядів. Зокрема, це передбачав універсал Б. Хмельницького м. Козельцю від 10 жовтня 1656 р.: «...маючи взгляд и респект на утрепленных людей и всю громаду Козелскую, а на улжене тяжаров их и для розных расходов на побудоване ратуша в месте Козелце, zostавуем при мешчанаех самих и при ратушу их воевое, померное, дегот, воскобойню и поведерщину от меду и горелки»⁷⁷.

Незважаючи на той вирішальний вплив, який мала на українські міські уряди новостворена гетьманська влада, все ж магістрати великих міст намагалися паралельно отримати також і підтвердження

своїх магдебурзьких прав від королівської влади Польщі та російських царів. Зокрема, вже в часі Визвольної війни, 12 січня 1650 р., король Ян-Казимир підтвердив магдебурзьке право Києву на основі поданих киянами 8 пергаментних попередніх привілеїв⁷⁸. А вже 16 липня 1654 р. київські міщани отримали жалувану грамоту царя Олексія Михайловича на підтвердження магдебурзьких привілеїв Києву⁷⁹. З подібними проханнями до царського уряду зверталася і депутація Переяслава та інших міст України. Цим самим міські магістрати певною мірою виходили із підпорядкування гетьманському уряду України, що свідчило про значні прорахунки останнього, оскільки гетьмани України не лише не припинили потік звернень українських міст до уряду у Москві, а й самі часто прохали царя підтримати вказані чолобитні листи (як це, приміром, неодноразово робив Б. Хмельницький)⁸⁰.

Подібне можемо констатувати і щодо польського уряду, коли українські гетьмани допускали до того, щоб питання підтвердження магдебурзьких прав та вибору міських урядів остаточно затверджувалися у Варшаві, як про це писав в листопаді 1649 р. Б. Хмельницький у підтверджувальному універсалі щодо виборів войта м. Чернігова: «...помененного Иоанна Скиндера, яко человека годного и на то способного, повагою нашою гетманскою за войта и дозорцу места его королевское милости Чернигова постановляемо и ствержаемо его, которого уряду мает заживати и держати аж до живота, яко право тое звычай свой мает, же войти доживотные упривилованые, о чем далшую конфирмацею от его королевской милости за сим листом нашим одержит»⁸¹.

Вказаний стан справ призводив, з одного боку, до зменшення залежності міських магістратів від гетьманської влади, а з іншого, до втручання Варшави, а згодом і Москви не лише в міське самоврядування, але й у внутрішнє життя України загалом.

Окрім того, значний вплив на повноваження та культуру міського самоврядування справляли й місцеві полкові та сотенні канцелярії, які в якості новоутворених органів влади намагалися підпорядкувати собі магістрати міст, як це було, приміром, у Чернігові, де місцевий полковник втручався у справи міського магістрату, про що міщани скаржилися в 1657 р. гетьману І. Виговському. Охоронний універсал останнього, очевидно, не мав відчутних наслідків, тож міщани зверталися згодом і до царської влади⁸². Подібну боротьбу вели між собою магістрати та полкові канцелярії Стародуба, Ніжина, Полтави та інших полкових міст, де полковники втручалися у справи міських урядників, нав'язували останнім виконання невластивих функцій⁸³.

В сотенних містах та містечках спостерігалось переплетіння функцій місцевих ратушних та сотенних урядів, коли, приміром, одна особа займала посади сотенного і міського писаря і т. п.. Так в Новгороді-Сіверському міське самоуправління та сотенна канцелярія засідали в одному приміщенні церковного братства. Теж було і в Погарі, де міську ратушу підчинив собі місцевий сотник. Тим паче, що в містах частину повноважень магістратських та ратушних урядів перебирали на себе городові отамани. Тому типовою була в такій ситуації заява одного із міщан: «...пусть только здоров будет мне пан полковник, а я магистратских панов не слушаю»⁸⁴.

У міру підпорядкування Лівобережної України російському уряду, останній не лише все більше підпорядковував собі міське самоврядування, але й вдавався до зміни його традиційних історичних форм. Із запровадженням на початку XVIII ст. губернського правління відбулося перепорядкування ряду українських міст. У 1708 р. губернським містом став Київ, а до складу Київської губернії увійшли міста Чернігів, Ніжин, Переяслав. В самому Києві у XVIII ст. чітко окреслювалося кілька юрисдикцій. На території нижнього міста (Подолу) основним органом міського самоврядування залишався очолюваний виборним війтом та бурмистром магістрат у складі 12 урядовців (6 радників і 6 лавників), хоча із середини XVIII ст. традиція виборів міського війта втратила своє значення і останніх, як правило, царський уряд призначив пожиттєво. Так, у 1766 р., незважаючи на протести киян, спеціальним указом Катерини II київським війтом таким чином було призначено Г. Пивоварова⁸⁵. Верхнє місто Києва перебувало у віданні командування розташованого тут російського гарнізону та адміністрації Софійського й Михайлівського Золотоверхого монастирів. Печерськ (з 1711 р.) перебував під владою канцелярії генерал-губернатора, гетьманського правління в Глухові та Київської полкової канцелярії в Козельці⁸⁶. У 1785 р., згідно «Грамоти на права й вигоди містам Російської імперії», в містах Лівобережжя і Слобожанщини почалося запровадження міських дум, які стали основним органом самоврядування. У віданні ж міських магістратів залишилися переважно лише судові повноваження. Згідно вказаної реформи міського самоврядування, міські жителі поділялися на шість категорій: дійсних городян; купців (трьох гільдій); цехових ремісників; гостей (іногородніх); іменитих обивателів; посадських людей. Причому, правом голосу користувалися лише ті міщани, чий річний прибуток становив 50 крб. і більше. Останні брали участь (як це було в Києві) у виборах міського голови загальної та шестигласної думи, членів депутатських зборів та магістратів, а також суддів совісного суду. Проте, незважа-

ючи на виборність загальної міської та шестигласної думи, останні не були незалежними органами міського самоврядування, а діяли під пильним контролем губернатора. І хоча в 1798 р., після наполегливих домагань, у Києві було відновлено колишні привілеї міста, але в нових історичних умовах магістрати вже не могли функціонувати як загалом демократичні органи міського самоврядування⁸⁷.

Теоретичну основу сільського самоврядування України XVII–XVIII ст. складало традиційне звичаєве право українського народу, яке в переважній більшості своїх положень не було кодифіковане, а являло собою систему усних неписаних норм і було важливим елементом правової культури українців. Згідно народних звичаїв та відповідної останнім практики на чолі місцевого самоврядування сільських громад стояли сільські старости, які в архівних документах іменувалися «війтами», «отаманами», «старцями», «тивунами», інколи — «десятьниками». Аналіз документальних матеріалів не дає підстав твердити про функціональну відмінність вказаних інститутів сільського самоврядування. А таке розмаїття термінів завдячує своїм існуванням, з одного боку, регіональним відмінностям, а з іншого — особливостям процесу генезису та історичної еволюції типів сільських урядів, оскільки одні з них існували в Україні ще з періоду Київської Русі, а інші з'явилися в пізніший час.

В давньоруську добу, зокрема, згадувалися «тивуни» і «старці» «Повісті временних літ» (X–XIII ст.), а також «десятьцькі». Крім того, Поширена редакція Руської Правди згадувала «сельского тиуна» (ст. 13), а Коротка Правда — «сельского старосту» (ст. 24)⁸⁸. В той же час «отамани»⁸⁹ вперше фіксуються в Україні тільки в XIV ст. і набувають поширення, лише починаючи з XV ст.⁹⁰

Своєрідністю устрою Галичини було те, що тут існували села не лише на українському, але й на німецькому та волоському праві, що обумовлювало й особливості місцевого самоврядування: громадами на німецькому праві управляли солтиси і війти, а на волоському — князі та крайники⁹¹.

До компетенції сільського старости належало ширше коло питань повсякденного життя сільської громади. Виконуючи свої самоврядні функції, старости стежили за дотриманням загально вироблених норм співжиття та збереженням правопорядку на території громади, однією із норм якого було правило, що кожному новоприбулу до села особу обов'язково повинен був засвідчити війт або отаман, а вже після цього вся відповідальність за поведінку гостя лягала на господаря тієї садиби, куди приходив прибулець. Сільські старости також стежили за «явным» (тобто відкритим, а не прихованим) прибуттям і відходом

гостей, щоб запобігти можливим злочинам з боку чужинців на території громади села⁹².

Присутність керівника сільського самоврядування була необхідною практично при всіх значущих правових діях на території громади: встановленні меж землі та сінокосів, засвідчення аків купівлі-продажу майна та худоби, розподілу спадщини чи виконанні повинностей, купівлі-продажу землі. Приміром, ми можемо це спостерігати на прикладі с. Красного Колядина Прилуцького полку, де Ю. Іванович продав був у 1654 р. ставок з «берегами и вершиною сеножати, аж до старой дорожки, ...котрая... на Моклякову сеножать идёт», у присутності місцевого отамана⁹³.

Окрім виїзду на місця та освідчення основних актів правовідносин у громаді, сільські отамани та війти також приймали посполитих та козаків у себе вдома або ж у приміщенні сільського уряду, розглядаючи скарги та пропозиції останніх, що згодом детально документувалося. Тому досить типовим було повідомлення про засідання сільського уряду в с. Келеберди Переяславського полку від 8 лютого 1763 р.: «На вряде селском Келебердянском, ставши персонално житель келебердянский, посполитый Михайло Мироненко, объявил, что он... дубник... за селом Келебердою находящийся... имеет завесть в продажу во вечность... козаку... Михайлу Подченку, за сумму российской монеты один рубль 50 коп.»⁹⁴ При розгляді вказаної заяви селянина на засіданні сільського уряду окрім місцевого отамана І. Теревка також були присутні ще три представники громади та дячок, які згодом і підписали видану ними купчу грамоту⁹⁵.

Важливо відзначити, що всі більш-менш важливі рішення сільського уряду виконував сам же отаман чи війт села, який для цього виїжджав на місце злочину чи продану-куплену землю, щоб надати її новому власнику, чітко дослідити межі останньої, що підкреслював і згаданий селянин М. Мироненко, коли зазначав, що той його «дубняк» був ще «отведеный атаманом келебердянським Чорномазом с товарищи отцу его Ткачу во владение»⁹⁶.

Окрім широких повноважень у вирішенні внутрішніх справ, сільські старости разом із авторитетними співгромадянами вважалися повноважними представниками громади у всіх випадках її зовнішніх зносин. Зверталися із пропозиціями, скаргами та проханнями не лише до своїх сюзеренів та представників державної влади на місцях — ревізорів та сотників, але й до вищих урядовців — полковників, воєвод і навіть гетьманів, як це мало місце, коли громада с. Домишлина (менської сотні) поскаржилася на утиски свого державці І. Курочки самому І. Мазепі. У кінці скарги був підпис: «вся обще громада

домышлинская од мала до велика»⁹⁷. На що гетьман України видав універсал 1698 р., в якому зазначалося: «...одобравши мы село Домышлин 3-под державы Курочки... беремо тую всю громаду домышлинскую под нашу гетманскую оборону... мають они належати до замку нашого батуринского»⁹⁸. Але так бувало не завжди.

Інколи поміщики навіть не допускали до того, щоб керівництво сільських урядів відсилало свої листи до вищих урядовців, та розправлялися з такими «свавільниками», як це робив власник села Подолки (гадяцький замок) Ф. Гречаний. І коли отаман все ж зумів подати до генеральної канцелярії скаргу: «ми громада села Подолків... зі сльозами кривними ускаржуємо ся на п. Ф. Гречаного, в наших великих кривдах»⁹⁹, то поміщик почав розправу із сільським урядом. Лише двом його представникам вдалося втекти (Падалці та Вовкодаву) до Глухова і знову подати скаргу про «остре мучене і тиранську бійку» з боку Ф. Гречаного¹⁰⁰.

Гостра боротьба сільських урядів проти визискувачів тривала не лише на Лівобережній, але й Правобережній Україні. Серед документальних матеріалів, особливо XVIII ст., знаходимо численні скарги та супліки сотень сільських громад. Характерними з-поміж останніх є листи з сіл Подільського воєводства від 1789 р., коли там проводилась ревізія земель і була складена відповідна люстрація¹⁰¹. Причому скарги люстраторам подавали не лише окремі громади, але й цілі староства. Прикладом останнього була «Покірна супліка від громад староства Хрептийовського», яку підписали «Іменем громади Хрептийовської К. Кучмелюк війт, іменем громади Іванківської І. Кондратов війт, іменем громади Пилиповської С. Борисовка війт, іменем громади Дечовицької І. Шиманський війт»¹⁰².

У певних випадках, щоб убезпечити від помсти свої сільські уряди, скаргу підписувало все село: «піддані громада ціла Пуклацька», «ми громада вишневецька», «громада Бережанська, що мешкає над кордоном цісарським» і т. п.¹⁰³ І це дійсно було виправдано, оскільки розлючені такими супліками державці та посесори часто вдавалися до розправи над сільським самоврядуванням, а то й над цілим селом, як це було, приміром, у «державі» Білій після ревізії Подільського воєводства 1789 р. Селяни згодом посилали люстраторам і ревізорам навздогін ще одну супліку такого змісту: «Ми бідна і вбога громада Білецька подали справедливі утиски наші... а тепер ще більше стали нещасливими не тільки нас тяжко гноблять, але здоров'я нас позбавляють після вашого від'їзду. Більше як 100 чоловік вже покарано, а ще тим не закінчено, а все нам пригадують скаргу: — Ви собі думали,

що то ваші батьки приїхали і скаргу подали, а ваші батьки у Білій не побачили, до дідька поїхали, а ми як були вашими панами і будемо»¹⁰⁴.

В таких умовах державці, орендатори і посесори, звівши селян до пригніченого становища, часто втручалися у процедуру виборів органів сільського самоврядування, а сільських старост перетворювали не в представників громади, а, фактично, у власних урядників, які зобов'язані були виконувати поліцейські функції: виганяти підданих на роботу, розподіляти повинності, слідкувати за порядком в селі та видавати сюзерену неблагонадійних. Все це значно віддаляло представників сільського самоврядування від решти поспільства сільських громад та розпалювало конфлікти між ними. Тому селяни досить часто виявляли непокору своїм війтам та старостам, як це, приміром, було у згаданому селі Подолки. Там селянин Корній відкрито заявляв війту (1724 р.): «...досить вам... панщини робити», а А. Красій ще й іронічно додавав: «...тогда будем пана слушать, як довбня зацвечеть»¹⁰⁵. Інший же господар цього села І. Римаренко на вимогу виконати важку возову повинність так характеризував інститут війта (11 квітня 1724 р.): «...як пан собака такіе тепер і войти настали»¹⁰⁶.

Вказана характеристика перш за все стосувалася урядів війта у приватних селах. У поселеннях, що перебували на державних та гетьманських землях, а також в ратушних селах, сільські старости зберігали своє значення представників сільського самоврядування. Це значною мірою було пов'язано як із тим, що представники влади чи ратушних урядів на місцях не встановлювали тотального контролю над сільським самоврядуванням, так і з відносно вищим матеріальним становищем таких поселень. Прикладом останнього може слугувати поетапна юрисдикція села Алтинівки, про яке сільські урядовці сповіщали: «В прошлых годах село наше Алтиновка належало до батуринской ратуши, а потом наше село определено до двору гетманского в Подолове за покойного гетмана Скоропадского». І тільки після передачі села «у подданство пане Дякувской» селяни відмічали не лише занепад сільського самоврядування, але й свого матеріального добробуту, бо до цього в селі було «зможных людей 50 человека», а в 1727 р. «зостаєть нищетных 20 человека»¹⁰⁷. Подібним чином руйнувалося сільське самоврядування і в селі Лобки Стародубського повіту, коли останнє перейшло у приватне володіння А. Дзевульського. А тому в 1722 р. селяни так згадували устрій села у попередній час: «...из стародавних лет село zostавало в тяглом до города Погара на ратуш, послушании, а в подданстве никогда не бывало»¹⁰⁸. А жителі іншого ратушного села Хмелівки (Стародубського повіту), яке було передане у володіння І. Паливоді, скаржилися на останнього не лише

за те, що пан не рахувався із селянськими властями, але й виживав господарів із села на слободи, зовсім руйнуючи село¹⁰⁹.

Не завжди рахувалися із селянським смоврядуванням і на монастирських землях. Все далі у минуле відходили часи, коли староста села мав вирішальне слово у визначенні порядку функціонування сільської церкви та вибору священика, з яким громада укладала угоду про порядок богослужіння та утримання громадської церкви. А тому непоодинокими стають повідомлення джерел про те, що монастирських підданих за будь-які провини церковні єрархи могли позбавляти можливості здійснювати релігійні обряди (хрещення, вінчання, поховання), та не пускати на богослужіння до сільської церкви. Як, приміром, було із посполитими с. Ушні Сосницького повіту, яких у 1730 р., за наказом чернігівського архієпископа І. Жураковського, місцевий священик Варлаам не лише виганяв із громадської церкви, але й наказав не пускати до богослужіння в околичних храмах¹¹⁰. У подібних випадках органи сільського самоврядування ставали чи не єдиним засабом захисту як матеріальних інтересів, так і права задовольняти духовні потреби посполитих.

В цілому ж у суспільній свідомості українців місцеве самоврядування, яке в ході історичного розвитку витворило різноманітні форми та інститути, поставало як важливий атрибут унормування господарчих, правових, суспільних, сімейно-шлюбних відносин внутрішнього життя територіальних (міських і сільських) громад, значний організаційний осередок боротьби проти сваволі панівних станів суспільства і державних урядовців на місцях, а також як важливий засіб забезпечення соціально-економічної стабільності в межах базових соціально-територіальних осередків тогочасного суспільства.

післямова

Історично склалося так, що характерний для всієї Європи процес заміни феодальної господарсько-політичної, світоглядної та ідеологічної системи, яка стала регресом для подальшого еволюційного поступу людства, на нові, більш прогресивні моделі суспільного розвитку на українських теренах співпав з часом, який отримав в історіографії назву козацької доби.

Це була переломна, епохальна доба в національній історії, коли невибагливий і повільний плин суспільного життя, характерний для середньовіччя, змінився різким прискоренням, своєрідним катаклізмом, який докорінним чином позначився на всіх сферах життєдіяльності українського соціуму. Саме в цей час відбулися різкі зміни у психології, системі ціннісних орієнтацій та політичному мисленні всіх без винятку категорій населення українських земель. Значною мірою це пояснюється виходом на арену суспільно-політичного життя нової життєстверджуючої сили — козацтва, школу якого пройшли сотні тисяч представників різних соціальних страт — бояр, шляхти, міщан і насамперед селянства. Уклад життя, пов'язаний з постійними переміщеннями, контактами з жителями міст і сіл не лише України, а й інших держав, ламав традиційні стереотипи, формував якісно нове світобачення, що ґрунтувалося не лише на суспільній практиці окремого населеного пункту чи регіону, а й на прикладах всеукраїнського і навіть європейського масштабу. Особа, яка довгий час перебувала у козацькому середовищі, залишала його збагаченою життєвим досвідом якісно нового рівня, який багато в чому не відповідав канонам та нормам середньовічного суспільства.

Рубіжною віхою на шляху кардинальної ломки ментально-світоглядних засад, формування національної свідомості українців на зламі середньовіччя і нового часу стали події Української національної революції 1648–1676 рр. З другої половини XVII ст. духовний розвиток

українського суспільства відбувався у нових історичних реаліях, обумовлених створенням і функціонуванням незалежного державного організму, формуванням державної ідеї. Утвердженню (а на окремих етапах збереженню) її основоположних принципів у суспільну практику віднині були підпорядковані всі без винятку національні духовні та культурні формовиявлення. Вплив ідеї національного державотворення позначився на характері і структурній композиції історичних праць і літературно-полемічних трактатів. Основні суспільно-політичні ідеали тогочасної громадсько-політичної думки відбилися у мистецьких творах, в мемуаристиці часів Гетьманщини, позначилися на становленні філософської системи, формуванні суспільно-політичних і морально-естетичних цінностей. Суттєвих зрушень під впливом цих ідеалів зазнали правосвідомість та засади самоврядування.

Спрямованість національно-культурних процесів у другій половині XVII–XVIII ст. на утвердження та закріплення у суспільній свідомості ідей національної самобутності, незалежності власної держави, соціальних ідеалів козацтва покликала до життя своєрідний культурно-світоглядний феномен — українське бароко, просякнуте пофосом боротьби за національне самовизначення.

Разом з тим, в межах означеного хронологічного відрізка часу інтелектуальний розвиток українського суспільства відзначався неоднорідністю та асинхронністю свого протікання у різних географічних регіонах. Динамізм його, викликаний Національною революцією, змінився періодом застою, а пізніше і прямого нівелювання особливостей національного світосприйняття й самосвідомості українців іноетнічними політико-культурними середовищами. Значною мірою цьому сприяла політична розчленованість українських земель (відомо, що після 1660 р. Правобережна Україна знову перейшла під владу Речі Посполитої; в складі іноземних держав (Польща, Молдавське князівство, Угорщина) перебували Галичина, Буковина та Закарпаття). Не менш руйнівний вплив на інтелектуальне середовище Гетьманщини справляли інтеграційні процеси, запроваджувані (поряд з насильницькою імплантацією її після 1654 р. у власні політичні та господарські структури) північним сусідом в духовно-культурній сфері. Паралельно з русифікаторськими заходами російського царату на етнічноукраїнських теренах їх характерним виявом став і інший, не менш симптоматичний процес — з України почався масовий відтік інтелектуальних сил у Росію. Як наслідок — на кінець XVIII ст. Україна фактично втратила роль своєрідної контактної зони між культурою Заходу і Сходу. Разом з тим, випрацювані на зламі епох

самобутність і оригінальність саме українського світосприйняття і способу мислення, досить високі інтелектуальні потенції дозволили українському суспільству посісти важливе місце в світовому цивілізаційно-культурному просторі, що невдовзі знайшло свій якісний вияв у феномені національного Відродження XIX ст.

Означені нами аспекти ментально-свідомісного зрізу духовного життя України кінця XVI–XVIII ст. більшою або меншою мірою присутні на сторінках книги, з якою щойно ознайомився читач. Про її як достоїнства, так і вади судити насамперед йому. Безсумнівним є одне: авторам вдалося переконливо показати, що поряд із світом матеріальної та подієвої історії, історії воєн, подвигів, великих переселень та господарської діяльності народів в не такому вже й далекому минулому в Україні існував й інший, не менш цікавий та важливий для її прогресивного поступу світ — світ інтелектуальний, світ потаємних думок та сподівань людей, їх сподівань та мрій, підсвідомих та свідомо визначених поведінкових вмотивувань й морально-етичних принципів, нарешті ідей, які скеровували дії суспільства.

Розділ І

¹Див., зокрема: Брожик В. Марксистская теория оценки. — М., 1932; Проблема ценности в философии: Сб. статей. — М.; Л., 1996; Дробницкий О. Г. Мир оживших предметов. Проблема ценности в марксистской философии. — М., 1967; Здравомыслов А. Г. Потребности, интересы, ценности. — М., 1986; та ін.

²Тутаринов В. П. Теория ценностей в марксизме. — Л., 1968; Философия и ценностные формы сознания. — М., 1967.

³Образ жизни и ценностные ориентации личности. — Ереван, 1979.

⁴Чивчавадзе Н. З. Культура и ценность. — Тбилиси, 1984.

⁵Ручка А. А. Социальные ценности и нормы. — Киев, 1976.

⁶Философский энциклопедический словарь. — М., 1989. — С. 732.

⁷Там же.

⁸Барг М. А. Эпохи и идеи: Становление историзма. — М., 1987. — С. 4.

⁹Там же. — С. 16.

¹⁰Герасимов И. В. Модернизация России как процесс трансформации ментальности // Русская история: проблемы менталитета. — М., 1994. — С. 10.

¹¹Кравцова Е. М. Соборность — особенность русского менталитета и ее проявление в духовной культуре (1920–1930 гг.) // Там же. — С. 141.

¹²Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. — К., 1998. — С. 38.

¹³Усенко О. Г. К определению понятия «менталитет» // Русская история: проблемы менталитета. — С. 4.

¹⁴Там же.

¹⁵Там же.

¹⁶Большой энциклопедический словарь / Под ред. А. М. Прохорова. — Т. 1. — М., 1991. — С. 794.

¹⁷Див.: Усенко О. Г. Указ. соч. — С. 4–5.

¹⁸Барг М. А. Указ. соч. — С. 15.

¹⁹Див.: Руденко Р. Г. Ціннісні орієнтації Богдана Хмельницького в боротьбі за самовизначення України // Гетьман Богдан Хмельницький і його доба: Матеріали Міжн. наук. конф., присвяченої 400-літтю від дня народження великого гетьмана. 24–25 жовтня 1995 р. — К., 1996. — С. 63.

²⁰Див.: Горячева А. И. О взаимоотношении идеологии и общественной психологии // Вопросы философии. — 1963. — № 11. — С. 58–59; Гуревич А. Я. Некоторые аспекты изучения социальной истории // Вопросы истории. — 1964. — № 1. — С. 52–53.

²¹Гуревич А. Я. Некоторые аспекты изучения социальной истории. — С. 56; Его же. Некоторые нерешенные проблемы социальной структуры феодального общества: Индивид и общество // Средние века. — 1968. — Вып. 31. — С. 73; Его же. К дискуссии о докапиталистических общественных формациях // Вопросы философии. — 1968. — № 2. — С. 128–129.

²²Гуревич А. Я. Некоторые аспекты изучения социальной истории. — С. 56.

²³Там же. — С. 57–59.

²⁴Нагорна Л. П. Назв. праця. — С. 12–13.

²⁵Див.: Политическая культура населения Украины: Результаты социологических исследований. — К., 1993. — С. 3.

²⁶Див.: Блок М. Апология истории или ремесло историка. — М., 1973. — С. 147; Барг М. А. Эпохи и идеи: Становление историзма. — С. 11.

²⁷Барг М. А. Эпохи и идеи. — С. 3.

²⁸Ракитов А. И. Историческое познание: системно-гносеологический аспект. — М., 1982. — С. 9.

²⁹Донченко О. Концепція соціальної психіки суспільства. Стаття друга: соціальні стани та процеси // Філософська і соціологічна думка. — 1994. — № 3–4. — С. 39.

³⁰Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760–1830. — К., 1996. — С. 62.

³¹Большакова А. Ю. Феномен русского менталитета: основные направления и методы исследования // Русская история: проблемы менталитета. — С. 8–9.

³²Пчелов Е. В. Историческое сознание древней Руси и древней Скандинавии в генеалогическом аспекте // Там же. — С. 41.

³³Грачоті С. Українська культура XVII ст. і Європа // Всесвіт. — 1995. — № 3–4. — С. 147–148.

³⁴Левицкая Ю. Е. Формирование национального самосознания на Украине в конце XVI — начале XVII века // Русская история: проблемы менталитета. — С. 59.

³⁵Нічик В. М., Литвинов В. Д., Стратій Я. М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI — початок XVII ст.). — К., 1991. — С. 9.

³⁶Там само. — С. 9–10.

³⁷Там само. — С. 376.

³⁸Див.: Смолій В. А., Гуржій О. І. Як і коли почала формуватися українська нація. — К., 1991. — С. 110.

³⁹Вахабов М. В. От средневековья к вершинам современного прогресса. — М., 1965. — С. 250.

⁴⁰Сас П. М. Реформаційні погляди Івана Вишенського — прояв опозиції пануючій ідеології феодального суспільства // Укр. іст. журн. — 1987. — № 6. — С. 102.

⁴¹Степанков В. Ідея Української держави й Річ Посполита (1648–1660 рр.) // Україна — Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість. — К., 1993. С. 76–87.

⁴²Винокурова С. Масова свідомість у ситуації соціальної кризи: пошук еквівалента втрачених ілюзій // Філософська і соціологічна думка. — 1993. — № 1. — С. 9–10.

⁴³Костомаров Н. Две русские народности // Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. — Т. 1. — СПб., 1863; Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 1. — К., 1931; Т. 9. — Ч. 2. — К., 1937; Його ж. З історії релігійної думки на Україні. — Л., 1925; Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні. — К., 1991; Максимович М. А. Собрание сочинений. — Т. 1. — К., 1876;

Кулиш П. А. История воссоединения Руси. — СПб., 1873–1877; Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII в. — Т. I, вып. 1. — Прага, 1924.; Василенко Н. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя // Киевская старина. — 1894. — № 11, 12; та ін.

⁴⁴Липинський В. Україна на переломі. 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. — Філадельфія, 1991; Його ж. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. — Філадельфія, 1990.

⁴⁵Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. — К., 1991; Його ж. Українська державна думка і Європа. — Львів, 1918.

⁴⁶Кревецький І. Українська державна ідеологія (Історичний нарис) // Громадський вісник. — Львів, 1992. — № 113–117.

⁴⁷Возняк М. Українська національна ідея і державна думка (Історично-філософська стаття) // Громадська думка. — Львів, 1920. — № 27.

⁴⁸Крип'якевич І. П. Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького // Укр. іст. журн. — 1957. — № 1. — С. 94–105; Його ж. Богдан Хмельницький. — К., 1954; Його ж. Історія України. — Львів, 1990. — 520 с.

⁴⁹Шевченко Ф. П. Освободительная война украинского народа 1648–1654 гг. в восприятии общественности славянских стран // Історія, культура, фольклор та етнографія слов'янських народів. — К., 1988. — С. 69–81; Його ж. Історичне минуле в оцінці Б. Хмельницького // Укр. іст. журн. — 1970. — № 12. — С. 126–132; Його ж. Історичне минуле в сприйнятті Богдана Хмельницького // Укр. іст. журн. — 1982. — № 2. — С. 90–100.

⁵⁰Степанков В. С. Социальная политика гетманской администрации в годы освободительной войны украинского народа (1648–1654 гг.) и борьба против нее крестьянства и казацкой гольтибы // История СССР. — 1979. — № 3. — С. 71–84.

⁵¹Смолій В. А. Формування соціальної свідомості учасників народних рухів на Україні (друга половина XVII–XVIII ст.) // Укр. іст. журн. — 1985. — № 6. — С. 31.

⁵²Смолій В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби. Друга половина XVII–XVIII ст. — К., 1985. — 264 с.

⁵³Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyny od schyłku XVI do połowie XVII w. — War., 1985.

⁵⁴Velychenko S. The influence of Historical, Political and Social Ideas on the Politics of Bohdan Khmelnytskyi and the Kassack Officers between 1648 and 1657: Ph. D. diss. — London, 1980.

⁵⁵Див.: Бойко Ю. Професор доктор О. П. Оглоблин як історик духовно-політичного росту козацької України // Український історик. — 1975. — Ч. 1–2.

⁵⁶Стахів М. Вплив Хмельниччини на формацію української нації // В 300-ліття Хмельниччини (1648–1948). — Мюнхен, 1948.

⁵⁷Василенко Н. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя // Киевская старина. — 1894. — № 11. — С. 242.

⁵⁸Див.: Грушевський М. Хмельницький і Хмельниччина // ЗНТШ. — Т. 23–24. — Львів, 1898; Його ж. 3 політичного життя старої України. — К., 1918.

⁵⁹Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції Визвольної війни українського народу XVII ст. — К., 1992. — С. 41.

⁶⁰Там само. — С. 35.

⁶¹Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення. — К., 1999.

⁶²Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — 2-е вид., доп., перероб. — К., 1995. — 623 с.

⁶³Сергійчук В. І. Вплив Хмельниччини на розвиток національної свідомості українського народу // Богдан Хмельницький та його доба (Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана). — К., 1996. — С. 65–68; Руденко Р. Г. Політичні орієнтири Богдана Хмельницького в боротьбі за незалежність України // Там само. — С. 63–65; Соболев П. І. Морально-етичні проблеми Визвольної війни // Там само. — С. 68–70; Щербак В. О. Чинники становлення козацької самосвідомості // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань). — К.; Черкаси, 1995. — С. 93–97; Гуржій О. І. Переяславська угода і українсько-польські стосунки 1654–1657 рр. у сприйнятті народних мас України // Там само. — С. 196–198; та ін.

⁶⁴Смолій В. А. Традиції Визвольної війни 1648–1654 рр. в антифеодальній боротьбі на Україні (друга половина XVII–XVIII ст.) // Укр. іст. журн. — 1991. — № 1. — С. 13–23; Його ж Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // Укр. іст. журн. — 1991. — № 5. — С. 61–72; Степанков В. С. Формування державної ідеї в Українській козацькій республіці (1648–1676 рр.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Других Всеукраїнських історичних читань). — Черкаси, 1992. — С. 31–34; Верба І. В. Ідея спадковості влади в Українській козацькій державі (друга половина XVII–XVIII ст.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Республіканських історичних читань). — К., 1991. — С. 79–84; Степанков В. С. Богдан Хмельницький і проблема соборності Української держави (1648–1657 рр.) // Богдан Хмельницький та його доба. — К., 1996. — С. 20–25; Його ж. Ідея Української держави й Річ Посполита (1648–1660 рр.) // Україна — Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість. — К., 1993. — С. 76–87; Його ж. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) // Укр. іст. журн. — 1995. — № 4. — С. 14–33; та ін.

⁶⁵Яковенко Н. Між правдою та славою (Не зовсім ювілейні роздуми до ювілею Богдана Хмельницького) // Сучасність. — 1995. — № 12. — С. 68.

⁶⁶Там само. — С. 70.

⁶⁷Яковенко Н. Розтягний світ: культура України-Руси в переддень Хмельниччини // Сучасність. — 1994. — № 10. — С. 70

⁶⁸Див., наприклад: Горошко С. В. Структура і світогляд українського суспільства на початковому етапі Визвольної війни // Богдан Хмельницький та його доба. — С. 119–121.

⁶⁹Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці // Жовтень. — 1969. — № 4; Дмитриев М. Ф. Влияние Реформации на общественную мысль украинско-белорусских земель Речи Посполитой во второй половине XVI — первой половине XVII в. // Отечественная общественная мысль эпохи Средневековья. — К., 1988; Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVII ст. — К., 1966; Савич А. Нариси з історії культурних рухів на Україні та Білорусі в XVI–XVIII в. — К., 1929; та ін.

⁷⁰Нічик В. М., Литвинов В. Д., Стратій Я. М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI — початок XVII ст.). — К., 1990; Паславська І. В. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI — першій треті XVII ст. — К., 1984; Філософія Відродження на Україні. — К., 1990; та ін.

⁷¹Жаборюк А. А. Український живопис доби середньовіччя. — К., 1978; Жолтовський П. М. Художнє життя на Україні в XVI–XVIII ст. — К., 1983; Мистецтво козацької України. — К., 1992; та ін.

⁷²Див., наприклад: Дашкевич Я. Національна самосвідомість українців на зламі XVI–XVII ст. // Сучасність. — 1992. — № 3; та ін.

⁷³Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції Визвольної війни українського народу XVII ст. — С. 34.

⁷⁴Степанков В. Ідея Української держави й Річ Посполита (1648–1660 рр.). — С. 78.

⁷⁵Сергієнко П. П. Соборна Україна: від ідеї до життя. — К., 1993. — С. 3.

⁷⁶Максимович М. А. Собрание сочинений. — Т. 1. — К., 1876. — С. 564.

⁷⁷Корновенко С. В. Українська козацька держава другої половини XVII ст.: відроджена сила традицій // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань). — К., Черкаси, 1995. — С. 193.

⁷⁸Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні. — К., 1991. — С. 194.

⁷⁹Смолій В. А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті. — С. 69.

⁸⁰Смолій В. А. Формування соціальної свідомості учасників народних рухів на Україні. — С. 31–32.

⁸¹Смолій В. А. Традиції Визвольної війни 1648–1654 рр. в антифеодальній боротьбі на Україні. — С. 14.

⁸²Сироткін В. М. Общинні поземельні відносини у звичаєвому праві Лівобережної України (друга половина XVII–XVIII ст.) // Укр. іст. журн. — 1987. — № 6. — С. 115.

⁸³Смолій В. А. Формування соціальної свідомості учасників народних рухів на Україні. — С. 32.

⁸⁴Борисенко В. Україна середини XVII ст. у спогадах сучасників // Київська старовина. — 1995. — № 4. — С. 43.

⁸⁵Смолій В. А. Формування соціальної свідомості учасників народних рухів на Україні. — С. 33.

⁸⁶Крип'якевич І. П. Історія України. — Львів, 1990. — С. 238.

⁸⁷Крип'якевич І. П. Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького // Укр. іст. журн. — 1958. — № 1. — С. 102.

⁸⁸Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — С. 597.

⁸⁹Барг М. А. Эпохи и идеи: Становление историзма. — С. 3.

⁹⁰Там же. — С. 6.

⁹¹Там же. — С. 11.

⁹²Блок М. Апология истории или ремесло историка. — М., 1973. — С. 147.

⁹³Ракитов А. И. Историческое познание: Системно-гносеологический подход. — М., 1982. — С. 11

⁹⁴Шевченко Ф. Історичне минуле у сприйнятті Б. Хмельницького // Доба Богдана Хмельницького: Зб. наук. праць. — К., 1995. — С. 94–108.

⁹⁵Полное собрание русских летописей. — Т. II. — СПб., 1845. — С. 30.

⁹⁶Паславський І. В. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI — першій третині XVII ст. — К., 1984. — С. 106–124.

⁹⁷Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. Державна школа: історія, політологія, право. — К., 1996. — С. 19.

⁹⁸Там само. — С. 21.

⁹⁹Заремба С. З. Воз'єднання України з Росією у висвітленні українських літописців другої половини XVII — першої половини XVIII ст. // Укр. іст. журн. — 1978. — № 10. — С. 44.

¹⁰⁰Там само. — С. 45.

¹⁰¹Величенко С. Володарі і козаки: замітки до проблеми легітимності і тягlosti в українській історіографії XVII–XVIII ст. // Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей — Т. 1. — К., 1992. — С. 121.

¹⁰²Трофимчук О. Літературний текст бароко як відображення світогляду доби // Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей. — Т. 2. — К., 1993. — С. 108.

¹⁰³Гуржій О. І. Право в Українській козацькій державі (друга половина XVII–XVIII ст.). — К., 1994. — С. 6.

¹⁰⁴Там само.

¹⁰⁵Історія філософії на Україні. — Т. 1. — К., 1987. — С. 309.

¹⁰⁶Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — К., 1954. — С. 114.

¹⁰⁷Сисин Ф. Хмельниччина та її роль у утворенні модерної української нації // Укр. іст. журн. — 1995. — № 4. — С. 71.

¹⁰⁸Саган О. Н. Українське православ'я — концентрований вираз самобутнього державного і духовного розвитку українського народу // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Других Всеукраїнських історичних читань). — К.; Черкаси, 1992. — С. 49–50.

¹⁰⁹Трофимчук О. Літературний текст бароко як відображення світогляду доби. — С. 112.

¹¹⁰Плохій С. М. До історії формування політичного секуляризму на Україні (Богдан Хмельницький і Сільвестр Косов) // Секуляризація духовного життя на Україні в епоху гуманізму і Реформації: 36. наук. праць. — К., 1991. — С. 76–91.

¹¹¹Там само. — С. 11.

¹¹²Історія філософії на Україні. — Т. 1. — К., 1987. — С. 308.

¹¹³Філософія Відродження на Україні. — К., 1990. — С. 208.

¹¹⁴Історія філософії на Україні. — С. 215.

¹¹⁵Ничик В. М. Роль Києво-Могилянської академії в розвитку отечественной філософії // Філософська думка в Києві. — К., 1982. — С. 109.

¹¹⁶Філософія Відродження на Україні. — С. 298.

¹¹⁷Трофимчук О. Літературний текст бароко як відображення світогляду доби. — С. 106.

¹¹⁸Українська література в загальнослов'янському і світовому літературному контексті. — Т. 1. — К., 1987. — С. 71.

¹¹⁹Крекотень В. І. Тема науки в барочній українській поезії 30-х років XVII століття // Барокко в слов'янських культурах. — М., 1982. — С. 275.

¹²⁰Наливайко Д. С. Українське літературне барокко в європейському контексті // Українське літературне барокко. — К., 1987. — С. 55.

¹²¹Українська література XVII ст. — К., 1987. — С. 280.

¹²²Гуржій О. Про деякі оцінки політичної й військової діяльності Богдана Хмельницького в історичних піснях та думках українського народу // Доба Богдана Хмельницького. — К., 1995. — С. 165, 166

¹²³Лімборський І. Феномен «маленької людини» в українській культурі XVII — початку XVIII ст. // Вісник НАН України. — 1994. — № 78. — С. 103.

¹²⁴Філософія Відродження на Україні. — С. 267.

¹²⁵Мистецтво і духовне збагачення суспільства. — К., 1991. — С. 4

¹²⁶Там само. — С. 3.

¹²⁷Див.: Смирнов Р. И. Рисунки Киева 1651 года по копиям их конца XVIII века // Труды тринадцатого археологического съезда в Екатеринославе. — Т. II. — М., 1908. — С. 310, 311; Жолтовський П. М. Визвольна боротьба українського народу в пам'ятках мистецтва XVI–XVIII ст. — К., 1958. — С. 34–36.

¹²⁸Див.: Білецький П. Український портретний живопис XVII–XVIII ст.: Проблема становлення і розвитку. — К., 1969; Его же. Украинская портретная живопись XVII–XVIII ст. — М., 1981.

¹²⁹Овсійчук В. А. Українське мистецтво другої половини XVI — першої половини XVIII ст.: Гуманістичні та визвольні ідеї. — К., 1985. — С. 7, 182.

¹³⁰Жолтовський П. М. Монументальний живопис на Україні XVII–XVIII ст. — К., 1988. — С. 55.

¹³¹Трофимчук О. Літературний текст бароко як відображення світогляду доби — С. 112.

¹³²Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским. — М., 1892. — С. 47–48.

¹³³Див.: Петров Н. И. Об упорядоченной стенописи великой церкви Киево-Печерской Лавры // Труды Киевской духовной академии. — Вып. 5. — 1900. — С. 58, 59, 69; Нарис історії архітектури Української РСР. — К., 1965. — С. 123; Жолтовський П. М. Монументальний живопис на Україні XVII–XVIII ст. — С. 15–116; та ін.

¹³⁴Українське бароко та європейський контекст. — К., 1991. — С. 10.

¹³⁵Там само. — С. 11.

¹³⁶Сидор О. Ф. Бароко в українському живописі // Українське бароко та європейський контекст. — С. 175.

¹³⁷Степовик Д. В. Система тропів в українському бароко // Там само. — С. 193.

¹³⁸Грушевський М. З політичного життя старої України. — К., 1918. — С. 82.

¹³⁹Марченко М. Боротьба Росії і Польщі за Україну (1654–1664 рр.). — К., 1941. — С. 23.

¹⁴⁰Грушевський М. Назв. праця. — С. 82.

¹⁴¹Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. — К., 1995. — С. 48.

¹⁴²Там само. — С. 57.

¹⁴³Там само.

¹⁴⁴Грушевський М. Назв. праця. — С. 82.

¹⁴⁵Див. наприклад: Возняк М. Українська національна ідея і державна думка (історично-філософська стаття) // Громадська думка. — Львів, 1920. — № 37; Донцов Д. Українська державна думка і Європа. — Львів, 1918; Українська ідея: історичний нарис. — К., 1995; та ін.

¹⁴⁶Лук М. Національна ідея в духовній культурі України середини XIX — початку XX століття (філософський аналіз) // Філософська і соціологічна думка. — 1995. — № 1–2. — С. 245.

¹⁴⁷Українська ідея: історичний нарис. — К., 1995. — С. 3–4.

¹⁴⁸Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997. — 367 с.

¹⁴⁹Там само. — С. 314.

¹⁵⁰Грицак Я. Й. До генези ідеї політичної самостійності України // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 1. — К., 1992. — С. 121.

¹⁵¹Див.: Степанков В. С. Формування державної ідеї в Українській козацькій республіці (1648–1676 рр.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Других Всеукраїнських історичних читань). — Черкаси, 1992. — С. 39.

¹⁵²Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. — С. 34.

¹⁵³Парыгин Б. Д. Социальное настроение как объект исторической науки // История и психология. — М., 1971. — С. 99.

¹⁵⁴Степанков В. С. Українська держава у середині XVII століття: проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648–1657 роки): Автореф. дис. ... докт. іст. наук. — К., 1993. — С. 62.

¹⁵⁵Степанков В. С. Формування державної ідеї в українській козацькій республіці. — С. 33.

¹⁵⁶Крип'якевич І. П. Історія України. — Львів, 1990. — С. 238.

¹⁵⁷Див.: Українська ідея: історичний нарис. — С. 40.

¹⁵⁸Там само.

¹⁵⁹Крип'якевич І. П. Історія України. — С. 242.

¹⁶⁰Панащенко В. В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.). — К., 1995. — С. 81–82.

¹⁶¹Струкевич О. К. Політикокультурні орієнтації козацької старшини Гетьманщини середини XVIII ст. у загальноєвропейському контексті // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань). — Кн. 1. — К.; Черкаси, 1997. — С. 134–146.

¹⁶²Там само. — С. 135.

¹⁶³Там само. — С. 136.

¹⁶⁴Там само. — С. 137.

¹⁶⁵Там само. — С. 138.

¹⁶⁶Там само. — С. 142–145.

¹⁶⁷Там само. — С. 139.

¹⁶⁸Там само. — С. 142.

¹⁶⁹Там само. — С. 135.

¹⁷⁰Там само. — С. 146.

¹⁷¹Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. — С. 63.

¹⁷²Там само. — С. 64.

¹⁷³Там само.

¹⁷⁴Там само. — С. 66.

¹⁷⁵Див.: Демкович-Добрянський М. Україна — Росія. — Львів; Краків; Париж, 1993. — С. 29–35.

¹⁷⁶Там само. — С. 208.

¹⁷⁷Феденко П. Вплив історії на український народний характер. — Прага, 1942. — С. 6–8.

¹⁷⁸Там само. — С. 10.

¹⁷⁹Когут З. Назв. праця. — С. 226.

¹⁸⁰Див.: Торбаков И. Б. Украинцы глазами русских в XVII–XVIII вв. // Русская история: проблемы менталитета. — С. 66.

¹⁸¹Див.: Ключевский В. О. Курс русской истории // Ключевский В. О. Сочинения: В 8-ми т. — Т. 3. — М., 1956–1959. — С. 118; Торбаков И. Б. Указ. соч.

¹⁸²Торбаков И. Б. Указ. соч. — С. 66.

¹⁸³Демкович-Добрянський М. Назв. праця. — С. 92, 93.

- ¹⁸⁴Там само. — С. 94.
- ¹⁸⁵Крип'якевич І. П. Назв. праця. — С. 249.
- ¹⁸⁶Див.: Плохій С. М. До історії формування політичного секуляризму на Україні. — С. 89, 91.
- ¹⁸⁷Криса Б. С. Українська поезія XVII–XVIII ст. як результат секуляризаційного процесу // Секуляризація життя на Україні в епоху гуманізму і Реформації. — С. 93.
- ¹⁸⁸Там само. — С. 99.
- ¹⁸⁹Там само. — С. 100.
- ¹⁹⁰Там само. — С. 101.
- ¹⁹¹Ничик В. М. Роль Киево-Могилянської академії в розвитку отечественной философии // Философская мысль в Киеве. — К., 1982; Історія філософії на Україні. — Т. 1; та ін.
- ¹⁹²Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія. — К., 1981. — С. 219.
- ¹⁹³Історія філософії на Україні. — Т. 1. — С. 301.
- ¹⁹⁴Там само. — С. 306.
- ¹⁹⁵Довга Л. До питання про барокову ментальність українців // *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей.* — Т. 1. — С. 105.
- ¹⁹⁶Там само. — С. 116.
- ¹⁹⁷Див.: Грушевський М. Об украинской историографии XVIII ст. Несколько соображений // Известия АН СССР. — Ч. IV. — М., 1934. — С. 215–233.
- ¹⁹⁸Сухий О. Традиції козацтва в українській історичній літературі XVIII ст. // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів / Матеріали Другої Польсько-Української Наукової Зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995 р.). — Львів; Люблін, 1996. — С. 145.
- ¹⁹⁹Там само. — С. 152.
- ²⁰⁰Величенко С. Володарі і козаки: замітки до проблеми легітимності в українській історіографії XVII–XVIII ст. // *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей.* — Т. 1. — С. 117.
- ²⁰¹Сисин Ф. Поняття нації в українській історіографії 1620–1690 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 1. — К., 1992. — С. 75.
- ²⁰²Див.: Грушевський М. Об украинской историографии XVIII ст... — С. 215–233.
- ²⁰³Трофимчук О. Літературний текст бароко як відображення світогляду доби. — С. 108.
- ²⁰⁴Там само. — С. 112.
- ²⁰⁵Когут З. Назв. праця. — С. 281.
- ²⁰⁶Див.: Донченко О. Концепції соціальної психіки суспільства // Філософська і соціологічна думка. — 1994. — № 1–2. — С. 118–158.
- ²⁰⁷Там само. — С. 139.
- ²⁰⁸Там само. — С. 144.
- ²⁰⁹Там само. — С. 154.

Розділ II

- ¹Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. — Т. 1. — Киев, 1898. — С. 328.

²Степанков В. С. Социальная политика гетманской администрации в годы Освободительной войны украинского народа (1648–1654 гг.) и борьба против нее крестьянства и казачьей гольтыбы // История СССР. — 1979. — № 3. — С. 74.

³Там же.

⁴Документи Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.). — К., 1961. — С. 54, 56, 57.

⁵Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. — Т. 2. — М., 1953. — С. 117–118.

⁶Лазаревский А. М. Обзорение Румянцевской описи Малороссии (Полки Киевский и Нежинский). — Вып. 2. — Чернигов, 1967. — С. 211, 248, 251.

⁷Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДА України). — Ф. 57. — Оп. 1. — Спр. 217. — Арк. 31.

⁸Там само. — Ф. 57. — Оп. 1. — Спр. 217. — Арк. 27, 37, 135.

⁹Лазаревский А. М. Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.) — Киев, 1908. — С. 18–19.

¹⁰Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР). — Т. 2. — СПб., 1879. — С. 765.

¹¹Там же. — Т. 10. — СПб., 1878. — С. 447.

¹²Там же. — С. 450.

¹³Гуржий А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. — Киев, 1986. — С. 27, 28.

¹⁴Цит. за: Путро А. И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. — Киев, 1988. — С. 83.

¹⁵Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения уложения. — Киев, 1889. — С. 142, 166.

¹⁶Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ) — Т. 10. — СПб., 1830. — С. 961.

¹⁷Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. — Харьков, 1964. — С. 372, 373.

¹⁸Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — К., 1986. — С. 205.

¹⁹Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Український архів. — Т. 1. — К., 1929. — С. 462, 474; Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка. 1729–1730 гг. — Чернигов, 1901. — С. 25, 29, 48.

²⁰ПСЗ. — Т. 21. — СПб., 1830. — № 15724.

²¹Летопись Григория Грабянки. — Киев, 1854. — С. 239–240.

²²Архив ЮЗР. — Ч. 2. — Т. 3. — Киев, 1910. — С. 358.

²³Герасименко М. П. Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства. — К., 1959; Шульга І. Г. Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст. — Ужгород, 1962.

Розділ III

¹Гуревич А. Я. Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе. — М., 1970. — С. 24.

²Там же.

³Гуревич А. Я. Некоторые нерешенные проблемы социальной структуры феодального общества: Индивид и общество // Средние века (далее — СВ). — 1968. — Вып. 31. — С. 72.

⁴Там же. — С. 73.

⁵Блок М. Апология истории или ремесло историка. — М., 1973. — С. 106.

⁶Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993. — С. 7.

⁷Там само.

⁸Мишко Д. І. Соціально-економічні умови формування української народності: (становище селян і антифеодальні рухи на Україні в XV — першій половині XVI ст.). — К., 1963; Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст. — К., 1963; Історія селянства Української РСР. — Т. 1. — К., 1967. — С. 66–137; Історія Української ССР. — Т. 2. — К., 1982. — С. 84–96, 267–283; Українська народність. Нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. — К., 1990. — С. 110–121.

⁹Історія крістьянства ССР. — Т. 2. — М., 1990. — С. 505.

¹⁰Гуревич А. Я. Некоторые аспекты изучения социальной истории // Вопросы истории (далее — ВИ). — 1964. — № 10. — С. 68.

¹¹Сидорова Н. А. Очерки по истории ранней городской культуры во Франции. — М., 1953; Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. — М., 1965; Гуревич А. Я. Проблемы средневековой народной культуры. — М., 1981; Manselli R. La religion populaire au moyen age. — Paris, 1975; Le Goff. Pour un autre moyen age. — Paris, 1977; Dudy G. Lestros ordres ou l'imaginaire du feodalisme. — Paris, 1978.

¹²Любавский М. К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Литовского статута. — М., 1892. — С. 308.

¹³Его же. Очерки истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. — М., 1910. — С. 106.

¹⁴Статут 1529 г.: Материалы // Временник императорского московского общества истории и древностей российских. — Кн. 19. — М., 1854. — С. 45, 75.

¹⁵Русская историческая библиотека (далее — РИБ). — Т. 30. — Юрьев, 1914. — С. 510.

¹⁶Див.: Гурбик А. Аграрна реформа в Україні XVI ст. — К., 1997. — 64 с.

¹⁷РИБ. — Т. 30. — С. 603.

¹⁸Будовниц И. У. Монастыри на Руси и борьба с ними крестьян. — М., 1966. — С. 114–117, 133–136; Горский А. Д. Борьба крестьян за землю на Руси в XV — начале XVI в. — М., 1974. — С. 128–150; Конокотин А. В. Борьба за общинные земли во французской деревне XII–XIV вв. // СВ. — 1957. — Вып. 10; Авдеева К. Д. Огораживания общинных земель в Англии XIII в. // СВ. — 1955. — Вып. 6. — С. 144–150; Гутнова Е. В. Классовая борьба и общественное сознание крестьянства в средневековой Западной Европе. — М., 1984. — С. 304–307.

¹⁹Див.: Гурбик А. О. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волесть, дворище, село, сябринна спілка). — К., 1998. — С. 187–204.

²⁰Жизнь князя А. М. Курбского в Литве и на Волыни. — Т. 2. — К., 1849. — С. 142–155; Хилтон Р. Крестьянские движения в Англии до 1381 г. // СВ. — 1955. — Вып. 7; Горский А. Д. Указ. соч. — С. 169–176; Bloch M. From the Royal Court to the Court of Rome // Change in Medieval Society. — N. Y., 1965.

²¹Косминский Е. А. Исследования по аграрной истории Англии в XIII в. — М., 1947. — С. 400–417; Смирин М. М. Очерки истории политической борьбы в Германии. — М., 1952. — С. 368; Гутнова Е. В. Возникновение английского парламента. — М., 1960. — С. 126–137; Барг М. А. Исследования по истории английского феодализма. — М., 1963. — С. 354–363.

²²Швейковская Е. Н. Наследование и формирование ментальности в дореформенной России // Русская история: проблемы менталитета. — М., 1994. — С. 23–26.

²³Історіографію проблеми див.: Похилевич Д. Л. Изменение правового положения крестьян Великого княжества Литовского в XVI веке / Наукові записки ЛДУ ім. І. Франка: Серія історична. — 1953. — Т. XXV; Его же. Право крестьян Белоруссии, Литвы и Украины на землю и выход в XV–XVI веках // ВИ. — 1973. — № 12; Юргинис Ю. М. Изменения в аграрном строе Литвы в эпоху феодализма // ВИ. — 1976. — № 9.

²⁴Акты, относящиеся к истории Западной России. — Т. 1. — СПб., 1846. — С. 61; Т. 2. — СПб., 1851. — С. 30; Любавский М. К. Очерки... — Приложение. — С. 387.

²⁵Архив Юго-Западной России (далее — Архив ЮЗР). — Ч. 7. — Т. 1. — С. 609; Ч. 8. — Т. 5. — С. 44.

²⁶Похилевич Д. Л. Изменение... — С. 165.

²⁷Архив ЮЗР. — Ч. VI. — Т. 1. — К., 1876. — С. 117–126; 171–174.

²⁸Там же. — С. 67–69, 179–186, 205–207.

²⁹Див.: Гурбик А. О. Типологізація селянського сімейного ладу в Україні XIV–XVI ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: (Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань). — К.; Черкаси, 1995. — С. 88–90; Типологія української середньовічної сім'ї в контексті еволюції територіальної громади XIV–XVI ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: 36. наук. праць. — Число 4. — Ч. 2. — К., 2000. — С. 415–431.

³⁰Історіографію проблеми та огляд джерел див.: Праці комісії для вивчення історії західноруського та українського права (далі — Праці комісії). — Вип. 4. — К., 1928. — С. 3–33; Гурбик А. О. Копні суди на українських землях в XIV–XVI ст. // Укр. іст. журн. — 1990. — 10. — С. 110–111; Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні–Русі XVI–XVIII ст. // Праці комісії. — Вип. 4.

³¹Праці комісії. — Вип. 4. — С. 6.

³²Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею (далее — Акты ВАК). — Т. 17. — Вильно, 1889. — С. 166.

³³ЦДІА України. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 10.

³⁴Акты ВАК. — Т. 18. — Вильно, 1891. — С. 465.

³⁵Иванишев Н. О древних сельских общинах в Юго-Западной России. — К., 1863. — Приложение. — 2. — С. 40.

³⁶Акты о копных и панских судах. — Т. 1. — К., 1897. — С. 417–426.

³⁷Там же. — С. 224.

³⁸Там же. — С. 225.

³⁹Яковлів А. Українське право // Українська культура: Лекції за ред. Дмитра Антоновича. — К., 1993. — С. 230–236.

⁴⁰Там само.

Розділ IV

¹Мицик Ю. Із листування українських письменників-полемістів 1621–1624 років // ЗНТШ. — Т. 225. — Львів, 1993. — С. 337.

²Яковенко Н. Шляхта в козацькій революції середини XVII ст. (полемічні зауваги до схеми В'ячеслава Липинського) // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали Другої польсько-української наукової зустрічі. — Львів; Люблін, 1996. — С. 25.

³Michałowski J. Księga pamiętnicza. — Kraków, 1864. — S. 48

⁴Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — К., 1998. — С. 74–82.

⁵Мицик Ю. А. Деякі документи до історії козацтва першої половини XVII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань). — Кн. 1. — К.; Черкаси, 1997. — С. 33.

⁶Сас П. М. Ідейні вектори політичної культури українського козацтва напередодні Визвольної війни середини XVII ст. // Богдан Хмельницький та його доба. — К., 1996. — С. 35–37; Його ж. Політична культура українського суспільства... — С. 158.

⁷Яковенко Н. Назв. праця. — С. 24.

⁸Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Укр. іст. журн. — 1995. — № 4. — С. 68.

⁹Цит. за: Мироненко О. М. та ін. Українське державотворення. Невитребуваний потенціал. Словник-довідник. — К., 1997. — С. 141.

¹⁰Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — Чернігів, 1996. — С. 71–72, 180; Мицик Ю. А. Джерела до вивчення історії антифеодальної та визвольної боротьби українського народу наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. у фондах архівів ПНР // Архіви України. — 1986. — № 5. — С. 56.

¹¹Леп'явко С. Назв. праця. — С. 174–176, 181–182; Сас П. М. Політична культура українського суспільства... — С. 223–234, 270–280.

¹²Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VIII. — Ч. 1. — К., 1995. — С. 73; Щербак В. О. Формування козацького стану в Україні (друга половина XVI — середина XVII ст.) — К., 1997. — С. 139; Воссоєдинение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. — Т. 1. — М., 1953. — С. 129

¹³Сас П. М. Ідейні вектори політичної культури українського козацтва.. — С. 36–37.

¹⁴Nowak-Dtużewski J. Okolicznosciowa poezja polityczna w Polsce. Dwaj mtodsi Wazowie. — Warszawa, 1972. — S. 57.

¹⁵Сас П. М. Політична культура українського суспільства... — С. 109.

¹⁶Мицик Ю. А. Нові дані до біографії Петра Конашевича (Сагайдачного) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Просфони́ма. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. — Львів, 1998. — С. 416.

¹⁷Національна бібліотека України ім. Вернадського (далі — НБ). ІР. — Ф. II, 13402. — Арк. 186; Цит. за: Мицик Ю. Нові дані до біографії Петра Конашевича... — С. 416.

¹⁸Мицик Ю. Нові дані до біографії Петра Конашевича... — С. 420.

¹⁹Бібліотека музею Чарторийських (далі — БМЧ) (Краків). ВР. — № 143. — Арк. 685; Бібліотека Національна (далі — БН) (Варшава). ВМФ. — № 6691; Воссоєдинение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 15–16; Ковальський Н. П., Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI–XVII вв. — Днепропетровск, 1984. — С. 48.

²⁰БМЧ. ВР. — № 142. — Арк. 165–166, 169, 203; БН. ВМФ. — № 6713; № 143. — Арк. 744, 752–754; Архів головний актів давніх (далі — АГАД) (Варшава). — Ф. 553. — Від. II. — Кн. 14. — Арк. 116.

²¹Воссоєдинение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 30.

²²Документы об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. — К., 1965. — С. 90, 96; Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce 1647–1656. — Т. 3. — Warszawa, 1980. — S. 94–95, 103.

- ²³БМЧ. ВР. — № 142. — Арк. 680 Т. 23–24; Франко І. Хмельнищина 1648–1649 років у сучасних віршах // ЗНТШ. — Т. 23–24. — Львів, 1898. — С. 18, 20.
- ²⁴Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво: 36. статей — К., 1998. — С. 308, 310.
- ²⁵БМЧ. ВР. — № 142. — Арк. 543, 545; № 143. — Арк. 27; Бібліотека Польської академії наук (далі — БПАН) (Краків). ВР. — № 1062. — Арк. 276 (1): БН. ВМФ. — № 41744; Мицик Ю. А., Цибульський В. І. Волинь в роки Визвольної війни українського народу XVII століття. Документи і матеріали. — Рівне, 1999. — С. 12.
- ²⁶Michałowski J. Op. cit. — S. 183.
- ²⁷Цит. за: Липинський В. Твори: Участь шляхти у Великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. — Т. 2. — Філадельфія (Пенсильванія), 1980. — С. 145.
- ²⁸БМЧ. ВР. — № 2576. — Арк. 270: БН. ВМФ. — № 11013; Львівська наукова бібліотека НАН України ім. В. Стефаника (далі — ЛНБ). ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 225/І. — Арк. 121(1), 126(1); Мицик Ю. А., Цибульський В. І. Назв. праця — С. 19.
- ²⁹Документи Богдана Хмельницького (1648–1657). — К., 1961. — С. 64.
- ³⁰Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 79; Документы об Освободительной войне украинского народа. — С. 151, 153.
- ³¹Томашівський С. Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину (Два місяці української політики 1648 р.). — Львів, 1914. — С. 8–9.
- ³²ЦДІА України. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. 67. — Арк. 1; Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 130; Липинський В. Твори: Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. — Т. 3. — Філадельфія, 1991. — С. 19.
- ³³БМЧ. ВР. — № 143. — Арк. 476–477; ЛНБ. ВР. — Ф. 4. — Спр. Баворовських № 1321/11. — Арк. 183–184 (1); Федорук Я. Універсали та листи Богдана Хмельницького (11 документів) // Україна модерна. — Число 1. — Львів, 1996. — С. 137.
- ³⁴Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 130.
- ³⁵Цит. за: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — Вид. друге, випр. і доп. — Львів, 1990. — С. 226.
- ³⁶Заборовский Л. В. Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40-х — 80-х гг. XVII в. Документы. Исследования. Источники времени гетманства Б. Хмельницкого. — Ч. 1. — М., 1998. — С. 28–29.
- ³⁷Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 118.
- ³⁸Там же. — С. 117, 118; Грушевський М. Історія України–Руси. — Т. VIII. — Ч. 3. — К., 1995. — С. 145 (посилання № 1).
- ³⁹Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 158.
- ⁴⁰Грушевський М. Історія України–Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — К., 1997. — С. 1493, 1494.
- ⁴¹Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 152.
- ⁴²Там же. — С. 154.
- ⁴³ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 189/ІІ. — Арк. 264; № 3282/ІІ. — Арк. 58(1).
- ⁴⁴Грушевський М. На історичні теми. «Мазепинство» і «Богданівство» // Київська старовина. — 1995. — № 6. — С. 4, 5.

- ⁴⁵Толочко П. П. Від Русі до України // Від Русі до України. Вибрані науково-популярні, критичні та публіцистичні праці. — К., 1997. — С. 27–28.
- ⁴⁶Певчук В. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення. — К., 1995. — С. 93.
- ⁴⁷Ковальський Н. П., Мышук Ю. А. Анализ архивных источников... — С. 76.
- ⁴⁸Матях В. Система ціннісних орієнтацій в суспільній ментальності України-Гетьманщини: орієнтовні напрями дослідження // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань). — Кн. 1. — С. 78.
- ⁴⁹БМЧ. ВР. — № 144. — Арк. 682; БН. ВМФ. — № 6719.
- ⁵⁰ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 189/II. — Арк. 245.
- ⁵¹Документи об Освободительной войне украинского народа. — С. 232.
- ⁵²Бібліотека Ягеллонського університету (далі — БЯУ) (Краків) ВР. — № 5. — Арк. 863; БН. ВМФ. — № 2054.
- ⁵³БПАН. ВР. — № 2253. — Арк. 65(1); БН. ВМФ. — № 31187.
- ⁵⁴Липинський В. Україна на переломі... — С. 117–120.
- ⁵⁵Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 118; Мицик Ю. Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації // Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження Великого гетьмана). Зб. наук. праць. — К., 1995. — С. 29.
- ⁵⁶Плохій С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // Mediaevalia Ukrainica: Ментальність та історія ідей. — Т. 3. — К., 1995. — С. 101–102.
- ⁵⁷Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 117–119; Мицик Ю. Три листи до історії Хмельниччини з архівосховищ Польщі // Доба Богдана Хмельницького... — С. 269.
- ⁵⁸ЦДІА України. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. 194. — Арк. 44.
- ⁵⁹АГАД. — Ф. 553. — Від. II. — Кн. 18. — Арк. 70; ДОВ. — С. 355.
- ⁶⁰ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 2286/II. — Арк. 154; НБ. ІР. — Ф. II, 13698. — Арк. 10.
- ⁶¹Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР). — Т. 3. — СПб., 1862. — С. 408.
- ⁶²АГАД. — Ф. 553. — Від. II. — Кн. 18. — Арк. 44; ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 225/II. — Арк. 321(1).
- ⁶³Воссоединение Украины с Россией. — Т. 3. — С. 25.
- ⁶⁴Плохій С. Назв. праця. — С. 96.
- ⁶⁵Дашкевич Я. Клан Хмельницького — легенда чи дійсність? // Україна в минулому. — Вип. 2. — К.; Львів, 1992. — С. 78–92.
- ⁶⁶Архив Юго-Западной России (далі — Архив ЮЗР). — Т. VI. — Ч. 3. — К., 1908. — С. 48.
- ⁶⁷БМЧ. ВР. — № 143. — Арк. 487; Акты ЮЗР. — Т. X. — СПб., 1878. — С. 442; Документи Богдана Хмельницького. — С. 325; Федорук Я. Назв. праця. — С. 139.
- ⁶⁸Стороженко І. Реформування Запорізької Січі Хмельницьким // Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. — Острог; Нью-Йорк, 1999. — С. 504.
- ⁶⁹Документи Богдана Хмельницького. — С. 195–196, 202.
- ⁷⁰Там само. — С. 196.
- ⁷¹Архив ЮЗР. — Т. VI. — Ч. 3. — С. 19; Документи об Освободительной войне украинского народа. — С. 416, 481.

- ⁷²Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. — К., 1994. — С. 274.
- ⁷³БПАН (Курнік). — ВР. — № 353. — Арк. 20–26; БН. ВМФ. — № 2641; БМЧ. ВР. — № 147. — Арк. 184–188, 293–297; БН. ВМФ. — № 6525.
- ⁷⁴Воссоединение Украины с Россией. — Т. 3. — С. 560–570, 572.
- ⁷⁵Документи Богдана Хмельницького. — С. 316, 318, 319, 320; Толочко П. П. Назв. праця. — С. 27–28.
- ⁷⁶Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — К., 1997. — С. 1132–1135; Jronski S. Historia belli cosacico-polonici. — Pestini, 1789. — P. 238–239.
- ⁷⁷Архив ЮЗР. — Т. VI. — Ч. 3. — С. 297; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 1307; Kubala L. Wojna brandenburska i najard Rakoczego w roku 1657. — Lwów (S. a.). — S. 129, 144–145.
- ⁷⁸Архив ЮЗР. — Т. VI. — Ч. 3. — С. 205; Документи Богдана Хмельницького. — С. 457; Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657. — К., 1998. — С. 152–153, 157, 173, 204.
- ⁷⁹Франко І. Назв. праця. — С. 24–25; Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1955. — С. 93, 102–105, 110, 119.
- ⁸⁰Акты ЮЗР. — Т. XI. — СПб., 1879. — Приложение. — С. 764.
- ⁸¹Ковальський Н. П., Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников... — С. 36.
- ⁸²БМЧ. ВР. — № 1656. — Арк. 211; БН. ВМФ. — № 16460.
- ⁸³Там само. — № 1657. — Арк. 153; БН. ВМФ. — № 9163; Документи Богдана Хмельницького. — С. 67, 96–97, 182, 629, 630; Мыцык Ю. А. Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 годов. — Днепропетровск, 1983. — С. 24–25.
- ⁸⁴АГАД. — Ф. 3. — № 35. — Арк. 27; Документи Богдана Хмельницького — С. 131.
- ⁸⁵Дашкевич Я. Клан Хмельницького... — С. 89.
- ⁸⁶Документи Богдана Хмельницького. — С. 73, 153, 196, 604; Заборовский Л. В. Указ. соч. — С. 51.
- ⁸⁷Гвоздик-Прицак Л. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке. — К., 1995. — С. 105.
- ⁸⁸ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 189/II. — Арк. 1140.
- ⁸⁹Акты ЮЗР. — Т. XI. — С. 764–765.
- ⁹⁰Там же. — Т. VII. — СПб., 1872. — С. 349.
- ⁹¹Алеппский П. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века. — Вып. 2. — М., 1897. — С. 15–16, 27, 30, 38–39, 94.
- ⁹²Акты ЮЗР. — Т. IV. — СПб., 1863. — С. 43; Т. XI. — С. 740.
- ⁹³Там же. — Т. VII. — Приложение. — С. 184–192.
- ⁹⁴Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997. — С. 107–108.
- ⁹⁵Акты ЮЗР. — Т. IV. — С. 128; Т. VII. — С. 271.
- ⁹⁶Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 1364; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. — 2-ге вид., доп., перероб. — К., 1995. — С. 574–575; Шевчук В. Назв. праця. — С. 96.
- ⁹⁷Герасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку. — Львів, 1994. — С. 77.
- ⁹⁸Там само. — С. 84–87.
- ⁹⁹Kubala L. Wojny duński i pokój Oliwski (1657–1660). — Lwów, 1921. — S. 532.
- ¹⁰⁰Акты ЮЗР. — Т. IV. — С. 145–164, 189–191, 345–346; Памятники, изданные Киевою комиссиею для разбора древних актов. — Т. 3. — К., 1898. —

- С. 345–346; Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // ЗНТШ. — Т. 89. — Львів, 1909. — С. 82.
- ¹⁰¹Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат... — С. 83–90.
- ¹⁰²Оляничин Д. Пункти Івана Виговського українським послам на Варшавський сейм 1659 р. // ЗНТШ. — Т. 222. — Львів, 1991. — С. 340–350.
- ¹⁰³ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Осолінських № 189/II. — Арк. 1090, 1140; Volumina legum. — Т. IV. — Petersburg, 1859. — S. 297–305.
- ¹⁰⁴Памятники... — Т. 3. — С. 387.
- ¹⁰⁵Акты ЮЗР. — Т. IV. — С. 255–258; Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. — Варшава, 1934. — С. 61–63.
- ¹⁰⁶Акты ЮЗР. — Т. IV. — С. 260–264, 273.
- ¹⁰⁷Цит. за: Kubala L. Wojny duński... — S. 403.
- ¹⁰⁸ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Осолінських № 335/II. — Арк. 45–48; Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р. — Львів, 1913. — С. 90–110.
- ¹⁰⁹Грушевський М. Самозречення малоросіян // Голос України. — 1991. — 27 грудня.
- ¹¹⁰Мицик Ю. А. Перший український історико-політичний трактат // Укр. іст. журн. — 1991. — № 5. — С. 130–137.
- ¹¹¹БЯУ. ВР. — № 5. — Арк. 761–762; Ochmann S. Sejmy lat 1661–1662. — Wrocław, 1977. — S. 56–57.
- ¹¹²Дашкевич Я. Павло Тетеря. — С. 254–255, 267–283.
- ¹¹³Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року і відповідь короля Яна Казимира на неї // Україна модерна. — Число 2. — Львів, 1999. — С. 337–338.
- ¹¹⁴Там само. — С. 318–327; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. — Нью-Йорк, 1985. — С. 54–77.
- ¹¹⁵Дорошенко Д. Назв. праця. — С. 133–141; Sobieski J. Listy do Marysieńki. — Warszawa, 1962. — S. 220.
- ¹¹⁶Акты ЮЗР. — Т. VI. — СПб., 1869. — С. 3–23; Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. — К., 1995. — С. 39–41.
- ¹¹⁷Грушевський М. На українські теми. «Мазепинство»... — С. 3.
- ¹¹⁸Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея... — С. 150–155.
- ¹¹⁹АГАД. — Ф. 3. — № 25. — Арк. 51–52, 64; Бібліотека Варшавського університету. ВР. — № 1957. — Арк. 51, 931; Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 30–31; Т. VIII. — СПб., 1875. — С. 218–219.
- ¹²⁰Краківський воєводський архів (далі — АВБ). — Ф. 452. — № 372. — Арк. 136 (з архіву Віктора Брехуненка).
- ¹²¹АГАД. — Ф. 549. — № 37. — Арк. 39 (АВБ); НБ. ІР. — Ф. II, 13886; Акты ЮЗР. — Т. VIII. — С. 138; — Т. IX. — СПб., 1877. — С. 43.
- ¹²²Дорошенко Д. Назв. праця. — С. 663.
- ¹²³АГАД. — Ф. 3. — № 25. — Арк. 143, 198(1).
- ¹²⁴Акты ЮЗР. — Т. VIII. — С. 47–48.
- ¹²⁵Там же. — С. 10, 72–96; Т. IX. — С. 778; Борисенко В. Дем'ян Многогіршиний // Володарі гетьманської булави — С. 339–342.
- ¹²⁶Соловьев С. М. Сочинения. — Кн. 7. — Т. 14. — М., 1991. — С. 384–386.
- ¹²⁷Крикун М. Інструкція послам... — С. 204.
- ¹²⁸Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення. — К., 1999. — С. 51–52.
- ¹²⁹Там само. — С. 52–53.

- ¹³⁰Мицик Ю. Козацька держава очима поляка // Київська старовина. — 1993. — № 4. — С. 5.
- ¹³¹Дума пана гетьмана Мазепи // Іван Мазепа. — К., 1992. — С. 108–110; Українська література XVII ст. — К., 1987. — С. 286–300.
- ¹³²Чухліб Т. В. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). — К., 1996. — С. 15–19; Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Гетьманська Україна. — К., 1999. — С. 209–211.
- ¹³³Чухліб Т. В. Назв. праця. — С. 20.
- ¹³⁴Гуржій О. І. Українська козацька держава в другій половині XVII ст.: територіальні межі та населення. — К., 1992. — С. 42–46; Костомаров Н. И. Руина // Исторические монографии и исследования. — Т. XV. — СПб., 1905. — С. 323–326.
- ¹³⁵Соловьев С. М. Указ. соч. — Т. XIV. — С. 384–386; Шевчук В. Назв. праця. — С. 144–146.
- ¹³⁶Костомаров Н. И. Мазепа. — М., 1992. — С. 24; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і Москва // Іван Мазепа і Москва. Історичні розвідки і статті. — К., 1994. — С. 24–25.
- ¹³⁷Костомаров Н. И. Мазепа. — С. 64–69; Оглоблин О. Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року // Київська старовина. — 1994. — № 6. — С. 88–97; Шевчук В. Назв. праця. — С. 155–157.
- ¹³⁸Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і Москва. — С. 40–46; Krupnyskij V. Hetman Mazaera und seine Zeit (1687–1709). — Leipzig, 1942. — S. 170.
- ¹³⁹Андрусак М. Зв'язки Мазепи з Станіславом Лещинським і Карлом XII // ЗНТШ. — Т. 152. — Львів, 1933. — С. 48–51; Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. — Мюнхен, 1988. — С. 158–159; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа... — С. 40.
- ¹⁴⁰Крупницький Б. З донесень Кайзерлінга 1708–1709 рр. // Мазепа. Збірник. — Т. II. — Варшава, 1938. — С. 31–32; Мацьків Т. Назв. праця. — С. 76, 131.
- ¹⁴¹Андрусак М. Назв. праця. — С. 56–60; Мацьків Т. Назв. праця. — С. 162.
- ¹⁴²Слюсаренко А. Г., Томиленко М. В. Історія української Конституції. — К., 1993. — С. 25–31.
- ¹⁴³Орлик П. Вивід прав України // Вивід прав України. Документи і матеріали до історії української політичної думки. — Нью-Йорк, 1964. — С. 86–94; Ульяновський В. Пилип Орлик // Володарі гетьманської булави... — С. 450–452.
- ¹⁴⁴Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. — К., 1998. — С. 61; Його ж. Гетьманська влада в Українській козацькій державі першої чверті XVIII ст. (на прикладі діяльності І. Скоропадського): Автореф. дис... докт. іст. наук. — К., 1999. — С. 15; Шевчук В. Назв. праця. — С. 224–225.
- ¹⁴⁵Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. — С. 61–70; Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І. — К., 1998. — С. 63–77; Шевчук В. Назв. праця. — С. 224–231.
- ¹⁴⁶Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. — С. 166–167.
- ¹⁴⁷Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 30, 56, 60, 89, 99.
- ¹⁴⁸Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. — К., 1992. — С. 69, 92–110, 126–130, 140–146; Шевчук В. Назв. праця. — С. 304.
- ¹⁴⁹Величко С. Літопис. — Т. 1. — К., 1991. — С. 26–27, 46, 79, 136–138, 229; Т. 2. — С. 7–15, 26–29, 49–50, 71, 79, 145, 174; Шевчук В. Назв. праця. — С. 308–310.
- ¹⁵⁰Гуржій О. І. Чухліб Т. В. Назв. праця. — С. 213–219; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея... — С. 175–179; Чухліб Т. В. Назв. праця. — С. 35–41, 46–47.
- ¹⁵¹Архив ЮЗР. — Т. II. — Ч. 3. — К., 1868. — С. 94–97.

¹⁵²Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Назв. праця. — С. 222–224, 230–233, 247–253; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея... — С. 190–198; Чухліб Т. В. Назв. праця. — С. 58–68.

¹⁵³Костомаров Н. И. Мазепа. — С. 135–136; Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. — К., 1963. — С. 122.

¹⁵⁴АГАД. — Ф. 559. — № 3036. — Арк. 287; Письма и бумаги императора Петра Великого. — Т. VI. — СПб., 1912. — С. 405–406; Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Назв. праця. — С. 232; Крикун М. Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711–1712 років (До питання про політику Петра I стосовно України) // Україна модерна. — Число I. — С. 47–49.

¹⁵⁵Крикун М. Згін населення... — С. 42–86.

¹⁵⁶Архив ЮЗР. — Т. III. — Ч. 3. — К., 1876. — С. 68–70.

¹⁵⁷Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея... — С. 256–259; Шпитковський І. Мемуар Д. Завроцького про Коліївщину // ЗНТШ. — Т. 96. — Львів, 1910. — С. 34.

¹⁵⁸Сборник Императорского русского исторического общества. — Т. XXIX. — СПб., 1881. — С. 261, 272.

¹⁵⁹Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. — С. 122–123.

¹⁶⁰Історія Русів. — К., 1991. — С. 287–288; Шевчук В. Назв. праця. — С. 249–251.

¹⁶¹Полонська-Василенко Н. Історія України. — Т. 2. — К., 1993. — С. 86–87; Шевчук В. Назв. праця. — С. 268–270.

¹⁶²Струкевич О. К. Українська «нація до націоналізму»: пошуки критеріїв ідентичності в Україні-Гетьманщині XVIII ст. // Укр. іст. журн. — 1999. — № 6. — С. 21.

¹⁶³Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея... — С. 281–285.

¹⁶⁴Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. — К., 1996. — С. 38–40; Путро А. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. — К., 1988. — С. 116–118; Струкевич О. Події Визвольної війни крізь призму політичної свідомості козацької старшини другої половини XVIII ст. // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття... — С. 194.

¹⁶⁵Когут З. Назв. праця. — С. 83–87; Струкевич О. Ліквідація політичної автономії України та місце у цьому процесі Другої Малоросійської колегії // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Других Всеукраїнських історичних читань). — Черкаси, 1992. — С. 65; Його ж. Українська «нація до націоналізму»... — С. 22–23; Шевченко Н. В. До питання про еволюцію державного устрою Гетьманщини XVIII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань). — К.; Черкаси, 1994. — С. 68–69; Шевчук В. Назв. праця. — С. 288–289.

¹⁶⁶Горобець В. М., Струкевич О. К. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII–XVIII ст.: тенденції, характер, етапи // Укр. іст. журн. — 1997. — № 1. — С. 36–42; Когут З. Назв. праця. — С. 170–205.

¹⁶⁷Струкевич О. К. Друга Малоросійська колегія: заснування, компетенція, політико-адміністративний аспект діяльності: Рукопис дис. ... канд. іст. наук. — К., 1994. — С. 82–85.

¹⁶⁸Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения уложения. — К., 1889. — С. 142–164, 249; Когут З. Назв. праця. — С. 116–134; Путро А. И. Указ. соч. — С. 117–124.

¹⁶⁹Когут З. Назв. праця. — С. 153–165; Струкевич О. Події Визвольної війни крізь призму політичної свідомості... — С. 195–196.

¹⁷⁰Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. — К., 1991. — С. 19; Єсельчик С. Василь Капніст // Історія України в особах IX–XVIII ст. — К., 1993. — С. 387–392.

¹⁷¹Дівович С. Разговор Великороссии с Малороссиею // Українська література XVIII ст. — К., 1983. — С. 384–399; Когут З. Назв. праця. — С. 63–64; Струкевич О. Події Визвольної війни крізь призму політичної свідомості. — С. 193–194.

¹⁷²Шевчук В. Назв. праця. — С. 294–295.

¹⁷³Оглоблін О. До питання про автора «Истории Русов». — К., 1998. — С. 137–140.

¹⁷⁴Історія Русів. — С. 112, 184, 259.

¹⁷⁵Там само. — С. 104–105, 269.

¹⁷⁶Там само. — С. 203, 213, 217, 257–288; Струкевич О. Події Визвольної війни крізь призму політичної свідомості... — С. 199–202; Шевчук В. Назв. праця. — С. 338–341.

Розділ V

¹Музиченко П. Історія держави і права України. — К., 2000. — С. 194.

²Гернер К., Карлсон К.-Є. Україна і Швеція в історичній перспективі. — Стокгольм, 1995. — С. 5.

³Акты ЮЗР. — Т. 8. — СПб., 1875. — С. 109.

⁴Там же. — С. 11.

⁵Політологія (за ред. Семківа). — Львів, 1994. — С. 417.

⁶Ашин Г. К. и др. Основы политической элитологии. — М., 1999. — С. 27.

⁷Darendorf R. Quadratur des Zirkels: Wie entsteht die politische Kultur // Frankfurter Allg. Ztg., 1990. — 9. Marz. — S. 13.

⁸Майборода О. Проблема зумовленості національних рухів у етнополітичних дослідженнях // Політологічні читання. — 1992. — № 1. — С. 142.

⁹Цит. за: Пивоваров Ю. Политическая культура. Методологический очерк. — М., 1996. — С. 7.

¹⁰Пивоваров Ю. Концепция политической культуры в современной науке // Политическая наука. Теоретико-методологические и историко-культурные исследования. — М., 1996. — С. 8.

¹¹Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — К., 1998. — С. 44–49.

¹²Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. VIII. — Ч. 3. — С. 12.

¹³Там само. — С. 15.

¹⁴Цит. за: Ковальський Н. П., Мычик Ю. А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI–XVII вв. — Днепропетровск, 1984. — С. 48.

¹⁵Цит. за: Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997. — С. 25.

¹⁶Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. — Т. 2. — М., 1953. — С. 152.

¹⁷Там же. — С. 174.

- ¹⁸Цит. за: Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — Т. 16. — М., 1962. — С. 31–32.
- ¹⁹Яковлів А. Конспіративне листування в Україні в 2-й половині XVII в. — Прага, 1941. — С. 2–6.
- ²⁰Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. — С. 64.
- ²¹Акты ЮЗР. — Т. 9. — СПб., 1877. — С. 783
- ²²Там же. — С. 729.
- ²³Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантышем-Каменским. — Ч. 1. — М., 1859. — С. 300–301.
- ²⁴Там же. — С. 302.
- ²⁵Там же. — С. 300.
- ²⁶Документи Богдана Хмельницького (1648–1657). — К., 1961. — С. 81.
- ²⁷Цит. за: Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. — С. 201.
- ²⁸Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 117–119.
- ²⁹Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657. — К., 1998. — С. 83.
- ³⁰Источники малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 110.
- ³¹Там же. — С. 29.
- ³²Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 118.
- ³³Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький... — С. 202.
- ³⁴Источники малороссийской истории... — Ч. 1. — С. 54, 63.
- ³⁵Акты ЮЗР. — Т. 3. — СПб., 1861. — С. 576–580.
- ³⁶Там же. — С. 569.
- ³⁷Прошение малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о восстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II в 1764 году // Укр. іст. журн. — 1993. — № 7–8. — С. 91–92.
- ³⁸Права, по которым судится малороссийский народ. — К., 1879. — С. 11.
- ³⁹Маркович Я. Дневные записки генерального подскарбия Якова Марковича. Издание Александра Марковича. — Ч. 2. — М., 1859. — С. 41–42.
- ⁴⁰Барвинский В. Крестьяне Левобережной Украины в XVII–XVIII вв. — Харьков, 1909. — С. 228.
- ⁴¹Орлик П. Вивід прав України // Вивід прав України. — Львів, 1991. — С. 45–49.
- ⁴²Документи Богдана Хмельницького... — С. 626–627.
- ⁴³Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення. — К., 1993. — С. 12.
- ⁴⁴Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть... — К., 1997. — С. 93–94.
- ⁴⁵Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 115.
- ⁴⁶Там же. — С. 28.
- ⁴⁷Там же. — Т. 8. — С. 188.
- ⁴⁸Акты ЮЗР. — Т. 13. — СПб., 1884. — С. 119, 359.
- ⁴⁹Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. — Т. 5. — СПб., 1853. — С. 140.
- ⁵⁰Акты ЮЗР. — Т. 13. — С. 5.
- ⁵¹Источники малороссийской истории... — Ч. I. — С. 298.
- ⁵²Музиченко П. Історія держави і права. — С. 224.
- ⁵³Акты ЮЗР. — Т. 6. — СПб., 1869. — С. 241.
- ⁵⁴Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. — К., 1994. — С. 26.

- ⁵⁵Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 121–122.
- ⁵⁶Там же. — С. 119–120.
- ⁵⁷Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. IX. — Кн. I. — К., 1995. — С. 738.
- ⁵⁸Яковлів А. Українсько-Московські договори в XVII–XVIII віках. — Варшава, 1934. — С. 13.
- ⁵⁹Акты ЮЗР. — Т. 10. — СПб., 1878. — С. 434–435.
- ⁶⁰Там же. — С. 533.
- ⁶¹Там же. — С. 338.
- ⁶²Наприклад: Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. — К., 1992. — С. 96; Дідович С. Разговор Великороссии с Малороссиею // Українська література XVIII століття. — К., 1983. — С. 394; Історія Русів. — К., 1991. — С. 166.
- ⁶³Величко С. Летопись — Т. 2. — К., 1991. — С. 94–95.
- ⁶⁴Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 254.
- ⁶⁵Источники малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 319.
- ⁶⁶Коломацкие чолобытня // Киевская старина. — 1890. — Т. XXIX. — С. 102–103.
- ⁶⁷Струкевич О. «Березневі статті» як джерело політичної автономії України-Гетьманщини у середині XVIII століття. — К., 1995. — С. 49.
- ⁶⁸Акты ЮЗР. — Т. 7. — СПб., 1872. — С. 47.
- ⁶⁹Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського (1721р.): свідчення самовидця про Мазепине відступництво // Субтельний О. Мазепинці... — С. 164.
- ⁷⁰Источники малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 110.
- ⁷¹Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини: XVII–XVIII ст. — Ч. 2. Рада старшини. — К., 1930. — С. 307.
- ⁷²Лист Пилипа Орлика... — С. 159–160.
- ⁷³Там само. — С. 166.
- ⁷⁴Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 266.
- ⁷⁵Лист Пилипа Орлика... — С. 171.
- ⁷⁶Там само. — С. 181.
- ⁷⁷Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 320.
- ⁷⁸Там же. — С. 124.
- ⁷⁹Источники малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 203.
- ⁸⁰Прошение малороссийского шляхетства... // Укр. іст. журн. — 1993. — № 7–8. — С. 89.
- ⁸¹Там само. — С. 89–90.
- ⁸²Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 210.
- ⁸³Там же. — С. 64.
- ⁸⁴Источники малороссийской истории... — Ч. 1. — С. 302.
- ⁸⁵Прошение малороссийских депутатов во время составления Уложения // Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения уложения. — К., 1889. — С. 178.
- ⁸⁶Сборник РИО. — Т. XXXVI. — СПб., 1882. — С. 356.
- ⁸⁷Там же. — С. 338.
- ⁸⁸Предложение лубенского дворянского депутата // Наказы Малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в комиссию сочинения уложения. — К., 1889. — С. 168–176.
- ⁸⁹Прошение малороссийских депутатов... — С. 179–180.

⁹⁰Цит за: Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. Замітки з історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті // Твори. — Т. 3. — Філадельфія, 1991. — С. 154.

⁹¹Источники малороссийской истории... — Ч. 1. — С. 302.

⁹²Акты ЮЗР. — Т. 13. — С. 5.

⁹³Источники малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 70.

⁹⁴Лист Пилипа Орлика... — С. 175–176.

⁹⁵Там само. — С. 178.

⁹⁶Окиншевич Л. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. — Мюнхен, 1948. — С. 112.

⁹⁷Там само.

⁹⁸Источники малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 70.

⁹⁹Акты ЮЗР. — Т. 13. — С. 6.

¹⁰⁰Лазаревский А. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — Т. 2. Полк Нежинский. — К., 1893. — С. 41.

¹⁰¹Там же. — С. 400.

¹⁰²Історія Русів. — К., 1991. — С. 282.

¹⁰³Музиченко П. Історія держави і права. — С. 204.

¹⁰⁴Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. VIII. — Ч. 3. — К., 1995. — С. 99.

¹⁰⁵Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 44.

¹⁰⁶Там же. — С. 643–644.

¹⁰⁷Источники малороссийской истории... — Ч. 1. — С. 302.

¹⁰⁸Там само — С. 302–303.

¹⁰⁹Цит. за: Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. — Ч. 2. — К., 1930. — С. 52.

¹¹⁰Источники малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 251.

¹¹¹Там же. — С. 249.

¹¹²Права, по которым судится малороссийский народ. — С. 47; Миллер Д. Превращение казакской старшины в дворянство // Киевская старшина. — 1897. — Т. LVII — С. 193–194.

¹¹³Маркович Я. Дневные записки... — Ч. 1. — С. 41.

¹¹⁴Там же. — С. 191.

¹¹⁵Там же. — С. 250.

¹¹⁶Там же. — С. 378–379, 390.

¹¹⁷Там же. — С. 380.

¹¹⁸Там же. — С. 360, 369.

¹¹⁹Там же. — Ч. 2. — С. 52–55.

¹²⁰Миллер Д. Хозяева и постояльцы. — Х., 1909. — С. 8.

¹²¹Сборник РИО. — Т. IV. — СПб., 1869. — С. 168, 169.

¹²²Лист Пилипа Орлика... — С. 170, 181.

¹²³Речь «О поправлении состояния любезного нашего отечества» // Киевская старина. — 1882. — Т. 4. — С. 120–121.

¹²⁴Лист Пилипа Орлика... — С. 160.

¹²⁵Там само.

¹²⁶Источники малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 110.

¹²⁷Благодарственное письмо Гр. Андр. Полетики... своим выборщикам за избрание в звание депутата в комиссию для сочинения нового уложения. // Киевская старина. — 1890. — № 11. — С. 335.

- ¹²⁸Возражение депутата Григория Полетики... // Український археографічний збірник. — Т. 1. — К., 1926. — С. 101; С. 142.
- ¹²⁹Миллер Д. Превращение малороссийской старшины... — С. 198.
- ¹³⁰Частная переписка Григория Андреевича Полетики // Киевская старина. — 1894. — № 10. — С. 123–124; Миллер Д. Превращение малороссийской старшины... — С. 198.
- ¹³¹Полетика В. Записка о начале, происхождении и достоинстве малороссийского дворянства // Киевская старина. — 1893. — № 1. — С. 7–8.
- ¹³²А. И. Чепе от В. Г. Полетики: Из истории южно-русского общества начала XIX века // Киевская старина. — 1893. — № 1. — С. 56.
- ¹³³Цит. за: Мякотин В. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII в. — Т. 1. — Вып. 1. — Прага, 1924. — С. 67.
- ¹³⁴Источники малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 146–147.
- ¹³⁵Там же. — С. 149.
- ¹³⁶Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. — Ч. 2. — С. 299.
- ¹³⁷Там само. — С. 26–27.
- ¹³⁸Акты ЮЗР. — Т. 13. — С. 231.
- ¹³⁹Там же.
- ¹⁴⁰Источники малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 147.
- ¹⁴¹Маркович Я. Дневные записки... — Ч. 1. — С. 424.
- ¹⁴²Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 143.
- ¹⁴³Там же. — С. 25.
- ¹⁴⁴Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 86.
- ¹⁴⁵Там же. — С. 41.
- ¹⁴⁶Цит. за: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. — Нью-Йорк, 1985. — С. 227.
- ¹⁴⁷Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 127.
- ¹⁴⁸Источники малороссийской истории... — Ч. 1. — С. 266
- ¹⁴⁹Акты ЮЗР. — Т. 9. — С. 758–759.
- ¹⁵⁰Источники малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 110.
- ¹⁵¹Политология: Учебн. пособие для вузов. — Харьков, 2001. — С. 513.
- ¹⁵²Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини у XVII–XVIII ст. — Ч. 1. Генеральна рада. — К., 1929. — С. 23, 80–82, 150.
- ¹⁵³Крупницький Б. Основні проблеми історії України. — Мюнхен, 1955. — С. 48.
- ¹⁵⁴Источники малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 5–14.
- ¹⁵⁵Цит. за: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. — С. 69.
- ¹⁵⁶Акты ЮЗР. — Т. 9. — С. 186.
- ¹⁵⁷Определение между нами... учиненное в комиссии перевода и свода прав малороссийских... 1738 года июня 5 дня // Киевская старина. — 1888. — № 10. — С. 36.
- ¹⁵⁸Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. — С. 71.
- ¹⁵⁹Источники малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 10.
- ¹⁶⁰Там же.
- ¹⁶¹Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 154.
- ¹⁶²Определение между нами... — С. 36.
- ¹⁶³Прошение малороссийского шляхетства... // Укр. іст. журн. — 1993. — № 9. — С. 93.

- ¹⁶⁴Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760–1830. — К., 1996. — С. 117–121.
- ¹⁶⁵Акты ЮЗР. — Т. 11. — СПб., 1879. — С. 180, 377–378.
- ¹⁶⁶Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. — С. 328.
- ¹⁶⁷Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. — Ч. 2. — С. 51.
- ¹⁶⁸Там само. — С. 49.
- ¹⁶⁹Определение между нами... — С. 35–36.
- ¹⁷⁰Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII вв. // Український археографічний збірник. — Т. 1. — К., 1926. — С. 134–135.
- ¹⁷¹Васильчиков А. Семейство Разумовских. — Т. 1. — СПб., 1880. — С. 314.
- ¹⁷²Источники Малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 248.
- ¹⁷³Прошение малороссийского шляхетства... // Укр. іст. журн. — 1993. — № 9. — С. 93.
- ¹⁷⁴Дідович С. Разговор Великороссии с Малороссиею // Українська література XVIII століття. — К., 1983. — С. 343.
- ¹⁷⁵Источники малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 5–7.
- ¹⁷⁶Прошение малороссийского шляхетства... — С. 93.
- ¹⁷⁷Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII вв. — С. 151.
- ¹⁷⁸Окиншевич Л. Значне військове товариство... — С. 6–9.
- ¹⁷⁹Маркович Я. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767) / Под ред. Ал. Лазаревского — Ч. 3 (1730–1734). — К., 1897. — С. 342.
- ¹⁸⁰Дідович С. Разговор Великороссии с Малороссиею... — С. 396.
- ¹⁸¹Липинський В. Участь шляхти... — С. 231.
- ¹⁸²Наприклад: НБ України. ІР. — Ф. VIII. — Од. зб. 162. Краткий журнал о поездке в Москву гетмана Даниила Апостола 9. II. — 6. IX. 1728.
- ¹⁸³Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. — Т. IV. — Отд. III. — К., 1859. — С. 294–302.
- ¹⁸⁴Лист Пилипа Орлика... — С. 163.
- ¹⁸⁵Там само. — С. 176.
- ¹⁸⁶Маркович Я. Дневные записки... — Ч. 2. — С. 410.
- ¹⁸⁷Окиншевич Л. Значне військове товариство... — С. 74.
- ¹⁸⁸Цит. за: Окиншевич Л. Значне військове товариство... — С. 75.
- ¹⁸⁹Там само.
- ¹⁹⁰Акты ЮЗР. — Т. 6. — С. 132.
- ¹⁹¹Источники малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 149.
- ¹⁹²Шевченко В. Суспільна єдність як проблема філософської думки Гетьманщини // Сіверянський літопис. — 1999. — № 1. — С. 170.
- ¹⁹³Стороженки. Фамильный архив. — Т. 4. — К., 1910. — С. 440–441.

Розділ VI

¹Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). — К., 1999. — С. 167, 168.

²Гуржий А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. — К., 1986. — С. 86, 87.

³Там же. — С. 70, 71, 90, 94, 113.

⁴НБ України. IP. — Ф. I. 581. — Арк. 191 зв.

⁵Там само. — Ф. I. 581. — Арк. 83 зв.—84.

⁶Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — К., 1998. — С. 110.

⁷Жили собі запорожці та й на Запорожжі. Фольклорно-етнографічне есе / Запис та упорядкування тексту Д. Т. Федоренка. — К., 1994. — С. 54.

⁸Смолій В. А., Степанков В. С. Назв. праця. — С. 202.

⁹Окиншевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. — Вип. 6. — К., 1929. — С. 16, 17.

¹⁰Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50–70-х роках XVII ст. — К., 1960. — С. 229–238; Горобець В. М. Запорозький Кіш в політичній структурі козацької України (друга половина XVII — початок XVIII ст.) // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. — К.; Запоріжжя, 1997. — С. 33–41.

¹¹Окиншевич Л. Генеральна рада на 'Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. Додатки. — С. 168.

¹²Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 90.

¹³Цит. за: Окиншевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. — С. 71.

¹⁴Літопис Самовидця. — С. 91.

¹⁵НБ України. IP. — Ф. I. 581. — Арк. 80 зв., 81.

¹⁶Там само — Арк. 80 зв.

¹⁷Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорозької // Праці Комісії для виучування історії західноруського та українського права. — Вип. 3. — К., 1927. — С. 232, 245–250, 330–338, 241.

¹⁸Там само. — С. 230, 232, 235, 248.

¹⁹Цит. за: Окиншевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. — С. 127.

²⁰Сас П. М. Назв. праця. — С. 119–133.

²¹РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 1–1 зв.

²²Там само. — Арк. 1 зв.–2.

²³Там само. — Арк. 2–2 зв.

²⁴Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения уложения. — К., 1889. — С. 144–146, 153, 160, 164.

²⁵Права, за якими судиться малоросійський народ. — К., 1997. — С. 60, 81, 113.

²⁶Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения уложения. — С. 148, 153, 160.

²⁷Там же. — С. 147, 155, 157, 165.

²⁸Там же. — С. 142, 158.

²⁹Там же. — С. 151, 152.

³⁰Там же. — С. 146, 152, 156–157, 165.

³¹Смолій В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби. Друга половина XVII–XVIII ст. — К., 1985. — С. 205.

³²Там само. — С. 152–153.

³³Там само. — С. 145, 146.

³⁴Там само. — С. 159.

³⁵Цит. за: Смолій В. А. Назв. праця. — С. 205.

³⁶Смолій В. А. Назв. праця. — С. 90–94, 99.

³⁷Історичні пісні. — К., 1961. — С. 284.

- ³⁸Климентій Зиновійв. Приповісті посполиті. — К., 1971. — С. 215, 220, 222, 230, 232, 234, 237, 245–247, 250, 251, 253–255, 258, 265, 269.
- ³⁹Там само. — С. 182–183.
- ⁴⁰Там само. — С. 116.
- ⁴¹Величко С. Літопис. — Т. 1. — К., 1991. — С. 26; Т. 2. — К., 1991. — С. 7.
- ⁴²Сас П. М. Політична міфологема козацтва в українській книжності початку 20-х рр. XVII ст. // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. — С. 237–248.
- ⁴³Прокопович Ф. Милость Божія // Українська література XVIII ст. — С. 306–324; Іоанн. Героїчні стихи // Там само. — С. 76–85.
- ⁴⁴Іоанн. Назв. праця. — С. 85.
- ⁴⁵Там само. — С. 77.

Розділ VII

- ¹Мищик Ю. Іван Виговський // Володарі гетьманської булави. — К., 1994. — С. 197, 198.
- ²Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII вв. // Праці комісії для вивчення західноруського та українського права. — Вип. 2. — К., 1926. — С. 92, 127.
- ³Джиджора І. До історії Генеральної військової канцелярії // Україна в першій половині XVIII віку. — К., 1930. — С. 114.
- ⁴Мельник Л. Г. Гетьманщина першої чверті XVIII століття. — К., 1997. — С. 215.
- ⁵Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. — С. 173, 227, 228.
- ⁶Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII вв. // Український археографічний збірник. — Т. 1. — К., 1926. — С. 125.
- ⁷Окиншевич Л. Назв. праця. — С. 119.
- ⁸Романовський В. Нариси з архівознавства. — Харків, 1927. — С. 67.
- ⁹Джиджора І. Назв. праця. — С. 110–118; Панащенко В. В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.). — К., 1995. — С. 78.
- ¹⁰Права, за якими судиться малоросійський народ. — К., 1997. — С. 547.
- ¹¹Горобець В. Й. Діаріуші — визначні пам'ятки української писемності XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. — Вип. 7. — К., 1972. — С. 102–114; Апанович О. М. Урядові службовці Гетьманщини — українська інтелігенція XVIII ст. // Укр. іст. журн. — 1997. — № 2. — С. 94.
- ¹²Слабченко М. Е. Протокол отпускных писем за гетмана Апостола 1728 года. — Одесса, 1913. — С. 28–30, 67; Диариуш или журнал, то есть повседневная записка. — М., 1858. — С. 2–72; Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — Ч. 1. — М., 1859. — С. 444; Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка. 1729–1730 г. — Чернигов, 1908. — С. 143, 147, 149, 203; Бодянский О. Историческое сведение о генеральном оружии Николае Даниловиче Ханенке // Диариуш или журнал, то есть повседневная записка. — С. VIII.
- ¹³Апанович О. М. Назв. праця. — С. 93, 94.

¹⁴Вислобоков К. Визначна пам'ятка українського права: джерела, зміст, система та соціально-політичні передумови створення // Права, за якими судиться малоросійський народ. — С. XV, XLIX.

¹⁵Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения уложения. — К., 1889. — С. 30, 35, 54–60, 66, 67, 70, 192–194, 203–205.

¹⁶Мищик Ю., Станіславський В., Щербак В. Чортомлицька Січ (1652–1709 рр.) // Козацькі січі (нарис з історії українського козацтва XVI–XIX ст.). — К.; Запоріжжя, 1998. — С. 100, 101.

¹⁷Журнал, си есть насущная записка дел, в войсковой еeneralной канцелярии приключаящихся // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. — Кн. 12. — К., 1898. — С. 99, 100, 106, 109, 113, 114; Горобець В. Назв. праця. — С. 130–161.

¹⁸Цит. за: Апанович О. М. Назв. праця. — С. 92.

¹⁹НБ України. ІР. — Ф. І, 66720. — Арк. 117.

²⁰Бодянский О. Историческое сведение о генеральном хоружем Николае Даниловиче Ханенке // Диариуш или Журнал, то есть повседневная записка. — С. VI–X; Горобець В. Назв. праця. — С. 158.

²¹Диариуш или журнал, то есть повседневная записка. — С. 15, 18, 19.

²²Там же. — С. 73.

²³Там же. — С. 22.

²⁴Там же. — С. 23, 24.

²⁵Дневник Николая Ханенко (1719–1723 и 1754 г.) // Киевская старина. — К., 1896. — № 7, 8. — С. 176–177.

²⁶Лазаревский А. Гетманские дома в Глухове // Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. — К., 1898. — Вып. 4. — С. 118.

²⁷Там же. — С. 163, 170; Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — Ч. 1. — С. 14, 27, 31, 71, 78, 85, 104, 149, 426, 430; Журнал, си есть, насущная записка дел, в войсковой еeneralной канцелярии приключаящихся // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. — Кн. 12. — К., 1898. — С. 103, 105, 112.

²⁸НБ України. ІР. — Ф. І, 66720. — Арк. 206.

²⁹Там само.

³⁰Величко С. Літопис. — Т. 2. — К., 1991. — С. 381.

³¹Дивович С. Разговор Великороссии с Малороссиею // Українська література XVIII ст. — К., 1983. — С. 395, 397.

³²Там само. — С. 398.

³³Окиншевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. Додатки // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. — Вип. 6. — К., 1929. — С. 175–176.

³⁴Протокол отпускных писем за гетмана Апостола 1728 года. — С. 100.

³⁵Диариуш или журнал, то есть повседневная записка. — М., 1858. — С. 9, 10.

³⁶Там же. — С. 14.

³⁷Там же. — С. 14–15.

³⁸Там же. — С. 22.

³⁹Там же. — С. 15, 18, 19.

⁴⁰Прицак О. Доба військових канцеляристів // Київська старовина. — 1993. — № 4. — С. 62.

⁴¹Панащенко В. В. Назв. праця. — С. 77, 79.

⁴²Там само. — С. 77.

⁴³Окиншевич Л. Назв. праця. — С. 123.

- ⁴⁴Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — Ч. 1. — С. 385.
- ⁴⁵Український архів. — Т. 4. — К., 1931. — С. 87; Слабченко М. Е. Протокол отпускных писем за гетмана Апостола 1728 года. — С. 43, 44.
- ⁴⁶Український архів. — Т. 4. — С. 162.
- ⁴⁷Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка. 1729–1730. — Чернигов, 1908. — С. 83, 177, 554–555.
- ⁴⁸Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — Ч. 1. — С. 408.
- ⁴⁹Слабченко М. Е. Указ. соч. — С. 42.
- ⁵⁰Там же. — С. 523, 524.
- ⁵¹Там же. — С. 525–526.
- ⁵²Там же. — С. 27–28.
- ⁵³Там же. — С. 31.
- ⁵⁴Величко С. Літопис. — Т. 1, 2. — К., 1991.
- ⁵⁵Величко С. Назв. праця. — Т. 1. — С. 220.
- ⁵⁶Цит. за: Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — Т. 3. — К., 1991. — С. 359.
- ⁵⁷Яковенко Н. Парадокси інтерпретації минулого в українському ранньонаціональному міфіві (на пам'ятках XVII — початку XVIII ст.) // Генеза. Філософія. Історія. Політологія. — 1997. — № 1 (5). — С. 124, 125.
- ⁵⁸Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — К., 1998. — С. 60.
- ⁵⁹Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. — К., 1992. — 36, 37, 92–96; Величко С. Назв. праця. — Т. 1. — С. 41, 42, 45, 136–144.
- ⁶⁰Дідович С. Назв. праця. — С. 384–385, 394–395.

Розділ VIII

- ¹Пичета В. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. — Ч. 1–2. — М., 1917; Гуслистый К. Нариси з історії України. — Вип. 2. — Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.). — К., 1939. — С. 140–142.
- ²Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 46–47.
- ³Василенко М. П. Очерки по истории Западной Руси и Украины. — К., 1916. — С. 316.
- ⁴Цит. за: Січинський В. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. — К., 1992. — С. 168–169.
- ⁵Літопис Самовидця. — С. 52.
- ⁶Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729–1730 г. // Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии. — Вип. 1. — Чернигов, 1901. — С. 34; Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка 1729–1730 гг. // Там же. — Чернигов, 1908. — Вип. 3. — С. 197, 198.
- ⁷Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка. — С. 25–48.
- ⁸Ткаченко М. Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII–XVIII вв. // Записки історично-філологічного відділу УАН. — Кн., 26. — К., 1931. — С. 165.

- ⁹Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. — Т. 3. — М., 1954. — С. 473.
- ¹⁰Літопис Самовидця. — С. 101.
- ¹¹Смолій В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби. Друга половина XVII–XVIII ст. — К., 1985. — С. 64.
- ¹²Акты ЮЗР. — Т. 3. — СПб., 1861. — С. 216.
- ¹³Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Український архів. — Т. 1. — К., 1929. — С. 499.
- ¹⁴Селянський рух на Україні. Середина XVIII — перша чверть XIX ст. 36. док. і матеріалів. — К., 1978. — С. 51.
- ¹⁵Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — С. 215, 216.
- ¹⁶Думи та пісні про Богдана Хмельницького / Упоряд. М. Г. Марченко. — К., 1970. — С. 51.
- ¹⁷Українська народна творчість. Історичні пісні. — К., 1961. — С. 181.
- ¹⁸Гуржій О. І. Про деякі оцінки політичної й військової діяльності Богдана Хмельницького в історичних піснях та думках українського народу // Доба Богдана Хмельницького. 36. наук. праць. — К., 1995. — С. 165.
- ¹⁹Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке. Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720: В 4-х т. — Т. 2. — К., 1851. — С. 355–356.
- ²⁰Цит. за: Лазаревский А. Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.). Историко-юридический очерк по архивным источникам. — К., 1908. — С. 16–17.
- ²¹История крестьянства в Европе. Эпоха феодализма. — Т. 3. — Москва, 1986. — С. 254.
- ²²РДБ. ВР. — Ф. 159. — № 2414 (2619). — Арк. 1, 2.
- ²³Цит. за: Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. — Харьков, 1964. — С. 393.
- ²⁴Rusiński W. Rozwój gospodarczy ziem polskich w zarysie. — Wyd. 2. — Warszawa, 1969. — S. 114.
- ²⁵Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины XVII–XVIII вв. — Вып. 1. — Прага, 1924. — С. 104.
- ²⁶Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. — Ч. 2. — М., 1859. — С. 275, 276.
- ²⁷Селянський рух на Україні. — С. 71–77.
- ²⁸Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. — Т. 7. Вірші ером. Климентія Зиновієва синана. — Львів, 1912. — С. 99.
- ²⁹Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. / Упоряд. В. О. Пірко, О. І. Гуржій. — К., 1991. — С. 33, 34.
- ³⁰Січинський В. Чужинці про Україну. — С. 161.
- ³¹Українська народна творчість. Історичні пісні. — С. 368.
- ³²Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Гетьманська Україна. — К., 1999. — С. 145.
- ³³Селянський рух на Україні. — С. 147.
- ³⁴Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа. — 2-е изд. — К., 1991. — С. 143, 283.
- ³⁵Ролле И. Очерк истории Правобережной Украины. — С. 69.
- ³⁶Бедствия времен. В память бедствий, постигших евреев в 1648–1649 г. в Украине, Подоле, Литве и Белоруси от соединенных бунтовщиков под начальством Богдана Хмельницкого, составлено Егошиєю, сыном львовского раввина, праведника Давида из Замостя, напечатано в Венеции 1656 года // Чтения ИОИДР, 1859. —

№ 1; Богдан Хмельницький. Летопись еврея — современника Натана Ганновера о событиях 1648–1652 гг. в Малороссии вообще и о судьбе своих единоверцев в особенности. — Одесса, 1878.

³⁷Жерела до історії України-Руси. — Т. 6. — Львів, 1913. — С. 66.

³⁸Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны. — Ч. 1. Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII ст. — Т. 4. Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины XVII–XVIII вв. — Одесса, 1925. — С. 121.

³⁹Ефименко А. Я. История украинского народа. — К., 1990. — С. 280, 282.

⁴⁰Возняк М. С. Історія української літератури. — Т. 2. Віки XVI–XVIII. — Львів, 1921. — С. 121, 192.

⁴¹Резанов В. І. Драма українська. — К., 1926. — Вип. 1. — С. 22–29.

⁴²Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный комиссией для разбора древних актов, состоящей при киевском, подольском и волынском генерал-губернаторе. — К., 1888. — С. 113–212.

⁴³Барсуков Н. П. Жизнь и труды В. Г. Барского. — СПб., 1885; Возняк М. С. Старе українське письменство. — Львів, 1921. — С. 401, 402.

⁴⁴Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академиею. — Ч. 2. — К., 1856. — С. 282–287; Максимович И. Воспоминание о Леванде // Киев. епарх. ведомости. — 1869. — № 10. — С. 369–384.

⁴⁵НБ України. ІР. — Ф. 1. — № 54485. — Арк. 2–7.

⁴⁶РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 29. — Спр. 1828. — Арк. 5.

⁴⁷Там же. — Спр. 1773. — Арк. 68 зв.

⁴⁸НБ України. ІР. — Ф. 1. — № 54549, 54556, 54580, 54620.

⁴⁹Гуржий О. І., Щербак В. О. Соціально-економічний розвиток і адміністративний устрій міста // Історія Києва: В 3-х т., 4-х кн. — Т. 2. — К., 1986. — С. 57.

⁵⁰Гуржий А. И. Города // История Украинской ССР: В 10-ти т. — Т. 3. — К., 1983. — С. 428.

⁵¹ПСЗРИ. — Т. 22. — СПб., 1830. — № 16188. — С. 365.

⁵²Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения уложения. — К., 1889. — С. 232.

⁵³Там же. — С. 216.

⁵⁴Шевченко Н. В. Общественно-политическое движение на Украине в 60–70 гг. XVIII века: Рукопись дисс... канд. ист. наук. — К., 1991. — С. 112.

⁵⁵Сборник РИО. — Т. 32. — СПб., 1881. — С. 370, 371.

⁵⁶Наказы малороссийским депутатам... — С. 225.

⁵⁷Там же. — С. 73–79, 86–109; Сборник РИО. — Т. 144. — СПб., 1914. — С. 8–22.

⁵⁸Наказы малороссийским депутатам... — С. 99, 100, 117.

⁵⁹Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. — Чернигов, 1851. — С. 379.

⁶⁰Гун Отто фон. Поверхностные замечания по дороге от Москвы в Малороссию в осени 1805 г. — М., 1806. — С. 119.

⁶¹Пляшко Л. А. Подорож до міста XVIII століття. — К., 1980. — С. 109.

⁶²Українська народна творчість. Історичні пісні. — С. 273.

⁶³Збірник історико-філологічного відділу УАН. — К., 1929. — № 7. — № 259.

Розділ IX

¹Каптерев Н. Характер отношений России к православному Востоку в XVI и XVII ст. — М., 1885. — С. 252–261.

²Липаптов А. Меценатство в Польско-Литовском государстве: высокая культура как сфера взаимосвязей и преемственности эпох (к постановке проблемы) // Славяноведение. — 1991. — № 1. — С. 76.

³Див.: Феодосій Софонович. Хроніка з літописців стародавніх / Підготовка тексту до друку, передмова, коментарі Ю. А. Мицика, В. М. Кравченка. — К., 1992. — 333 с.

⁴Хижняк З. Києво-Могилянська академія. — К., 1981. — С. 86–87.

⁵Антонович М. Українська Православна Церква в XVIII і XIX століттях // Ювілейний збірник праць Наукового конгресу у 1000-ліття хрещення Руси-України. — Мюнхен, 1988/1989. — С. 294.

⁶Чистякова Е., Богданов А. «Да будет потомкам явлено...». Очерки о русских историках второй половины XVII века и их трудах. — М., 1988. — С. 55–56.

⁷Падох Я. Церква й держава в добі Гетьманщини // Ювілейний збірник праць наукового конгресу 1000-ліття хрещення Руси-України. — С. 712.

⁸Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні. — Кн. 3. — К., 1994. — С. 82.

⁹Дорошенко Д. Нарис історії України. — Т. 2. — К., 1991. — С. 125.

¹⁰Горобець В., Струкевич О. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII–XVIII ст.: тенденції, етапи // Укр. іст. журн. — 1997. — № 1. — С. 22.

¹¹Чухліб Т. Правобережна Україна у сфері геополітичних інтересів країн Східної та Південно-Східної Європи (60-ті роки XVII — поч. XVIII ст.). — К., 1995. — С. 44.

¹²Бухаров Д. Россия и Турция. От возникновения политических между ними отношений до Лондонского трактата 13–25 Марта 1871 г. (включительно). Исторический очерк. — СПб., 1878. — С. 4–5.

¹³История Русской Церкви / Перераб. М. В. Толстого. — М., 1991. — С. 609.

¹⁴Грецький Схід і Україна. Листи Грецького духовенства XVIII ст. / Упоряд. Є. Чернухін. — К., 1994. — С. 10.

¹⁵Каптерев Н. Характер отношений России к православному Востоку в XVI–XVII вв. — М., 1885. — С. 275–277, 286–287, 296–299, 322–323.

¹⁶Здіорук С. Спротив української православної церкви поневоленню в часи визвольних змагань України у XVII ст. // Конотопська битва 1659 р.: 36. наук. праць. — К., б. р. — С. 129.

¹⁷Дорошенко Д. Православна Церква в минулому й сучасному житті українського народу. — Берлін, 1940. — С. 36.

¹⁸Федорів Ю. Історія Церкви в Україні. — Торонто, 1967. — С. 200–201.

¹⁹Розенфельд И. Присоединение Малороссии к России (1654–1793 гг.): Историко-юридический очерк. — Петроград, 1915. — С. 95.

²⁰НБ України. ІР. — Ф. II, 2303.

²¹Ровінський В., Миханчук О. Православ'є на Подолі: Історичні нариси. — Кам'янець-Подільський, 1995. — С. 59–61.

²²Лиман І. Церковний устрій запорозьких вольностей (1734–1775 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. — Запоріжжя, 1996. — С. 16, 22.

²³Розенфельд И. Присоединение Малороссии к России. — С. 95.

²⁴Горобець В., Струкевич О. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII–XVIII ст.: тенденції, характер, етапи. — С. 26–27.

- ²⁵Чухліб Т. Правобережна Україна у сфері геополітичних інтересів країн Східної та Південно-Східної Європи. — С. 30.
- ²⁶Макарий (Булгаков) История Русской Церкви. — Кн. 7. — М., 1996. — С. 43–44.
- ²⁷Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. — М., 1899. — С. 164–166, 421–425, 716, 936–937.
- ²⁸Эйнгорн В. Указ. соч. — С. 535–540, 850–852, 216–218.
- ²⁹Летопись церковных событий и гражданских, поясняющих церковные от Рождества Христова до 1879 г. Архимандрита Арсения. — СПб., 1880. — С. 662–664; НБ України. ІР. — Ф. VIII. — 226/97/III/.
- ³⁰Заборовский Л. Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40–80-х гг. XVII в. Документы. Исследования. — Ч. 1: Источники времени гетьманства Б. Хмельницкого. — М., 1998. — С. 25, 72, 75.
- ³¹Архив ЮЗР. — Ч. 1. — Т. V. — С. 99.
- ³²Харшин М. Історія підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату. — К., 1995. — С. 136–138.
- ³³Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. — Т. III. — К., 1998. — С. 19.
- ³⁴Харлампович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. — Т. I. — Казань, 1914. — С. 459.
- ³⁵Корчмарик Б. Духовні впливи Києва на Московщину в добу гетьманської України. — Львів, 1993. — С. 67.
- ³⁶Тихонравов Н. Трагикомедия Феофана Прокоповича «Владимир» // ЖМНГ. — 1879. — Ч. ССІІІ. — С. 52–96.
- ³⁷Прокопович Ф. Слова и речи. — Ч. I. — СПб, 1760. — С. 4.
- ³⁸Цит. за: Вивід прав України (Документи і матеріали до історії української політичної думки). — New York, 1964. — С. 84.
- ³⁹Харлампович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. — С. 464.
- ⁴⁰Див.: Русская старопечатная литература: XVI — первая четверть XVIII в. Панегерическая литература Петровского времени. — М., 1979. — С. 187–188.
- ⁴¹Щеглова С. Вірші про Мазепу, складені після його «зради» // Записки Українського Наукового Товариства. — Т. XXI. — К., 1926. — С. 87–92.
- ⁴²Прокопович Ф. Сочинения / Изд. подготовил И. П. Еремин. — М.; Л., 1961. — С. 85.
- ⁴³Агеева О. Имперский статус России: к истории политического менталитета русского общества начала XVIII века // Царь и царство в русском общественном сознании. — М., 1999. — С. 128–129, 135–136.
- ⁴⁴Пайпс Р. Россия при старом режиме. — М., 1993. — С. 316–317.
- ⁴⁵Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. — Вид. 2-ге, удоск. — Вінніпег; Мюнхен; Детройт, 1962. — С. 105.

Розділ X

¹Рабинович М. Г. Очерки этнографии русского феодального города: Горожане, их общественный и домашний быт. — М., 1978. — С. 20; Сахаров А. М. Россия и ее культура в XVII ст. // Очерки русской культуры XVII в. — Ч. 1. — М., 1979. —

С. 22; Балушок В. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. — К., 1993. — С. 9–10.

²Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Гетьманська Україна. — К., 1999. — С. 95–96.

³Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — К., 1954. — С. 34; Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. — К., 1963. — С. 71–74; Кісь Я. П. До питання про передумови розвитку міст на території Руського і Белзького воєводства у XIV–XVII ст. // Вісн. Львів. ун-ту. — Серія іст. — Вип. 6. — Львів, 1970. — С. 79; Крикун Н. Г. Народонаселение Подольского воеводства в XVII–XVIII вв. — Автореф... канд. ист. наук. — Львов, 1965. — С. 10; Швидько А. К. Социально-экономическое развитие городов Украины в XVI–XVIII вв. — Днепропетровск, 1979. — С. 26–30.

⁴История Украинской ССР. — Т. 2. — К., 1982. — С. 284–288; Компан О. С. Назв. праця. — С. 74–81.

⁵Нариси історії Львова. — Львів, 1956. — С. 67; Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959. — С. 79; Швидько А. К. Указ. соч. — С. 55–58.

⁶Дядиченко В. А. Назв. праця. — С. 79–80;

⁷Чистов К. В. Народные традиции и фольклор: Очерки теории. — Л., 1986. — С. 24.

⁸Гошко Т. Дискусійні питання історіографії Магдебурзького права // Четвертий міжнародний конгрес українців. Історія. — Ч. 1. — Одеса; К.; Львів, 1999. — С. 135.

⁹Цит. за: Гошко Т. Проблеми надання магдебурзького права містам України (історіографія питання) // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність). — Рівне, 1993. — С. 4.

¹⁰Антонович В. Предисловие // Архив ЮЗР. — Ч. V. — Т. 1. — К., 1869. — С. 58.

¹¹Права по которым судится малороссийский народ (под ред. А. Ф. Кистяковского). — К., 1879. — Гл. 26, арт. 1, п. 1. — С. 755.

¹²Архив ЮЗР. — Ч. V. — Т. 1. — С. 237, 263–264, 412–416, 451–452, 457–458; Бевз М. Магдебурзьке право та урбаністичний уклад приватного міста-резиденції XVII–XVIII ст. (на прикладі м. Жовкви) // Самоврядування в Києві: історія міста та сучасність (Матеріали міжн. конф.). — К., 2000. — С. 170.

¹³Цит. за: Компан О. С. Назв. праця. — С. 117.

¹⁴Права... — Гл. 26, арт. 2, п. 1, 4. — С. 756, 757.

¹⁵Права... — Гл. 26, арт. 2, п. 1, 3. — С. 756–757.

¹⁶Київ. Энциклопедический справочник (Под ред. А. В. Кудрицкого). — Изд. 2-е. — К., 1985. — С. 371–372.

¹⁷Ісаєвич Я. Україна давня і нова: народ, релігія, культура. — Львів, 1996. — С. 150–151; Бевз М. Назв. праця. — С. 172.

¹⁸Права... — Гл. 26, арт. 2, п. 4. — С. 757–758.

¹⁹Права... — Гл. 26, арт. 2, п. 1, 2. — С. 755.

²⁰Цит. за: Багалій Д. Магдебурзьке право на Лівобічній Україні // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV–XVIII в. — Ч. II. — Львів, 1904. — С. 420–421.

²¹Владимирський-Буданов В. Німецьке право в Польщі і Литві // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV–XVIII вв. — Ч. II. — Львів, 1904. — С. 184–187, 200.

²²Цит. за: Багалей Д. И. Судьба магистратского самоуправления в малороссийских городах XVII–XVIII вв. // Сборник статей в честь Матвея Любавского. — Петроград, 1917. — С. 628–629.

- ²³Права... — Гл. 26, арт. 1, п. 1. — С. 755.
- ²⁴Там же.
- ²⁵Архив ЮЗР. — Ч. V. — Т. 1. — С. 262.
- ²⁶Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. — К., 1982. — С. 62–64.
- ²⁷Права... — Гл. 26, арт. 1, п. 2. — С. 755–756.
- ²⁸Права... — Гл. 7, арт. 2, п. 2. — С. 84–85.
- ²⁹Цит. за: Марочкін В. Українське місто від XV до середини XVII ст. Звичаєво-правова атрибутика як історичне джерело. — Торонто, 1999. — С. 16.
- ³⁰Цит. за: Компан О. С. Назв. праця. — С. 119.
- ³¹Цит. за: Марочкін В. Назв. праця. — С. 21.
- ³²Там само. — С. 18, 19, 21; Groicki Bartosz. Porzadku Sądów Mieyskich. — Kraków, 1565. — Cz. 3; Groicki B. Przydatki do Porzadku y do Artykułow Prawą Magdeburskiego. — Kraków, 1565.
- ³³Владимирський-Буданов В. Назв. праця. — С. 185–186.
- ³⁴Права... — Гл. 26, арт. 4, п. 2. — С. 761.
- ³⁵Там же.
- ³⁶Там же. — п. 3. — С. 762.
- ³⁷Там же. — Арт. 5, п. 5. — С. 767.
- ³⁸Там же. — п. 3. — С. 766.
- ³⁹Марочкін В. Назв. праця. — С. 84–85.
- ⁴⁰Права... — Гл. 26, арт. 6, п. 4. — С. 769–770.
- ⁴¹Там же. — Арт. 4, п. 9. — С. 764–765.
- ⁴²Там же. — Арт. 2, п. 2. — С. 757.
- ⁴³Там же. — Арт. 4, п. 1. — С. 760–761.
- ⁴⁴Владимирський-Буданов В. Назв. праця. — С. 200; Марочкін В. Назв. праця. — С. 21.
- ⁴⁵Архив ЮЗР. — Ч. V. — Т. 1. — С. 209–210, 229, 240–241.
- ⁴⁶Права... — Гл. 25, арт. 13, п. 1, 2. — С. 753.
- ⁴⁷Права... — Гл. 26, арт. 4, п. 1. — С. 761.
- ⁴⁸Там же. — П. 5, 6. — С. 763.
- ⁴⁹Архив ЮЗР. — Ч. V. — Т. 1. — С. 241–242.
- ⁵⁰Балушок В. Назв. праця. — С. 16–21.
- ⁵¹Там же. — С. 21–22.
- ⁵²Цит. за: Отамановский В. Д. Развитие городского строя на Украине в XIV–XVIII вв. и магдебургское право // Вопросы истории. — 1958. — № 3. — С. 130.
- ⁵³Там же; Архив ЮЗР. — Ч. VII. — Т. 3. — С. 66–67.
- ⁵⁴Киевское представительство прежнего времени // Киевская старина. — 1881. — № 5. — С. 189–190; Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малая России, из частей коей оное наместничество составлено. — Киев, 1851. — С. 298–299; Балушок В. Назв. праця. — С. 26–27.
- ⁵⁵Архив ЮЗР. — Ч. VI. — Т. 2. — С. 35–38; Отамановский В. Д. Указ. соч. — С. 131.
- ⁵⁶Компан О. С. Назв. праця. — С. 193–194.
- ⁵⁷Там само. — С. 189; Архив ЮЗР. — Ч. V. — Т. 1. — С. 256–257; Права... — Гл. 26, арт. 4, п. 8. — С. 764.
- ⁵⁸Компан О. С. Назв. праця. — С. 187.
- ⁵⁹Там само.
- ⁶⁰Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст. — К., 1966. — С. 42–44.

- ⁶¹Там само. — С. 106–107.
- ⁶²Компан О. С. Назв. праця. — С. 100.
- ⁶³Ісаєвич І. Д. Назв. праця. — С. 108–109.
- ⁶⁴Владимирский-Буданов В. Назв. праця. — С. 215–225; Компан О. С. Назв. праця. — С. 105.
- ⁶⁵Там само.
- ⁶⁶Терентьева Н. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XX вв.). — К., 1999. — С. 65–72.
- ⁶⁷Ісаєвич Я. Україна давня і нова: народ, релігія, культура. — С. 149.
- ⁶⁸Компан О. С. Назв. праця. — С. 94–95.
- ⁶⁹Марочкін В. Назв. праця. — С. 107–108.
- ⁷⁰Дядиченко В. А. Назв. праця. — С. 281; Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. — К., 1990. — С. 357.
- ⁷¹История Украинской ССР. — Т. 3. — К., 1983. — С. 133.
- ⁷²Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657. — К., 1998. — № 28. — С. 93.
- ⁷³Там само. — С. 93–94.
- ⁷⁴Там само. — № 38. — С. 108.
- ⁷⁵Там само. — № 59. — С. 128.
- ⁷⁶Там само. — № 65, 66. — С. 133–134.
- ⁷⁷Там само. — № 146. — С. 213.
- ⁷⁸Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. — С. 64–65.
- ⁷⁹Там само. — С. 68.
- ⁸⁰Універсали Богдана Хмельницького. — Вступ. — С. 30–31.
- ⁸¹Там само. — № 28. — С. 93.
- ⁸²Багалеї Д. І. Судьба магистратского самоуправления. — С. 630.
- ⁸³Там же. — С. 630–632.
- ⁸⁴Там же. — С. 628, 633; Панащенко В. В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.). — К., 1995. — С. 52–53.
- ⁸⁵Історія Києва. — Т. 2. — К., 1986. — С. 60–61.
- ⁸⁶Там само.
- ⁸⁷Там само. — С. 62–63.
- ⁸⁸Летопись по Ипатскому списку. — СПб., 1871. — С. 54, 85, 87, 189, 211, 357, 365, 402, 437; Законодательство Древней Руси // Российское законодательство X–XX веков. — Т. 1. — М., 1984. — С. 48, 65.
- ⁸⁹Термін «одаман» був тюркського походження і попервах означав ватажка пастухів.
- ⁹⁰Архив ЮЗР. — 4.VII. — Т. II. — С. 1–3; Летописи белорусско-литовские // ПСРЛ. — Т. 35. — М., 1980. — С. 66, 74; Див.: Гурбик А. Еволюція інститутів громадського самоврядування в Україні XIV–XVI ст. // Середньовічна Україна. — 36. наук. праць. — Вип. II. — К., 1997. — С. 48–70.
- ⁹¹Инкин В. Ф. Волость (краина) и вече (сбор) на Галичине в XVI–XVIII веках // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1970 г. — Рига, 1977. — С. 71–85.
- ⁹²Архив ЮЗР. — Ч. VI. — Т. 1. — С. 360, 361.
- ⁹³Цит. за: Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — К., 1986. — С. 86.
- ⁹⁴Сборник материалов для истории общины и общественных земель в Левобережной Украине XVIII в. / Сбор. И. Лучицким. — К., 1884. — № 36. — С. 125.
- ⁹⁵Там же. — С. 125–126.

⁹⁶Там же. — С. 125.

⁹⁷Лазаревський О. Українські посполиті (1648–1783) // Розвідки про селянство на Україні-Руси в XV–XVIII в. — Ч. II. — Львів, 1902. — С. 163.

⁹⁸Там само. — С. 162.

⁹⁹Там само. — С. 166.

¹⁰⁰Там само. — С. 169.

¹⁰¹AGAD. — Arhiwum Skarbu Koronnego. — Dz. 46. — No 14.

¹⁰²AGAD. — ASK. — Dz. 46. — № 14. — Ark. 148–150.

¹⁰³AGAD. — ASK. — Dz. 46. — № 14. — Ark. 123, 128, 151.

¹⁰⁴AGAD. — ASK. — Dz. 46. — № 14. — Ark. 115.

¹⁰⁵Лазаревський О. Назв. праця. — С. 168.

¹⁰⁶Там само.

¹⁰⁷Там само. — С. 155.

¹⁰⁸Там само. — С. 154.

¹⁰⁹Там само. — С. 170.

¹¹⁰Лучицкий И. Малороссийская сельская община и сельское духовенство в XVIII в. — С. 74; Лазаревский О. Назв. Праця. — С. 171.

Наукове видання

**Українське суспільство на зламі середньовіччя
і нового часу: нариси з історії ментальності та
національної свідомості**

Відповідальний редактор *В. А. Смолій*

Текст подається в авторській редакції

Комп'ютерний набір здійснили:
Т. М. Басанець, Н. В. Філіпченко

Оригінал-макет підготував *О. І. Мостяєв*

**Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу:
нарис з історії ментальності та національної свідомості.** — К.:
Інститут історії України НАН України, 2001. — 317 с.

ISBN 966-02-2068-5

В нарисах на ґрунтовній джерельній базі та нових методологічних засадах відтворено основні аспекти ментально-свідомісної характеристики переломної між середньовіччям і новим часом доби української історії, показано шляхи формування субкультур провідних страт тогочасного суспільства.

Розраховано на науковців, викладачів та студентів вузів, широкий читацький загал.

